TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXIV.

Śrī Citrodayamañjarī

No. III.

THE

SÂHITYAMÎMÂṂSÂ

EDITED BY

K. SÂMBAŚIVA ŚÂSTRÎ,

Curator of the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1934.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११४.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी

ग्रन्थाङ्कः ३.

साहित्यमीमांसा

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधिता ।

सा च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

कोल्लम्बाब्दाः ११९०, क्रैस्ताब्दाः १९३४.

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स राम्भाभिधः ॥

भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वञ्चिवसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लत्सुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदड्डिण्डिमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

INTRODUCTION.

This is the Sāhityamīmāmsā for the publication of which, the learned world, like Cātaka birds has been eagerly waiting day after day. I think that they are now contented with the literary relics of old, however scanty, gathered from here and there, even as the Cātaka birds that live on a few drops of water when the rains are few and far between. Mahāmahōpādhyāya Dr. Gaṇapati Śāstri who edited and published the Vyaktiviveka of Mahima Bhaṭṭa, as No. 5 of the Trivandrum Sanskrit Series and gave expression to his eager hope at the close of the introduction thus: "We earnestly hope that some blessed votary of Sanskrit Scholarship may come across copies of Bṛhatī, Nāṭakamīmāmsā, Sāhityamīmāmsā and Harṣacaritavārtika", thought that the Sāhityamīmāmsā along with the three other books was unknown. But to the eagle eye of the Department ever searching for rare manuscripts, nothing could be hidden, for it lighted upon a manuscript of this very rare and unknown Sāhityamīmāmsā ere long. It is a matter for no small pride to the Department and to the State of Travancore, the reputed treasure house of ancient manuscripts, that the library of Nattasseri Valia Tampuran, Kottayam, in North Travancore, was the source of the manuscript. The Department for the Publication of Oriental Manuscripts owes a debt of gratitude to the owners of this library for having preserved a manuscript of this rare work, though they had been unable to save it from the ravages of worms. Even as the manuscript, this work was unique, inasmuch as it was found embedded with deep and dignified Śastraic thoughts conveyed in a terse and dignified style. I made a vigorous search both personally and by correspondence to procure a second copy of the manuscript, but all my attempts proved in vain. On the other hand, many a scholar tried to get hold of this lonely manuscript. But as I desired that the credit of bringing out this important find should go to this Department and to this State, I thought it better to edit it even in its present shape rather than wait for a fuller copy that the future may have in store. Where owing to the errors and lacunae here and there in the manuscript, the examination was found exceedingly difficult, similar works referred to therein were consulted and the gaps filled up, and where no such help could be obtained, query marks were inserted, so that the

errors may not appear to have escaped our notice. Yet, no pain was spared to do such textual corrections as could legitimately be done with the help of the manuscript. Then having come to understand that a manuscript of Sāhityamīmāmsā was available in the Sarasvati Mahal Library, Tanjore, I worte to the Honorary Secretary and secured a transcript which was placed in the hands of my Pandits for examination. But unfortunately, this copy proved a mere fragment of the work consisting of a few Kārikas and some broken prose passages taken from different parts of the work and as such it was found to be of little use in correcting the text. The variant readings however, of this manuscript have been given in a small appendix to this edition, which may perhaps be of some use to the scholarly readers. The Tanjore copy covering 47 pages of quarter foolscap contains two Kārikas in the 5th Prakaraṇa and one Kārika in the sixth Prakaraṇa, and its other Prakaraṇas also are more or less of the same extent; and it appears to be an abridgement of the work, made by a student as an aid to his memory.

The subject matter. The work consists of 8 Prakaraṇas: the first introduces the subject matter, the six Prakaraṇas from 2nd to 7th deal with Vṛtti, Guṇa, Doṣa, Alaṅkāra, Rasa and literary modifications and the last treats of the result of the realisation of Rasa. That the author has a peculiar way of arriving at a Siddhānta will be evident to any scholar who goes through the work. He refers to Bhāmaha, Vāmana, Bhojarāja and other authorities on poetics, in the exposition of Lakṣaṇas (definitions), and quotes from Kālidāsa, Bhāravi, Bhavabhūti, Māgha, Murāri and other great poets in reconciling definitions and rhetorical passages and has got a theory of his own in regard to the realization of Rasa. He says that Vṛttis (the forces of a word) are of three kinds,

"वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने ।
सा मुख्या लक्षणा गौणित्येवं त्रैविध्यमास्थिता ॥" (P. 2)

but the realisation of Rasa is, in his opinion, from a fourth Vṛtti called Tātparya,

"अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तितः ।" (P. 85)

This method is neither in accordance with the Dhvanipras thāna of Ānandavardhana nor with the Anumāna of Mahima bhatta, but different from the two. He begins with Sāhity or the association of Vācya and Vacaka, which is the sourc of Rasa, thus:—

"नित्वानं जगतां वन्दे वस्तुनी वाच्यवाचके ।
ययोः साहित्यवैचित्र्यात् सतां रसविभूतयः ॥" (P. 1)

and unfolds this view thus, 'वृत्यादीनां समष्टिः स्यात् साहित्यम् ' and after refuting the view of the other side,

'अभेदः ख्याप्यते तत्र किन्तु साहित्यकाव्ययोः ।' (P. 15)

he elaborates his own view thus:—

"साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।
भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥" (P. 1)

and concludes with the result of the realization of Rasa in the 8th Prakaraṇa thus:—

"ईदृशं भावयन् काव्यं रसिकः परमं सुखम् ।
प्राप्नोति" (P. 159)

Although the author has great respect for Kālidāsa and other Mahākavis from whom he quotes very often, he bestows the highest encomium on Bhavabhūti thus,

"माधवस्य रतिं यद्वद् विरुद्धैरप्रबाधिताम् ।
भवभूतिः श्मशानाङ्के जगाद रसिकप्रभुः ॥" (P. 54)

and in this respect appears to be as much independent and self conscious as the latter who says,

"ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥"

The author. Like Dhvanyāloka, Kāvyaprakāśa and other works, the Sāhityamīmāmsā is written in the form of Kārikas resembling Sūtras with Vṛtti, or prose comments with illustrations. We have not sufficient evidence to show who the author was As the manuscripts is silent in this matter, I shall place before the enquiring scholar the following data which are of a tentative nature and may be set aside when more cogent reasoning is forth-coming.

In his introduction to the Vyaktiviveka, my predecessor, Mahāmahōpādhyāya Dr. Gaṇapati Śāstrī says:—

"एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता ।

(Alaṅkārasarvasva P. 62)

From the above passage, it may be safely inferred that the author of Alaṅkārasarvasva is also the author of Harṣacarita Vārtika and Sāhityamīmāmsā. Otherwise, the author of Alaṅkārasarvasva would not use language that would make one believe that perhaps he might be the author of another's works". It is evident from this that the author of Sāhityamīmāmsā was the same as Maṅkhuka who wrote Alaṅkārasarvasva, Śrīkaṇṭhacarita and many other works. From the following passages in the anonymous commentary added to the Vyaktiviveka,

"अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते । (P. 32)

"एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत एवावसेयम् ।" (P. 44)

"अस्माभिश्चैतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते ।" (P. 45)

it is clear that Bṛhatī, Nāṭakamīmāmsā and Vyaktivivekavyākhyā were also written by Maṅkhuka the author of Alaṅkārasarvasva, Harṣacaritavārtika and Sāhityamīmāmsā. In case the Sāhityamīmāmsā and Vyaktivivekavyākhya were written by the same author and that author was Maṅkhuka, then the latter has to be taken as having held two contrary views with regard to a subject; for in the Vyaktivivekavyākhyā he upholds the Vyañjana after an attack on the Anumāna theory, while in the Sāhityamīmāmsā, he resorts to a fourth Vṛtti called Tātparya, in the place of Vyañjana. Hence the two works could not have possibly been written by the same hand.

I think this inconsistency may be removed in this wise:— As both Alaṅkārasarvasva and Vyaktivivekavyākhyā quote the Sāhityamīmāmsā, it is probable that the author wrote the latter prior to the two other works, that he attempted in the first to evolve his own theory of realising Rasa by means of Tātparyavṛtti. And in course of time when he came to comment on the Alaṅkārasūtra of his preceptor Ruyyaka, he was with his mature knowledge not only a follower of the Dhvani but also an opponent of the Anumāna school of Mahima, as is evident from the passage in the Alaṅkārasarvasva,

"यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमाना-न्तर्भावमाख्यत्, तद् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारि-ताभिधानम् ।" (P. 11)

But we should bear in mind that a theory once started by a wise man will not prove an impediment for him to accept another which is found more tenable in the light of stronger evidences. Hence the contempt of the author of the Alaṅkārasarvasva and Vyaktivivekavyākhyā towards the Anumana as opposed to the Dhvani school and his acceptance of Tātparya as a fourth Vṛtti, cannot be an argument to establish different authorship in regard to these three works.

Date of the author. Among the many authorities cited in the work, the Bhagavadajjukīya of Bodhāyana and Kāvyaprakāśa of Mammaṭa, are the latest. The quotation from Bhagavadajjuka runs as follows:—

"हास्ये बीभत्सो भगवदज्जुके यथा —

* शिरसि सुषिरे सुसच्छिद्रे कपालचतुष्टयं
उरसि विपुलौ मांसाधारावधश्च गतिद्वयम् ।
अशुचिविरहप्रायस्त्वं हि त्वया परिवेष्टितं
तदपि मलिनं योषित्कायं स्पृशन्त्यजितेन्द्रियाः (?) ॥" (P. 72)

The following is quoted from Kāvyaprakāśa,

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥" (P. 119)

The date of Bodhāyana is said to be between 7th and 10th century A. D., and that of Mammaṭabhaṭṭa, 11th century A. D. It is certain therefore that the author was not earlier than 11th century A. D. The prolific writer Hemacandra says in his Jinadharmapratibodha that he wrote the work in 1241 Vikrama Era answering to 1184 A. D.,

---

* As this verse is not traceable in the Bhagavadajjukiya edited and published by Mr. P. Anujan Achan, the printed Bhagavadajjukiya must be a compilation and adaptation from the original play, for a great writer like the author of Sāhityamimamsa cannot be taken to have erred in regard to a quotation. The fact that quotations of eminent writers are not traceable in some of the plays obtained in Kerala goes to show that it was a common practice among the play-wrights of Kerala to make adaptations to suit the popular stage, from well-known dramas. This adds one more evidence against the Bhasa problem, but we desist from entering on it as irrelevant to our subject.

"शशिजलधिसूर्यवर्षे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् ।
जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥"

His disciple Mahendrasūri quotes often from the Anekārthakośa of Mankhuka. Thus the date of Mańkhuka not being later than the latter half of the 12th century A. D., must be the first half of the 12th century A D., The fact that the Sāhityamīmāmsā is cited as authority in the Pratāparudrīya of Vidyānātha of the 13th century A. D. 'प्रपञ्चितं च साहित्यमीमांसायाम्' also confirms the date we have assigned to our author.

The preceptor of the author. The author himself says in his Śrīkańṭhacarita that his preceptor was Rājānaka Ruyyaka, thus:—

"तं श्रीरुय्यकमालोक्य स प्रियं गुरुमग्रहीत् ।
सौहार्दप्रश्रयरसस्रोतस्संभेदमज्जनम् ॥"

As the author refers with the word Ācārya to a teacher very often, Ruyyaka was probably the teacher. As he is also described in the Śrīkańṭhacarita,

"यत्कृतिष्ववधानेन मूर्धा कस्य न वीप्सया ।
सारस्वतरसावर्तवलनेन विचेष्टते ॥"

as having written many works, the large number of quotations made in the name of Ācārya in the Sāhityamīmāmsā must naturally be from his works. We earnestly hope that scholars may come across some of the unpublished works of Ruyyaka that may throw a flood of light on the life of this teacher and of his disciple.

The other works of the author are the following: —

1. Nāṭakamīmāmsā.
2. Harṣacaritavārtika.
3. Bṛhatī.
4. Anekārthakośa.

Unpublished.

5. Vyaktivivekavyākhyā.
6. Alańkārasarvasva.
7. Śrīkaṇṭhacarita.

Published.

I have prepared this edition with the help of a single worn out palm leaf manuscript without waiting for a fuller copy that may perhaps be discovered in future, and consequently there are many lacunae in the text. However, I venture to place it before the learned public with the hope

that they will appreciate my endeavour to preserve a rare manuscript in its present form. Once again I wish to express my gratitude towards the owners of the manuscript for the help they have rendered in enabling this Department to publish the work.

Trivandrum
21-7-1110.

K SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ

॥ श्रीः ॥

अवतारिका ।

इयमसौ साहित्यमीमांसा, यस्यै किल विपश्चितस्तृषितमतयश्चातका इवाहरहः समुत्कण्ठन्ते । विरलविरले च वारिमुचां प्रचारे समुपलब्धबिन्दुमात्रजीवना इवेतस्ततः समुच्चित्य ते सम्भाण्ड्यमानानल्पाल्पानवशेषानवलेलिहाना मन्ये धन्यंमन्यास्तृप्यन्ति च ।

मातृका ।

महामहिम्ना महिमभट्टेन विरचितं व्यक्तिविवेकं प्रसाध्य प्रकाशयन्तश्चास्मत्पूर्वे महामहोपाध्यायाः डाक्टर् गणपतिशास्त्रिमहाभागास्तन्निवेदनायामन्ते — "अपिनाम तेषां बृहती-नाटकमीमांसा-साहित्यमीमांसा-हर्षचरितवार्त्तिकानामुपलब्धौ धन्याः केऽपि प्रयत्नं विदध्युः" इति सोत्कण्ठमनुस्मरन्तः सह सहोदरैस्त्रिभिरपरैर्ग्रन्थैस्तामिमामदृष्टचरीं मन्यन्ते । सत्येवमनवरतकृतप्रयत्नेऽस्मदधिकरणे मिषति कुहचन प्रभातमदर्सीयया *कयाचन मातृकयेति काचिदियमाहोपुरुषिकास्माकमितरदुरवापा । विशिष्य चास्मद्वञ्चिराज्यान्तर्गतकोट्टयं नड्डाशेरिवलियतम्पुरान्स्वामिकग्रन्थशालात एवास्याः समुपलम्भ इति जितमनेन सद्ग्रन्थरत्नाकरेण वञ्चिवसुमतीमण्डलेन । खिलखिलाप्यसौ वह्निभक्षणाद्रक्षणमपारयिष्णुभिरप्यनपहापिता क्वचिद्गोपितेति सुबहु धारयामस्तेभ्यो ग्रन्थस्वामिभ्यः । निरूप्यमाणगहनगहनशास्त्रीयविचारविशदिम्नेव मातृकयाप्यद्वितीयेयं दृष्टा । साक्षात् परम्परया च बहुमुखैरपि मातृकान्तरमुखप्रेक्षिभिः समुद्यमैरात्मन्येव जीर्णैर्न फलाय पर्यापि । प्रतिदिनमद्वितीयामपीमामात्मसात्कर्तुमनसामहमहमिकया च सम्भूय समुत्थितम् । अतः सम्भविष्यन्मातृकान्तरसाहायकमुपेक्ष्याप्यस्मदधिकरणाभिमानमाश्रयभूतराज्यापदानं चानुपेक्षितुकामेन मया यथास्थितेयं परिशोधनायाभ्युपागमि । विषमविषमेषु नैकेषु प्रघट्टकेषु कुण्ठितयापि धिया तत्र तत्रानुस्मृतग्रन्थान्तरावलम्बया पुरः प्रस्थाय खिलपूरणाय सुबहु प्रयतितम्, अगत्या चोद्यचिह्नैरनपह्नुवानयात्मापराधमङ्गनायोद्यतम् । यत् सत्यमखिलं कृतं, यदुचितं मातृकानुगुणम् । तञ्चावूरग्रन्थशालसूचिकादृष्टां कामपि साहित्यमीमांसां

---

* मार्गी चतुःशतसंवत्सरीपर्युषितासौ ।

सकुतुकं प्रतिरूप्यानयमदिशं च पण्डितेभ्यः। परं तु ह्रसिष्ठेयमितस्ततो विशकलितकतिपयमूलकारिकाभिस्त्रुटितघटितैश्च वाक्यखण्डैराकारिता न तावदुपयोगाय पर्याप्ता, यावतावश्यिका विशुद्धिरविकला सम्पद्येत। तथापि शिष्टदृष्टैस्तद्गतैः पाठैः सम्भवन्तमुपयोगमजहदहमस्मि काममपि पाठपरिशिष्टिं योजयामि, या तत्र तत्र कुण्ठितां पण्डितबुद्धिं पुरः प्रसारयितुं पर्याप्नुयात्। प्रतिरूपितपादपत्रिकाक्रमेण सप्तचत्वारिंशत्पुटीमात्रसम्पुटिता, द्वाभ्यामेकया च यथाक्रमं कारिकाभिः परं पञ्चमं षष्ठं च *प्रकरणमवसाययन्ती काममेवमेवान्यत्र च सङ्कुचितां ह्रसीयसीमाकृतिं प्रदर्शयन्ती मन्ये मातृकेयं कैश्चन विद्यार्थिभिस्ततस्ततः समुच्चित्य सद्यस्तनानुभवायादृता न सम्पूर्णमात्मानं प्राकाशयत्।

मीमांसासौ प्रकरणैरष्टाभिः सङ्घटिता। तत्र च प्रतिज्ञापरेण प्रथमेन फलभूतपरमानन्दप्रतिपादनपरेण चरमेण च मध्यगतानि वृत्त्यादिगुण-दोषा-लङ्कार-रसपरिष्कारनिरूपकाणि सम्पुटयन्ती सत्यमियं साहित्यमीमांसकानां किमपि स्पष्टदृष्टं फलमुपहरन्ती विजयते। सिद्धान्तसरणिश्चास्याः काचिदन्यादृशी, यया सञ्चरमाणानामिदमिदं शक्यदर्शनम्। भामह-वामन-भोजराजप्रभृतीननेकान् साहित्यकारान्, कालिदास-भारवि-भवभूति-माघ-मुरारीन् बहून् महाकवींश्च तत्र तत्र लक्षणनिरूपणाय, लक्ष्यसङ्घटनाय च प्रमाणयन्नेष निपुणधिषणो मीमांसकः स्वकीयं किमपि प्रतिनवं प्रस्थानं मनसिकृत्य निर्मिमिषति। यदसौ —

प्रस्थानम्।

---

* "इति चतुर्थं प्रकरणम्।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।
तेषामागन्तुकत्वेन न हानिः स्त्रीपुमादिवत्॥

इयतैवं भिदामाहुर्गुणालङ्कारयोर्बुधाः।
अलङ्कारा द्विधा प्रोक्ताः काव्ये शब्दार्थगोचराः॥

इत्यादि पञ्चमं प्रकरणम्।

कान्तया गुणशालिन्या सर्वालङ्कारयुक्तया।
किं फलं कामयानस्य यदि न स्याद् रसावहा॥

इत्यादि षष्ठं प्रकरणम्॥"

"वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने ।
सा मुख्या लक्षणा गौणीत्येवं त्रैविध्यमास्थिता ॥"

(पृ० २)

इति वृत्तेस्तिस्रः शाखाः प्रथममवलम्ब्य, रसनिरूपणे —

"अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तितः ।"

(पृ० ८५)

इति तुर्यां कामपि तात्पर्याख्यां शाखामुत्पश्यन् ततः परमानन्दं फलमवचिनोति । नायं वर्धमानादिवर्धितस्य ध्वनेः, नवा महिमादिमहितस्यानुमानस्य, किन्तु तृतीयः पन्थाः ।

"निदानं जगतां वन्दे वस्तुनी वाच्यवाचके ।
ययोः साहित्यवैचित्र्यात् सतां रसविभूतयः ॥"

(पृ० १)

इति वाच्यवाचकयो रसविभूतिप्रभवयोः साहित्य उपक्रम्य,

'वृत्त्यादीनां समष्टिः स्यात् साहित्यम्'

(पृ० १)

इत्युपबृंह्य

"अभेदः ख्याप्यते तत्र किन्तु साहित्यकाव्ययोः ।"

(पृ० १५)

इति परपक्षीयानभिमतं सपरिष्कारं साहित्यं काव्यम्, इति स्वपक्षं –

"साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।
भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥"

(पृ० १)

इत्युपक्रमदिशा

"ईदृशं भावयन् काव्यं रसिकः परमं सुखम् ।

(पृ० १५९)

प्राप्नोति"

इत्यष्टमप्रकरणीयप्रक्रियया साधूपसंहरति ।

सत्यपि कालिदासादिषु महाकविषु मानाधिके बहुमानेऽस्मन्मीमांसकस्य —

"माधवस्य रतिं यद्वद् विरुद्धैरप्रबाधिताम् ।
भवभूतिः श्मशानाङ्के जगाद रसिकप्रभुः ॥"

(पृ० ५४)

इति भवभूतौ भूयसी प्रतिपत्तिर्विजृम्भते । मन्ये तदिदमस्मिन्

"ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥"

इति भवभूतिसमानयोगक्षेमं स्वातन्त्र्यविलसितं प्रत्याययति ।

ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिवत् कारिकात्मभिः सूत्रैः सोदाहरणप्रपञ्चनपरया वृत्त्या च स्वरूपितेयं मीमांसा कस्य कृतिरिति निर्धारयितुमव्यभिचरितानि प्रमाणानि न प्रसीदन्ति । मातृकया च मौनमुद्रैव

कर्ता ।

दीक्षिता । अतोऽभ्यूहमात्रावलम्बेन सम्भवद्युक्तिसमवष्टम्भेन चाहं यावद्बाधोदयस्थायि दृष्टमिदमुपसमर्प्य विमर्शकग्रामणीषु तिष्ठे । व्यक्तिविवेकोपोद्घातेऽस्मत्पूर्वैर्महामहोपाध्याय-डाक्टर्-गणपतिशास्त्रिमहोदयैः—

"एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता (अलङ्कारसर्वस्वम् पृ० ६२) । अत्र च य एव कर्ता प्रपञ्चनक्रियां प्रति स एवोदाहरणक्रियां प्रत्यपि स्वरसतः प्रतीयते । यदि तथाविधायाः प्रतीतेर्वस्तुतो मिथ्यात्वं स्यात् न तर्हि तामलङ्कारसर्वस्वकारः शब्दत उत्पादयेत् । नह्यन्यदीयकृतिविषयायाः स्वकर्तृकत्वप्रतीतेः पाक्षिकमपि शब्दतः स्फुरणं तादृशा लोकोत्तरग्रन्थशतनिर्माणनिपुणाः सहन्ते । तेन तयोर्ग्रन्थयोः सर्वस्वकारः कर्तेति शक्यं प्रत्येतुम् ॥"

इति स्थापनाद् अलङ्कारसर्वस्वकारः श्रीकण्ठचरितादिबहुप्रबन्धनिर्माता श्रीमङ्खुकोऽस्याः कर्तेति सिध्यति । व्यक्तिविवेकव्याख्यायामस्पष्टकृतनामधेयायाम्—"अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते (पृ० ३२) । एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्त्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत एवावसेयम् (पृ० ४४) । अस्माभिश्चैतत्प्रपञ्चो बृहत्या करिष्यते (पृ० ४५)" । इति दर्शनात् सर्वस्वहर्षचरितवार्त्तिकसाहित्यमीमांसानां कर्तुः श्रीमङ्खुकस्यैव कृतयस्ता बृहती-

नाटकमीमांसा-व्यक्तिविवेकव्याख्या इत्यपि सिद्धम् । अत्रेदं किमप्यभ्यूहनीयमापतति । यदि व्यक्तिविवेकव्याख्या साहित्यमीमांसा च स्वसारौ भवेतां, मङ्खुकश्च जनयिता तयोः, कथङ्कारमुदयता विभिन्ना सिद्धान्तपद्धतिः । यद्—आद्यायामनुमानखण्डनपरो व्यञ्जनां, द्वितीयायां रसनिरूपणे

"अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तितः ।"

इति व्यञ्जनाकार्यं साधयितुं तात्पर्याख्यां तुर्यां च वृत्तिमङ्गीकुर्वन्नयं स्वमतविरोधी सम्पद्यते । तदुचितमनयोरन्यान्यकर्तृकत्वमिति ।

अत्रैवं प्रतिभाति—साहित्यमीमांसायाः सर्वस्वे व्यक्तिविवेकव्याख्याने च स्मरणात् स्यादियमनयोर्ज्येष्ठा । स्वतन्त्रधिषणोऽयं मङ्खुकस्तन्निर्मितिसमये स्वपरिकल्पितां सिद्धान्तगतिमनुरुन्धानः स्यात् सम्भवेत् तात्पर्याख्यया वृत्त्या रसं प्रत्याययितुं कृतमतिः । गच्छति च कालेऽलङ्कारसूत्राणि स्वगुरुकृतानि व्याचिख्यासमानो निर्मत्सरो गुरुमतावलम्बी गृहीतयाथातथ्यो ध्वनिपक्षपाती स एव,

"यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तद् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिताभिधानम् ।" (अलङ्कारसर्वस्वम् पृ० ११) इति दिशा महिममतविद्वेषी सम्पन्नः । नखलु नाम धिषणावतामुपपत्तियुक्तिसनाथे नवनव सिद्धान्तवर्त्मनि समुदञ्चति प्रथमगृहीतग्रहिलता प्रतिबन्धिका प्रादुर्भवति । अतो नायं हेतुः सर्वस्वव्यक्तिविवेकव्याख्ययोरस्या मीमांसायाश्चान्योऽन्यः कर्तेत्यभ्यूहं स्थापयितुं पर्याप्नोति ।

जीवितसमयः ।

क्रिस्त्वब्दीयसप्तमदशमशतकयोरन्तरालस्थिततया चरित्रकाराभ्यूह्यमानाद् भगवदज्जुकीयकर्तुः श्रीबोधायनमुनेः, एकादशशतकलब्धजीविताद् काव्यप्रकाशकारश्रीमम्मटभट्टाचार्याच्चार्वाचीनतया द्वादशशतकपूर्वार्धमस्य जीवितसमयः सम्भाव्यते । तथाहि—

*"हास्ये बीभत्सो भगवदज्जुके यथा—

शिरसि सुषिरे सूक्ष्मच्छिद्रे कपालचतुष्टयं
उरसि विपुलौ मांसाधारावधश्च गतिद्वयम् ।
अशुचिविरहप्रायस्त्वं हि त्वया परिवेष्टितं
तदपि मलिनं योषित्कायं स्पृशन्त्यजितेन्द्रियाः ॥ (?)"

(पृ० ७२)

इति भगवदज्जुकीयं पद्यं,

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥"

इति काव्यप्रकाशीयां मूलकारिकां चोद्धरति ।

सत्स्वप्यनेकेषु प्रामाणिकेषु गृह्यमाणेषु तत्र परमार्वाचीनौ श्रीबोधायनमहिमभट्टाचार्यावाश्रित्येयं क्वापि जीवितसमयसीमा साधिता । जिनधर्मप्रतिबोधाद्यनेकग्रन्थकर्तुः श्रीहेमचन्द्रस्य

"शशिजलधिसूर्यवर्षे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् ।
जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥"

इति स्ववचनेनैव १२४१ विक्रमसंवत्सरेभ्यः प्रति ११८४ तमे क्रिस्त्वब्दे लब्धजीवितस्य शिष्येण महेन्द्रसूरिणा मङ्खुकीयानेकार्थकोशव्याख्यायास्तत्र तत्रोद्धरणात् क्रिस्त्वब्दीयद्वादशशतकोत्तरार्धादनर्वाचीनोऽयं बाढं द्वादशशतकपूर्वार्धजीवी सम्पद्यते ।

प्रतापरुद्रीयकारेण त्रयोदशशतकजीविना श्रीविद्यानाथेन 'प्रपञ्चितं च साहित्यमीमांसायाम्' इत्यनुसरणात् सम्भवन्ती ततः प्राक्तनतास्मदभ्यूहितद्वादशशतकपूर्वार्धमदसीयं जीवितसमयमलमनुकूलयितुम् ।

---

* इदं च भगवदज्जुकीयं पद्यं सम्प्रति मुद्रितदृष्टे पि. अनुजन्अच्चन्प्रसाधिते पुस्तके नोपलभ्यते । तदिदं सम्पूर्णाद् भगवदज्जुकीयादपेक्षितसङ्कलितं किमपि सङ्गृहीतं रूपमस्य मुद्रितस्य प्रत्याययति । यतः खलु प्रामाणिकधुरन्धरोऽनुभवरसिकश्च साहित्यमीमांसाकारः समुद्धरन् भगवदज्जुकीयं पद्यमन्यथा नेतुमशक्यः । रूपमसौ कानि सूचनी केरलदृष्टानां रूपकाणां तत्तदभिनयानुरूपसंविधानापेक्षया ततस्ततः सङ्गृहीतग्रन्थनोऽशसङ्कलनं साम्प्रदायिकमित्यस्य । भासीयेषु नाटकेषु च क्रियमाणाय श्चर्चायास्तादिद किमप्यन्यदुपष्टम्भकं प्रादुष्यदपलापानर्हं यद्यप्यप्रस्तुतमिति कृत्वा साम्प्रतं ततो विरम्यते ।

गुरुः एतत्कृतश्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशे सर्गे —

"तं श्रीरुय्यकमालोक्य स प्रियं गुरुमग्रहीत् ।
सौहार्दप्रश्रयरसस्रोतस्सम्भेदमज्जनम् ॥"

इति वचनाद् राजानकरुय्यकोऽस्य गुरुरिति ज्ञायते । इह च साहित्यमीमांसायां बहुत्र — आचार्यपदेन पूजया गृह्यमाणोऽयं प्रामाणिकः स एव गुरुः श्रीरुय्यकः सम्भवी । यत् किल —

"यत्कृतिष्ववधानेन मूर्धा कस्य न वीप्सया ।
सारस्वतरसावर्तवलनेन विचेष्टते ॥"

इति तत्रैव श्रीकण्ठचरितकाव्ये वर्णनाद् बहुकृतिनिर्मातृत्वं तस्य सम्भवदिह बहुमुखोद्धृतानां तदीयप्रमाणवचनानामुचितामुपपत्तिं गमयति । अपिनाम !! प्रभायेत कस्यापि चक्षुषोरासु रुय्यकीयासु कृतिषु मुद्रितेतरास्वेकतमयापि, यतो गुरुशिष्ययोरनयोर्जीवितचरितं यथावद् गृहीत्वा ख्यापयितुमास्वदितुं च सहृदयाः प्रगल्भेरन् ।

अस्यापराः कृतयः —

१. नाटकमीमांसा । }
२. हर्षचरितवार्त्तिकम् । }
३. बृहती । } अमुद्रिताः ।
४. अनेकार्थकोशः । }
५. व्यक्तिविवेकव्याख्या ।
६. अलङ्कारसर्वस्वम् ।
७. श्रीकण्ठचरितम् ।

इतीमा अद्ययावदुपलब्धाः ।

सम्पूर्णस्य मातृकान्तरस्योपलब्धिं यावदसहमानेन त्वरया प्रसाधितैषा पदशो वाक्यशश्च क्वचित् क्वचित् स्खलद्गतिरपि मन्ये सहृदयानामाह्लादाय महते भविता । स्वरूपदर्शनेऽपि हि सुदुष्करे तद्रक्षणाय कृतोऽयं परिश्रमः स्तात् परितोषाय विदुषामिति तृप्यन्निमामस्मि साहितीलोकसमक्षमवतारयामि । सविनयश्च सकृदपि मुखरितकृतज्ञताप्रकटनो ग्रन्थस्वामिने शुध्यतास्मि चेतसा कृतकृत्यः ॥

अनन्तशयनम्. }
२१–७–१९१०. } के. साम्बशिवशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

साहित्यमीमांसा ।

प्रथमं प्रकरणम् ।

आरिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नारंसमाप्तये विपयप्रयोजनसम्बन्धान् सूचयन् प्रथमाभ-ष्टदेवतावन्दनं करोति —

निदानं जगतां वन्दे वस्तुनी वाच्यवाचके ।
ययोः साहित्यवैचित्र्यात् सतां रसविभूतयः ॥

इति । वाच्यवाचके वस्तुनी नाम परापरे वेद्यवेदके ब्रह्मणी । अत्र परापरब्रह्मपारस्पर्यानुभवलभ्यनिरतिशयसुखवत् तदवस्थाविशेषभूतशब्दार्थसाहित्यवैचित्र्यभावनाविशेषेण सतां हृदि (रसो) निरतिशयो जायेतेति सूचितम् ॥

परत्र ल(क्षी ? क्षयि)ष्यमाणान् परार्थानभिलक्ष्य सूचय(न् अभिधेया)दीन् प्रकटयति —

साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।
भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥

साहित्य(म)भिधेयम् । सत्सुखोदयः फलम् । (प्रतिपाद्य)प्रतिपादकभावः सम्बन्धः । फलेन तु कार्यकारणभावश्च सम्बन्ध इति । अस्य लक्षणग्रन्थस्य लक्ष्यद्वारा फलं प्रति कारणत्वम् । अत्र प्रमाणमन्वयव्यतिरेकेण सपरिष्कारमित्यादिना वैचित्र्यस्वरूपमुच्यते । साहित्यमेवंविशेषतया । शास्त्राख्यानाभ्यासर(सो ? सौ)पयिको विशेषः कथ्यते ॥

प्रकृतमानुपूर्व्या लक्ष्यते —

वृत्त्यादीनां समष्टिः स्यात् साहित्यं तत्परिष्कृतिः ।
शब्दार्थयोः परिष्कारः कविस्तस्य प्रसाधकः ॥

सामाजिकः स्याद् रसिकः प्रसिद्धं लोकतः सुखम् ।

अनुकूलवेदनीयं सुखमिति लोकत एव सिद्धमिति या(व)त् ॥

G. P. T. 1904. 500. 27-8-1106. B

वृत्त्यादीनां संख्या निर्दिशति —

अष्टौ वृत्त्यादयस्तत्र परिष्कारश्चतुर्विधः ॥
चतुर्विधः परिष्कर्ता रसिकस्त्रिविधो मतः ।

संख्येयानां स्वरूपविशेषान् विभज्य प्रदर्शयति—

वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यं प्रविभागो व्यपेक्षणम् ॥
सामर्थ्यमन्वयैकार्थ्ये अष्टौ वृत्त्यादयः स्मृताः ।
दोषत्यागो गुणाधानमलङ्कारो रसान्वयः ॥
इत्थं चतुर्विधा क्लृप्ता साहित्यस्य परिष्कृतिः ।
सत्कविः प्रथमस्तत्र विदग्धस्तदनन्तरः ॥
अरोचकी ततः पश्चात् सतृणाभ्यवहारकः ।
कवींश्चतुर्विधानाहुरिति साहित्यवेदिनः ॥
उत्तमाधममध्यत्वात् त्रिविधो रसिकः स्मृतः ॥

इति प्रथमं प्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथ वृत्तिं लक्षयति —

वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने ।
सा मुख्या लक्षणा गौणीत्येवं त्रैविध्यमास्थिता ॥

भेदलक्षणम —

अर्थमव्यवधानेन स्पृशन्ती मुखवर्तिनी ।
मुख्या वृत्तिर्वदन्त्येनामभिधेति विपश्चितः ॥

लक्ष्यलक्षणार्थमव्यवधानेन स्पृशन्तीति मुखवर्तिनी मुख्येति नामनिर्वचनम् ।

यथा —

"प्रस(क्ता ? न्नाः) कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।
भवन्ति कस्यचित् पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥"

अत्र स्त्रीवागादिशब्दा मुख्याः ॥

अभिधेयाविनाभूतं स्पृशन्ती लक्षणोच्यते ।

यथा — 'यत्नालीदलपाकपाण्डुवदनमि'ति । अत्र पाकस्य क्रियात्वेनामूर्तत्वात् पाण्डुत्वं न भव(ती)ति तत्समीपस्थं पाकवद् द्रव्यं लक्षयति ।

यथावा —

"अयि पान्थ! विलम्बसे किमेकः सहसा वालवनादितः प्रयाहि ।
कुसुमायुधमाह्वयन्निवोच्चैः सहकारः कुरुते कुहूरुतानि ॥"

अ(स्य? त्र) वृक्षस्य कुहू(का? क)रणासम्भवात् सहकारशब्दस्तत्स्थं कोकिलं लक्षयति ॥

स्पृशत्यर्थान्तरं गौणी लक्ष्यमाणगुणान्वयात् ॥

यथा —

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।"

इत्यादिः । अत्र रामणीयकादिगुणयोगाल्लक्ष्म्यादिशब्दाः सीतायां गौणाः ॥

व्यवधानेऽपि शब्दस्यैव शक्तिरङ्गीकर्तव्येत्याह —

वृत्तिः कार्यवशादेवं कक्ष्यात्रितयचारिणी ।

यथा प्रथमप(र्वा? र्व)णि प्रतिपत्तिदर्शनाच्छक्तिरङ्गीक्रियते, एवं द्वितीयतृतीययोरपि कार्यवशात् स्वीकर्तव्येत्यर्थः ॥

वृत्तित्रयस्यापि पदशक्तित्वे कथं द्वयोरेव पदान्तर(स)मभिव्याहारापेक्षा नैकस्या इत्यत आह —

केवलस्याप्रयोगित्वात् पदस्यार्थनिरूपकैः ।
एतद् वृत्तित्रयं वाक्यकाल एव निरूप्यते ॥

केवलपदप्रयोगाभावाद् वृत्तित्रयस्यापि वाक्यकाल एव व्युत्पत्तिः । तथाहि गङ्गा प्रवहति, गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, गङ्गेयं कावेरीत्यादिष्वेकतरपदसमभि(व्यव? व्या)हारैरेव वाक्यार्थविशेषौपयिकवृत्तिविशेषस्थापनम् ॥

अभिधाया इतरयोश्चैतद्वस्तुविशेष इत्याह —

कृताभिधा निराकाङ्क्षा मुख्यार्थस्पर्शपूर्विका ।
पदान्तरान्वयवशात् तदर्थानुपपत्तितः ॥
वृत्ती जघन्ये उन्नेये तत्र तत्रोपयोगतः ।

निराकाङ्क्षा इतरवृत्तिस्पर्शपूर्विका न भवतीत्यर्थः ॥

वृत्तीनामधिकसंख्यानिराकरणार्थमाह —

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः ।
वृत्तिः परत्र शब्दस्य प्रवृत्तिर्जैमिनीरिता ॥

वृत्तिर्याप्यक्षपादोक्ता साहचर्यादिहेतुका ।
वृत्त्योर्जघन्ययोरन्तर्द्रष्टव्या सकलापि सा ॥

जैमिनीरिता तत्सिद्ध्यादिभिः परत्र शब्दप्रवृत्तिः 'यजमानः प्रस्तरः', 'अग्निर्वै ब्राह्मणः', 'आदित्यो यूपः', '(अ)पशवोऽन्ये गोअश्वेभ्यः', 'पशवो गो अश्वाः', 'प्राणभृत उपदधाति', 'सृष्टीरुपदधाती'त्यादिषु यथाप्रयोगं द्रष्टव्या । अक्षपादोक्तापि सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यः परत्र परशब्दस्य प्रवृत्तिः 'यष्टिकां भोजय', 'मञ्चाः क्रोशन्ति', 'कटं करोति', 'यमो राजा', 'आढकं सक्तवः', 'तुला चन्दनं', 'गङ्गायां गावश्चरन्ति', 'कृष्णः शाटकः', 'अन्नं प्राणाः', 'नृपोऽयं पुरुष' इत्यादिषु यथाक्रमं द्रष्टव्या । एषा सर्वापि गौणलक्षणयोरन्तर्भूता ॥

अथ विवक्षा —

विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात् समसंक्षिप्तविस्तृतैः ।
शब्दैरर्थस्य

स(मा) यथा —

"खात्मेन्दुवह्निमरुदर्कमहीपयांसि
यन्मूर्तयः स भगवानभिरक्षतु त्वाम् ।"

संक्षिप्ता यथा —

"स पातु वः पुष्प(मन्ते वृतान्यामा? वन्तौ भूतान्यात्मा) च यद्वपुः ॥"

विस्तृता यथा — 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये'ति ॥

पुरुषाश्रयत्वेऽपीच्छाया. शब्दप्रवृत्तिकारणत्वात् तद्गतत्वं कथयति —

तत्पूर्वं लोके शब्दप्रवर्तनम् ॥

कर्मप्रधानत्वाच्च इच्छायास्तद्गतत्वं, यथा घटज्ञानं पटज्ञानमिति ॥

विवक्षायाः पुनरपि प्रकारभेदमाह —

विवक्षा बहुधा वात्र भेदाभेदादिगोचरा ।

भेदाभेदविवक्षा यथा —

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वाद् बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥"

आदिशब्देनान्यच्च विवक्षावैचित्र्यं यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥

द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथ वाक्यार्थतात्पर्यमभिधीयते । वाक्यस्य तद्भेदमाह —

+++तच्च वाक्यार्थत्रैविध्यात् त्रिविधं मतम् ॥

इति । तथाहि वाक्यार्थः कदाचित् प्रथमे(व.?) पर्वणि । कदाचिद् द्वितीये। कदाचित् तृतीये । यथा—नद्यास्तीरे फलानि सन्ति । विषं भुङ्क्ष्व । निमिषत्येषेति । तत्र प्रथमपर्वणि तात्पर्यविधिनिषेधानुभयात् त्रिविधं प्रसिद्धत्वान्नोदाह्रियते । प्रथमपर्वादिलङ्घिततात्पर्यं विधिनिषेधानुभयद्वारा त्रिविधम् । विधिनिषेधानुभयविषयं नवधा भिद्यते । तत्र विधिद्वारं विधिविषयं यथा —

"उव णिच्चळणिप्फन्दा बिसिणीपत्तम्मि रेहइ मळाआ ।
णिम्मळमरगअभाअणपडिट्ठिआ सङ्खसिप्पिव्व ॥"

विधिद्वारं निषेधविषयं यथा —

"रक्खामि सुणअ मेणं अत्ता णिधेहि खाणफाणेहिं ।
बंकइ तिणेपिळिए रत्तिअळिळ्ळव्विअसुवंतो ॥"

विधिद्वारमनुभ(व ? य)विषयं यथा —

"सीकरिअमणिअमुहवेविआइ थुआहत्थसिंजिएव्वाइ ।
सिखेन्तु वो दुहीओ किसुमहि तुह्मं पआसेण ॥"

यद्वा —

"अधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीव पथिकजनजायाः ।
दुर्लङ्घ्यवर्त्मशैलौ स्तनौ पिधेहि प्रपापालि ! ॥"

निषेधद्वारं विधिविषयं यथा —

"एत्थ णिसज्जइ अत्था एत्थ अहं एत्थ परिअणो सअळो ।
पंथअ ! राईअन्धअ ! मा मह सअणे णिसिज्जिहिसि ॥"

निषेधद्वारं निषेधविषयं यथा —

"आदिअं अणएण गच्छसि इं रमसुअ सहणहिं रक्खिज्जइ ।
गहवळभच्छती ॥"

निषेधद्वारमनुभ(व ? य)विषयं यथा —

"देआ पहिअ णि अत्तसु मुहससिजोह्णाविलुत्ततम्मणिवहे ।
अहिसारिआण विग्घं करेहि अण्णाणमिहआसे ॥"

यद्वा —

“पद्मातपत्ररसिके! सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम्।
कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे!
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य लक्ष्मीम्॥”

अनुभयद्वारं विधिविषयं यथा —

“मह एहि किंव पन्थअ जइ रहसि णिअस्सणं णिअं वा।
ओद्दोसाहेमिकस्सरण्णे गामो दूरं अहं एक्का॥”

अनुभयद्वारं निषेधविषयं यथा —

“अत्ता तह रमणिज्जह्मं गामस्स मंडणअभूदं।
लुअतिलवाडीसरिच्छं सिसिरेणकअं वि सिणिसंडं॥”

अनुभयद्वारमनुभयविषयं यथा —

“पिअदंसणसुहरसमेउलिआइ जइ सेणहोंति णअणम्।
ता केण कण्णळइअं लक्खिज्जइ कुवळअं तिस्सा॥”

यद्वा —

“अस्ति विशेषः सुमहाकुञ्जा वृन्दावने मया दृष्टाः।
लू(ला? ता)तन्तुच्छन्ना यमुनातीरे लतागृहोपान्ताः॥”

एवमेकविंशतिगाथामुपर्यप्यनुभयद्वारकमपि त्रयं विद्यत इति केचित्। तत्र विधिनिषेधद्वारकं विधिविषयं यथा—

“णि अदइ दंसणक्खितपभ्भहिअअण्णेण मच्छसुवहेण।
गहवइधू आ दुळ्ळग्घमा उरा इह अअं गामे॥”

विधिनिषेधद्वारं निषेधविषयं यथा —

“उच्चिण सुपडिअ कुसुमं माधुण सेहालिआहलिअ सोह्वे।
अहदेविसमविरावो स सुरेण सुओ वळअसद्दो॥”

विधिनिषेधद्वारमनुभयविषयं यथा—

“सणिअं वच्चकिसोअरिमामावेएण वासुमईपट्ठे।
भंजिहिसिवित्थ एत्थणिमिहिणकिज्जेणिम्मण्णिआ॥”

यद्वा —

"मन्दं निधेहि चरणे परिधे(हि) नीलं
वासः पिधेहि वलयावलिमञ्चलेन ।
मा जल्प साहसिनि ! शारद(चन्द्रिकायां ? चन्द्रकान्त)-
दन्तांशवस्तव तमांसि समापयन्ति ॥"

एतत् त्रयमपि विधिनिषेधद्वारयोरन्तर्भूतम् । अथवैतत्सङ्करोत्था अन्येऽपि बहवः प्रभेदा यथाप्रयोगं द्रष्टव्याः । एकस्य तात्पर्यस्योभयविषयत्वं न सम्भवति । भवति चेत् तात्पर्यमेव भिद्येत । तस्मादुभयविषयत्वं नोदाहृतम् ॥

प्रसङ्गाद् वाक्यवाक्यार्थयोर्लक्षणमाह —

संहत्यार्थाभिधायीनि पदान्याहुर्विपश्चितः ।
वाक्यं विशिष्टा वाक्यार्थः क्रिया सर्वत्र कारकैः ॥

विपश्चितो भाष्यकारादयः । 'संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यमि'ति भाष्यकृतः । क्रिया सर्वत्रेति प्राचुर्यविवक्षया, अन्यथापि वाक्यार्थविषयस्येष्टत्वात् ॥

तदेव प्रकटयति —

नीलमुत्पलमित्यादावपि वाक्यार्थदर्शनात् ।
क्रियाकारकनिर्बन्धमाद्रियन्ते न केचन ॥

तस्मादनुवृत्तं लक्षणमाह—

वर्तते यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्थितिः ।
एतद् रसस्य प्रस्तावे परस्तात् साधयिष्यते ॥

तद्भेदप्रदर्शनं —

कक्ष्यात्रैविध्यतस्तस्य त्रैविध्यमपि सम्मतम् ।

अथ प्रविभागः —

एतावतोऽर्थभागस्य स्यादियाञ् शब्द इत्ययम् ।
प्रविभागः पदे वाक्ये महावाक्ये प्रतिष्ठितः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिनिष्कर्ष एव सः ।

गौरिति पदे प्रकृत्यंशस्य सास्नादिमानर्थः प्रत्ययांशस्यैकत्वमित्यर्थो गावावित्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गौरानीयतामिति वाक्ये कारकपदस्यायमर्थः

क्रियापदस्यायमर्थ इत्यश्व आनीयतां गौर्बध्यतामित्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते। एवं महावाक्यरूपेऽपि प्रबन्धेऽपि द्रष्टव्यम्। ननु काममावापोद्धारवद् वाक्येषु तेषु तेष्वन्वयव्यतिरेकानुसन्धायिना पुंसा शब्दानामंशशोऽर्थाः प्रविभाज्यन्तां, कामं तैस्तैरंशैस्ते तेऽप्यर्थाः प्रतिपाद्यन्ताम् कथं पुनर्लुप्तप्रकृतिप्रत्ययोभयेषु तदर्थावगतिः। यथा इत्यत्रार्थस्यार्थस्य दसीत्यत्र सों वाचि क्षडिकापीत्यत्राग्निरङ्गुल्योः। किमत्रानुपपन्नम्। प्रमाणनिश्चितार्थाः केचिदमी खण्डशब्दाः। लोपोऽपि नामात्र गतार्थत्वादप्रयोग एव। स्यादेतत्। बाढमुभयत्रैवं भवतु। द्रव्यादिषु कथम्। बहुत्वप्रमाणतः। स्वादीनामेवैकत्वादीनि निश्चितानि। कुतस्त(दा? दभा)वे तत्प्रतीतिरिति चेत् सम्भवान्वयव्यतिरेकावेव वात्रापि शब्दकरणम्। यथैकद्विबहुषु। किञ्च पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोऽप्यङ्गीकृतः।

"स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्।
समवेतस्य तु वचने लिङ्गं सङ्ख्यां विभक्तिं च॥"

इति। अथवा काल्पनिकपक्षेऽपि तद्वदपाये मल्लिकापुष्पकुटचचम्पकपुटादिमद्वासनासंक्रान्तिरिति न दोषः। मल्लिकापुटादिषु परिमलवाहिनां पुष्पावयवानां सत्त्वाद्युक्त्या वासनोपलब्धिः। यथा तप्तकटाहादिषु दहनांशसम्भावनात् स्फोटकार्यसम्भवः। अत्र पुनर्लुप्तानां स्वादीनामवयव(सङ्ग? सं)सर्गस्याविद्यमानत्वादुदाहरणवैषम्यमिति चेत्। तन्न। उदाहरणस्थलेष्वपि प्रमाणगौरवातिशयानुपलम्भादवयवान्तरसंसर्गसद्भावो न प्रामाणिकः। यद्वा एतदभावप्रतियोगितया स्मर्यमाणाः स्वादय एव स्वार्थमभिद(धीयुः? ध्युः)। यद्यनुच्चार्य(प्र?)माणस्य येनकेनचिज्ज्ञातस्यापि शब्दस्यार्थाभिधायकत्वं, शब्दसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः। तथाहि—जगदित्युक्ते न तद्विशेषार्थावगतिः प्रसज्यत इति चेत्। न। सामान्यसंज्ञैषा। ततो न विशेषार्थावगतिः। विशेषसंज्ञायां व्युत्पन्नस्य विशेषावगमे न तदर्थज्ञानं नान्तरीयकम्। किन्तु तत्र तात्पर्याभावान्न कार्यमित्येतावत्। अथवा प्रतियोगिनिरूपणा(धीन)निरूपणस्वभावस्वाद्यभाव एव तदर्थाभिधायक इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यताम्। अभावोऽपि कार्यजनक इति सिद्धम्।

"भावो यथा तथाभावकारणं कार्यवत् ततः।"

इति। अत एव ह्याचार्या भावादेशवदभावादेशेऽपि कार्यातिदेशस्य स्मरन्ति। अकाल्पनिकपक्षेऽपि दध्यादिशब्दोत्तरकालं शब्दाभावैकतादिवाचक इत्यन्वयव्यतिरेकायत्तमनुत्तरं दध्याद्येव तदर्थावाचकमिति विपर्ययेऽपि विशेषण एव

तात्पर्यमित्येव भावस्यैव वाचकं दध्यत्रेति वाक्ये कथमुत्तरशब्दाभाव इति चेत् । न । प्रत्येकं पदानां निरूपणादस्मिन् मतेऽप्यस्त्येव पदवाक्यविभागः । शब्दाभावस्य वाचकत्वाच्छब्दत्वं चार्थस्याव्याहतम् । अभावस्य बोधकत्वं विना वाचकत्वमिति च युज्यते । काल्पनिकपक्षे पदसंस्कारवद् वाक्यसंस्कारेऽप्युत्तराद्याद्यभावसम्भवात् तदर्थाभिधानमिति समञ्जसम् ॥

अथ व्यपेक्षा —

परस्परं पदार्थानामाकाङ्क्षा स्याद् व्यपेक्षणम् ।
तत्राभिधानिकी नैयायिकी नैष(धी ? धकी) च सा ॥

तत्र श्रुतिसमाख्यावाक्यविकल्पसमुच्चया(द ?)तिदेशा(दि)भिर(न ? भि)धीयमाना आभिधानिकी । यथा —

"अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्रेणास्रद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥"

इयं श्रुत्याभिधानिकी ।

ऊहविपर्ययविपरिणामाध्याहारवाक्यशेषव्यवहितकल्पनादिभिरुपकल्प्यमाना नैयायिकी । यथा — कालिदासः 'किं कुन्तलेश्वरः करोती'ति विक्रमादित्येन (स्पृ ? पृ)ष्ट उक्तवान् —

"असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद् व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥"

इति । विक्रमादित्यः 'पिबतु मयी'त्यूहयित्वा इदमेव पद्यमुत्तरं पपाठ । इयमूहतो नैयायिकी ।

"मूले कण्टकसन्ततिरुपचितविकचानि रक्तकुसुमानि ।
एतावतैव शल्मलिरनुहरति न पङ्कजवनस्य ॥"

इयं वचनतो नैषधकी । अन्या अपि यथाप्रयोगमनुसन्धेयाः ॥

अथ सामर्थ्यं —

सामर्थ्यं च पदार्थानां भवेत् सम्बन्धिरूपता ।
भेदः संसर्ग उभयमित्येतत् त्रिविधं मतम् ॥

यदा राजभृत्य इत्यादौ भृत्यशब्दो न स्वतन्त्रार्थवृत्तिः, तदा सामान्येन स्वामिसंसर्गस्यावगतत्वात् स्वामिविशेषज्ञापनायोपादीयमानो राजशब्द(स्य?:) स्वाम्यन्त(रैभ्या? रेभ्यो) भृत्यशब्दार्थं व्यावर्तयति । सोऽयमर्थान्तरव्यवच्छेदः शब्दो भेदः । यदा राजपुरुष इत्यादावनवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते, तदापि विशेषसंसर्गस्याशब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तरस(म्प? म्पा)तस्तदाप्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरर्थादवसीयते । सोऽयं विशेषः संसर्गः । य(था? दा) नीलोत्पलमित्यादावर्थान्तरनिवृत्तिरर्थान्तरसंसर्गश्च प्रतीयते, तदा भेदसंसर्गावित्युभयम् । नानयोः समप्रधानभावः एकव्याप्तिरूपत्वादितरस्येति । यत्र न सम्बन्धयोग्यता न तत्र सामर्थ्यमित्यर्थादापतिते न कश्चित् पुरुषो व्याघ्रश्चरति पल्लीमित्यादिषु । सम्बन्धो नामाहानिर्व्यपेक्षा व्यतिषङ्ग इति त्रयमपीष्टम् । नेह विस्तरभयात् प्रपञ्च्यते ।

बुद्धिस्थानां पदार्थानामाकाङ्क्षा भवतीति यत् ।
प्रसिद्धः सन्निधिस्तेन व्यपेक्षाक्रोडगोचरः ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ।

परस्परस्य ग्रथनं पदा(र्था)नामिहान्वयः ।
स जायेत त्रिधा शक्तो वैभक्त उभयात्मकः ॥

तत्राख्यातसुब्विभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणो(र)भिधाने शक्तो यथा —

"अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥"

सम्बन्धविभक्त्या वैभक्तो यथा —

"यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थः स पुमाँल्लोके यस्यार्थः स च पण्डितः ॥"

उभयात्मकः शक्तिविभक्तिमयो यथा —

"इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च ।
वाराहस्य च मांसस्य सैष गच्छति फल्गुनः ॥"

अथैकार्थीभावः —

ततश्चैकत्वसम्पत्तिमेकार्थीभावनं विदुः ॥

ततश्चेति व्यपेक्षावतां समर्थानामन्वितानां च पदानामित्यर्थः ॥

एतद्विभागमाह —

नीरक्षीरादिवत् क्वापि क्वचित् पांसूदकादिवत् ।
तिलतण्डुलवत् क्वापि ++++++ धिता ॥

तद् यथाक्रमं पदवाक्यमहावाक्यविषयमेतत् । केचि(दे ? दै)कार्थ्यस्य समासकृत्तद्धितविषयतां वर्णयन्तः पद एव स्थापयन्ति । तत्र केवलमैकपद्यमेव विशेषः । ऐकार्थ्यं तु पदवाक्यसाधारणमिति कथयन्ति ।

तेनैकार्थ्यवशीकारात् पदानामेकवाक्यता ।

अस्मिन्नर्थे प्रमाणं दर्शयति --

अर्थैक्यादेकवाक्यत्वं पदानामाह जैमिनिः ।

"अर्थैकत्वादेकं (साकाङ्क्षं चेद् विभात्वादेकं ?) वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभा(गः ? गे) स्यात्" (जै० सू० अध्या० २. पा० १. सू० ४६) इति ।

कथमनेकेषां पदार्थानामेकार्थत्वमित्यपेक्षायामाह —

विशेषणैर्विशिष्टं सद् विशेष्यं ह्येकतामियात् ।

प्रसङ्गाद् विशेषणविशेष्यलक्षणमाह --

भेद्यं विशेष्यं तत्राह भेदकं तद्विशेषणम् ।
तटस्थं च हृ(द ? दि)स्थं च द्विधा तत्र विशेषणम् ॥
तटस्थं च व्यवच्छेत्तृ बहिष्ठं यद् विशेष्यतः ।
हृदिस्थं तद् विशे(प ? ष्य)स्य शरीरानुप्रवेशि यत् ॥

तटस्थं यथा ---

"अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥"

हृ(द ? दि)स्थं यथा ---

"तन्वी श्यामा शिख(र ? रि)दशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
(स्यात् ? या) तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥"

प्रकृतमनुसृत्योक्तमर्थं निगमयति —

एषां समष्टिरष्टानां साहित्यमिति निर्णयः ।
सम्बन्धो वा सरूपेण तद्धेतुः शक्तिरेव वा ॥

तदन्यो वास्तु वृत्त्यादिस्तत्समष्टिरपेक्षिता ।

एवं समष्टिरूपस्य साहित्यस्य कथं परिष्कार इत्यपेक्षायामाह —

साहित्यस्य परिष्कारः पारम्पर्येण सिध्यति ।
समुदायपरिष्कारः समुदायिपरिष्कृ(तै ? तेः) ॥
साध्याधारपरिष्कारादित्या(य ? या)ता परम्परा ।

अथ पक्षान्तरमुपन्यस्यति —

साहित्यं नाम सम्बन्धः सोऽष्टधेति मनीषिणः ।
शब्दार्थावष्टभिर्मार्गैः सम्बध्येते परस्परम् ॥

मनीषिणो भोजराजादयः । ते हि शब्दार्थयोर्द्वादशविधः सम्बन्धः साहित्यमित्याचक्षते । ननु अभिधाविवक्षातात्पर्यविभागव्यपेक्षासामर्थ्यान्वयैकार्थीभावदोषहानगुणोपादानालङ्कारयोगरसावियोगरूपः शब्दार्थयोर्द्वादशविधः सम्बन्धः साहित्यमिति श्रूयते । कथमष्टौ सम्बन्धाः साहित्यमिति । उच्यते । चरमं चतुष्टयमागमापायित्वात् साहित्यस्वरूपं न प्रविशति । तस्मात् तत् परिष्कारत्वेन निष्कृष्टम् । तच्चाष्टधेति निर्णयः । मार्गैः प्रकारैरित्यर्थः ॥

सम्बन्धो नाम क इत्यपेक्षायामाह —

स शक्तिरेव सम्बन्धो व्यापाराद्यभिधानवान् ।
वृत्त्यादयस्ताः कथ्यन्ते शक्तयः पुनरष्टधा ॥

व्यापारादीत्यादिशब्देन सहकारिसंज्ञयापि भण्यत इत्यर्थः ॥

एतासामवान्तरभेदमाह —

वृत्तिस्तद्वद् विवक्षावत् तात्पर्यं च विभागवत् ।
चतस्रः केवला ह्येताः शब्दसम्ब(न्धाः ? द्ध)शक्तयः ॥
याकाङ्क्षा यच्च सामर्थ्यमन्वयो यश्च तास्त्रिधा ।
ऐकार्थ्यं यच्च तास्तत्र सापेक्षाः शब्दशक्तयः ॥
पूर्वं चतुष्टयं ++ स्वादीत्थमवलम्बते ।

तदर्थान्तरमप्यपेक्षत इति स्पष्टमेतत् ।

शक्तिनिष्कर्षस्वरूपप्रविभागादेः साहित्यान्तर्भावं दोषत्यागादिचतुष्टयस्य बहिर्भावं सहेतुकं कथयति —

वाक्याद् वाक्यार्थबुद्धौ यद् व्युत्पत्तिसमयाजि तत् ।
यत्सर्वमेव साहित्यवीथिकामवगाहते ॥

ननु सम्बन्धात्मनः साहित्यस्य कथ(न ? नं) तद्गुणैतद्वर्गादिभिरतिशयाधानं तत्राह—

सम्बन्धिनी षष्ठसम्बन्धं तत्स्थैरेव प्रसाध्यते ।
दोषत्यागादयस्तेन तत्स्थास्तस्य प्रसाधकाः ॥

सम्बन्धेनैकाधिकरणत्वाच्छब्दार्थस्यास्था अपि गुणादयस्तत् प्रसाधयन्तीत्यर्थः ॥

एतदेव निदर्शनपुरस्सरं विशदयति —

दोषवर्जनलावण्यभूता सरसतादिभिः ।
प्र(स्वा ? सा)धितो भवेद् यद्वद् वधूवरसमागमः ॥
सम्बन्धिनोः परिष्कार इति चाव्यभिचारिणे ।
न सम्बन्धस्य परिष्कार इति वा कियती भिदा(:?) ॥

अ(त्रै ? त्र) वैचि(त्र्या ? त्र्या)न्त(रम ? रं)दर्शयति—

उक्तितादर्थ्यसम्बन्धात् काव्ये शब्दार्थयोस्ततः ।
तद्गता अपि जायन्ते गुणाद्यास्तत्प्रसाधकाः ॥

शब्दार्थयोः सत्प्रधानस्वविधूननकाव्येषूक्तिप्रधानत्वात् तद्गता गुणादयोऽपि तामेवोक्तिमुल्लासयन्तीति यावत् ।

शब्दार्थयोः सहस्थानं साहित्यमपरे (विदुः) ।
(तथा) परस्परस्पर्धायुक्तयोः काव्यसंस्थितिम् ॥

अपरे पुनराचार्या एवं विदुः—शब्दार्थयोः सहभावेनावस्थानं साहित्यं यत् तयोः काव्यमिति संज्ञया तेन तु सिद्धत्वाच्छब्दार्थयोः सम्बन्धस्य न कथञ्चित् साहित्यविरहः । उक्तं हि —

"शब्दार्थौ सहितावेव प्रतीतौ पुरतः सदा ।
सहिताविति तावेव किमपूर्वं विधीयते ॥"

इति । तदनिष्टमपि काव्यं भवतीति । सत्यमेतत् । किन्तु विशिष्टमेव साहित्यमभिप्रेतम् । कीदृशम् । वक्रताविशिष्टगुणालङ्कारसंस्कारसम्पदा परस्परस्पर्धाविरहार्थाधिरूढम् । यथा —

"ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥"

यथाच —

"लीळाए कुवळअं कुवळअं व सीसे समुव्वहन्तेण ।
सेसेण सेसपुरिसाण पुरिसआरो समुम्फुसिओ ॥"

अतः शब्दार्थयोः परस्परस्प(रार्थ ? र्धा)विरहात्

"भण तरुणि! रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि! ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥"

"अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे! रणरणकमकारणं कुरुते ॥"

"प्रकाशस्वाभाव्यं विदधति न भावस्तमसि यत्
तथाभूतास्ते स्युर्यदि किल न ते तत्र न कथम् ।
गुणाध्यासाभ्यासव्यसनकृतदीक्षागुरुगुणो-
रविव्यापारोऽयं किमथ सदृशस्तस्य महसः ॥"

इत्यादिषु तु काव्यत्वहानिः । किञ्च शब्दस्य शब्दान्तरेण अर्थस्यार्थान्तरेण परस्परस्पर्धित्वलक्षणं साहित्यं च विवक्षितम् । तेन

"चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥"

"असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥"

इत्यादिषु साहित्यहानिः । तदेवं विशिष्टं सह एव ज्ञानं साहित्यम् । उक्तं हि

"साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥
मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदयः ।
अलङ्करणविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः ॥
वृत्त्यौचित्यमनोहारि रसानां परिपोषणम् ।
स्पर्धया विद्यते (यत्र) यथास्वमुभयोरपि ॥
सा काप्यवस्थितिस्तद्विदाह्लादैकनिबन्धनम् ।
पदादिवाक्परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते ॥
अपर्यालोचितेऽप्यर्थे बन्धसौन्दर्यसम्पदा ।
गीतवद्धृदयाह्लादं तद्विदां विदधाति यत् ॥

वाच्यावबोधनिष्पत्तौ पदवाक्यार्थवर्जितम् ।
यत् किमप्यु(क्त ? त्क)र्षत्यन्तः पानकास्वादवत् सताम् ॥

स्फुरितं जीवितेनैव जीवितं कविना विना ।
विना निर्जीवतां याति येन वाक्यं विपश्चिताम् ॥

यस्मात् किमपि सौभाग्यं तद्विदामोदगोचरम् ।
सरस्वती समभ्येति तदेतत् प्रतिपादितम् ॥"

इति ॥

एतन्मतमपि प्रायो मतमस्माकमश्नुते ।
अभेदः ख्याप्यते तत्र किन्तु साहित्यकाव्ययोः ॥

एतन्मतमप्यस्मन्मतमेवाप्नोति । इदमन्तरम् । परिष्कारः साहित्यमिति तेषां मतम् । वयं तु शब्दार्थयोः सम्मेलनमात्रमुक्तिरूपं साहित्यं तच्छास्त्राख्यानादिसाधारणम्, अन्यत् परिष्कारविशिष्टं तत् काव्यमिति मन्यामहे ।

"शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥"

इत्यनेनापि विशिष्टोक्तिरेव काव्यं भवतीति मन्तव्यम् । अतो यत् केषाञ्चिन्मतं कविकौशलकलितकमनीयतातिशयः शब्द एव केवलः काव्यमिति, केषाञ्चिद्रचनावैचित्र्यचमत्कारकारि वाच्यमेव काव्यमिति पक्षद्वयं निरस्तम् । उच्यते हि —

"शब्दार्थौ दोषरहितौ सगुणौ बन्धवर्तिनौ ।
काव्यं चारुतयात्यर्थमन्योन्यः सन्धिनाविव ॥"

इति ।

कोऽत्र शब्दः को वार्थो नामेति —

वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः प्रसिद्धमिति यद्यपि ।
तथापि काव्यमार्गेऽस्मिन् परमार्थोऽयमेतयोः ॥

शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि ।
अर्थः सहृदयाह्लादकारी सुस्पन्दसुन्दरः ॥

यथा दोषाकरः कामं मां निर्दहति निर्दयम् ।
यथा निदाघो रजनी राजलक्ष्मा दुनोति माम् ॥

किञ्च शब्दस्योदाहरणं —

"कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि कमलालय! मावमंस्थाः ।
एकेन किं न विहितो भवतः स नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥"

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुपक्रान्तं तदनुगुणेन शब्देनोपसंहृतं च न वा तु न्यस्तं किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नामेति । यथा —

"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥"

अत्र पिनाक्यादिपरमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसम्भवे कपालिन इति बीभत्सरसालम्बनविभाववाचकः शब्दो जुगुप्साकरत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि शोभामावहति ॥

यथावा —

"संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्
कोऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वाम्बिकाकेसरी ॥"

अत्र कीटशकलादयः शब्दा विवक्षितवाचकाः ।

अर्थस्योदाहरण —

"दंष्ट्रापृष्ठेषु सद्यः शिखरिषु न कृतः कण्ठकण्डूविनोदः
सिन्धुष्वङ्गावगाहः खुरकुहरगलत्तोयतुच्छेषु नाप्तः ।
लब्धाः पातालपङ्के न लुठनरतयः पोत्रमात्रोपयुक्ते
येनोद्धारे धरित्र्याः स जयति बहुधा विघ्नितेच्छो वराहः ॥"

अत्र पदार्थपरिस्पन्दमहिमा निबद्धः । यः स्वभावसम्भाविनस्तस्य परिस्पन्दान्तरस्य संरोधसम्पादनेन स्वभावमहत्तामुल्लासयन् सहृदयहारितामापन्नः ।

"तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी मुनिः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥"

अत्रोत्तरार्धार्थो मुनेः परमकारुणिकत्वे नितान्तमुपयुक्तः । एवं "भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे! विद्धि मामम्बुवाहमि"त्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । पुनरेवंविधः,

"सद्यः पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥"

अत्रासकृत् कियदद्य गन्तव्यमित्यभिधानलक्षणः परिस्पन्दो न स्वभावमहत्ता-मुन्मीलयति । सीताया हृदये परिस्फुरदपि न वचनमारोहि । किञ्च प्रतिक्षण-मभिधीयमानमेतद् रामाश्रुप्रथमावतारकरणमित्यपि न युक्तम् । सकृदाकर्णना-देव तस्योपपत्तेः । ततोऽयमर्थो न हृदयमाह्लादयति । तस्मादवशमित्यत्र पाठः करणीयः । तदेवंविधयोर्द्वयोर्मेलनं साहित्यविशिष्टं काव्यमिति स्थितम् ॥

इति द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अथ तृतीयं प्रकरणम् ।

एवं यदिदं साहित्यं नाम निःसीमनि कविसमयाध्वनि शब्दमात्रे,

प्रयोगे दूष्यते येन स दोषः परिकीर्तितः ।
शास्त्रे लोके च समये निषेधात् त्याज्य एव सः ॥
अक्षरस्थो गणस्थश्च पदवाक्यतदर्थ(काः ? गाः) ।
अक्षरस्थगणस्थौ द्वौ काव्यारम्भेषु चाटुषु ॥
वर्जनीयौ तदन्ये तु सर्वत्र परिवर्जिताः ।
अन्यत्र दर्शितौ दोषगुणौ वर्णगणस्थितौ ॥
अथ दोषाः प्रकाश्यन्ते पदवाक्यतदर्थ(काः ? गाः) ।
अप्रयुक्तमथ ग्राम्यमसमर्थमनर्थकम् ॥
साधारणप्रसिद्धार्थे पदानां दूषणानि षट् ।
कविभिर्न निबद्धं यदप्रयुक्तं तदुच्यते ॥
यद् वदन्ति मुनिश्रेष्ठाः सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ।
तदाद्यं परमं धाम+(मगो?)शुध्यतामिति ॥
अप्रयुक्तेऽप्रयुक्तं स्यादेवमादिनिबन्धनम् ।

ग्राम्यमश्लीलममङ्गलार्थम् ।

"छत्राकारशिराः सिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
मध्येसूर्यसुताभ्रसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।
कायैक्ये विकटप्रसारितमहाजङ्घं महीसुप्तयो-
र्यः खण्डेन्दुकिरीटकैटभजितोः काटाश्रियं कर्षति ॥"

अमङ्गलार्थम् —

"खेटके भक्तसूपस्य वलभ्याः पत्तनस्य च ।
अतृप्तोऽहं मरिष्यामि हेहलेभाषितस्य च ॥"

अवाचकपदं यत् स्यादसमर्थं तदुच्यते ।*

"(भृङ्गेण कलिका) कोशस्तथा भृशमपीड्यत ।
ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥"

प्रत्यक्षादिविरुद्धं यद् विरुद्धमभिधीयते ॥

विरुद्धं यथा —

"सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।
अक्ष्वेलनालिकेराङ्का यदुपान्ताद्रिभूमयः ॥"

"यावज्जीवम(हो ? हं) मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीत् (सुरापो ? स्मराभो)ऽनुपमो भवान् ॥"

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा —

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥"

आगमविरुद्धं यथा —

"असावनुपनीतोऽपि वेदानधिज(ने ? गे) गुरोः ।
स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥"

**दोषो नास्ति स्वरूपेण पदार्थानामसम्भवात् ।
यदस्ति वस्तुनोरन्तर्बीभत्सा(च्छी ? श्ली)लरूपतः ॥
तदुक्तं दूषणं ग्राम्यपदे तत्स्मारके पुरा ।
तस्मात् पदार्थदोषाणां नोपन्यासोऽस्ति कुत्रचित् ॥**

---

* इतःपरं मातृकायां पत्रमेकं लुप्तम् ।

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च यः कविः ।
दोषान् हेयतया वेत्ति (साकल्यं? स काव्यं) कर्तुमर्हति ॥

अनेकगुणमध्ये(क ? तद्)दोषेणैकेन निन्द्यते ।
अनेकलक्षणोपेतं वपुः श्वित्रेण दुर्भगम् ॥

मतान्तरमिदं व्यक्तिभेदं भेदे व्यनक्ति च ।

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।"
इदमपि ।

"दूरे दारुवनानि हारकमुधा चा + निमामाकथा
भूयस्त्वं पुनरप्यहं यदि पुरश्चन्द्रः क्षितिं यास्यति ।
इत्युक्तः शशिमौलिरद्रितनयाचूडेन्दुभूलम्भन-
व्याजव्यञ्जितपादपद्मपतनप्रीतः प्रियः पातु वः ॥"

"तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।" "प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।"
इत्यादि न दोषः ॥

इति तृतीयं प्रकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रकरणम् ।

गुणाः श्लेषप्रसादाद्या ये काव्ये समवायिनः ।
बाह्यान् शब्दगुणान् प्राहुरान्तरानर्थसंश्रयान् ॥

अङ्गश्लेषादिवच्छब्दा अर्था मधुरतादिवत् ।
नव तत्र प्रसिध्यन्ति ये दोषप्रतियोगिनः ॥

अवश्यम्भाविनस्ते स्युस्तेषु सप्तानुयायिनः ।

शिथिलाप्रसन्नविषमकठोरनेयार्थानुदारनिच्छायग्राम्यरूपा (रीतिमदूषण ?) विरोधिनः श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यार्थव्यक्तिरुदारकान्तादयो गुणाः सर्वत्रापेक्षणीयाः ॥

ओजो माधुर्यमित्येते स्वे स्वे वेश्मनि तिष्ठतः ।
वैदर्भ्यामत्र माधुर्यं गौड्यामोज इति स्मृतम् ॥

स्वलंकृतमपि श्राव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।
समुद्भूतगुणः प्राज्ञैर्निरलङ्कारमात्रतः ॥

निर्भूषणमपि श्लाघ्यं सुन्दरं सविभूषणम् ।

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेने"त्यादि ।

विभूषणसहस्रेऽपि विरूपं किं प्रशस्यते ।
गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥

निरलङ्कारमपि ग्राह्यम् ।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि हन्त सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥"

अत्र माधुर्यादिगुणभूयस्ता । अलङ्कृतमपि गुणहीनमनादृतम् । यथा —

"पश्यानभ्यञ्जनाज्जन्मसदृक्षां कोमलक्षगुः ।"

अत्र प्रसादादिगुणाभावः अनुप्रासोपमालङ्कारयोगश्च ॥

अथ गुणानां स्वरूपं लक्षयति

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति काव्यशरीरस्य श्लाघ्या दश गुणाः स्मृताः ।
सुश्लिष्टत्वं विभिन्नानां श्लेष इत्यभिशब्द्यते ॥

विभिन्नानां पदानामिति । तथाहि — 'भिन्नानामपि पदानामेकपदप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेष' इत्युक्तम् ।

केवलं दीर्घबहुलैर्यद्वा बहुविसर्जनैः ।
द्वित्राक्षरपदैर्वृद्धैरल्पप्राणाक्षरोत्तरैः ॥
शैथिल्यं नाम जायेत तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।
ह्रस्वसंयोगदीर्घाणां पत्रे कुर्याद् विमिश्रणम् ॥
श्लेषः सुसन्धिर्जायेत प्राणाक्षरविमिश्रणात् ।

यथा —

"उभा यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥"

यद्वा —

“भूनिर्विशेषं दिवमप्यशेषां प्रशासति त्वय्यतुलप्रतापे ।
अनाततज्यं धनुरस्मदीयमलङ्क्रिया केवलमम्बुदानाम् ॥”

आचार्यस्याप्ययमेवार्थोऽभिमतः —

“यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥”

इति ।

(आ)विद्वदङ्गनाबालं प्रकटं यत् प्रसादवत् ।

प्रकटं प्रकटार्थम् । उक्तं हि —

“श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥”

इति । यथा —

“परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥”

यद्वा —

“मूले नन्दनशाखिनां सिकतिले मन्दाकिनीरोधसि
क्रीडावेश्मसु चित्रवत्सु च तव श्लाघ्यं यशो गायतः ।
आसीदप्सरसां गणस्य दशनज्योत्स्नारसक्षालिता
कर्पूरच्छुरणादृतेऽपि फलिनी पाण्डुः कपोलद्युतिः ॥”

“श्लथत्वमोजःसंमिश्रं प्रसादं सम्प्रचक्षते ।
अनेन न विना सत्यं स्वदते पदपद्धतिः ॥”

इत्युक्तमाचार्येण । .... प्योजसा मिश्रेण श्लथत्वेनार्थप्राकट्यमेव भवति ॥

अवैषम्येण भणनं समता साभिधीयते ।

मृदूनां स्फुटानां च बहूनां वर्णानामवैषम्येण भणनम् । तथाहि —

केवलैर्मृदुभिर्वर्णैर्यदि वा केवलैः स्फुटैः ।
न्यस्यमानैरवैषम्यं बन्धस्य समता भवेत् ॥

इति । मृदुभणितिर्यथा —

"कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।"

स्फुटभणितिर्यथा —

"यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।
तद् वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जझात्कारडम्बरविराविसुरापगाम्भः ॥"

यथाहाचार्यः —

"प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।
दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥"

मधुरं रसवत् प्रोक्तमेतद् वैदर्भजीवितम् ।

रसवदित्यश्लिष्टशब्दस्वरूपमात्राधीनो रसो विवक्षितः । नतु शब्द-प्रतिपाद्य इति कथयति ।

पृथग्भूतैः पदैः श्राव्यैः शक्य + + + शालिभिः ।
श्रोत्रेषु विदुषां वाणी सरसा स्यन्दते मधु ॥
पृथक्पदत्वं माधुर्यं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
वैदर्भी रीतिरेषैव कथ्यतेऽन्यैर्मनीषिभिः ॥

इति । किञ्च,

यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।
तद्रूपादिपदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥

यथा—

"मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से ! क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥"

अदीर्घेण समासेन नास्य हानिः कदाचन ।

अस्येति माधुर्यस्य । यथा —

"स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥"

"पल्लवेन पवनानुम + ना + + + प्रणयिनीव रु + ती।
चण्डि चम्पकलता समागतं माधवीमधुकरं न दृश्यते ॥"

यथाहाचार्यः—

"बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः।
अनेनैव पदन्यासाः कामं धारा मधुश्च्युता ॥"

इति।

नैष्ठुर्यरहितं यत् स्यात् सुकुमारमिति स्मृतम्।

नैष्ठुर्यमक्षराणाम्। रहितमित्येतेनैकान्ततस्तस्य त्यागो विवक्षितः। उक्तं हि—

"अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहोच्यते।
असर्वकोमलत्वेन शैथिल्यानुभवे सति ॥
श्लेषश्च मृदु साम्यं च यदा तुल्यबलस्थिते।
तदा भवेत् सौकुमार्यं सर्वं संवित्प्रमाणकम् ॥"

"मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥
इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः।
सुकुमारतयैवैतदारोहति सतां मुखम् ॥"

अस्मि.... ....गतकठोरविपर्ययात्मा सौकुमार्यं नाम गुणः सर्वलोकसिद्ध एव।

यथाहाचार्यः—

"बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम्।
एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिक्षमाः ॥"

इति ॥

एतन्न केचिदिच्छन्ति मन्वाना गुणसंप्लवम्।

किञ्च,

"केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥"

इति कथयन्तः केचन कष्टनिराकरणेन सौकुमार्यं सिद्धमिति कथयन्ति ॥

अर्थव्यक्तिं वदन्त्येतत् पूर्णमर्थस्य दर्शनम् ।

यथा —

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥"

अत्र वाक्यपरिपूर्णतया सम्परित्वमर्थव्यक्तिः । उक्तमाचार्येण —

"पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥"

इति ॥

औदार्यमुच्यते प्राज्ञैरुत्कर्षप्रतिपादनम् ।

श्लाघ्यविशेषणयोगाच्छब्दानामुत्कर्षो भवति ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदात्तं कैश्चिदिष्यते ।

इति । यथा —

"श्रुत्वा यं सहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधनैर्जललवप्रस्यन्दितिर्यक्पुटाः ।
शुभ्रे वेश्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि
क्रीडाद्रौ च सशाड्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥"

यद्वा —

"कस्तूरीतिलकः कपोलमकरी कश्मीरपत्राङ्कुराः
क्रीडाकेतकदन्तपत्रविधयः कर्पूरहारस्रजः ।"

इति ॥

**विकटाक्षरबन्धानां पदानां नृत्यतामिव ।
या वर्णरचना केचित् तदौदार्यं प्रचक्षते ॥**

उक्तं च —

"विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।
विचित्रा न प्रदर्श्यन्ते यया शून्याः पदक्रमाः ॥"

यथा —

"स्वचरणविनिविष्टैर्भूषणैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च ।"

न पुनः, "चरणकमललग्नैर्मञ्जु चित्रं च तत्र ।" इति ॥

ओजस्तद् भूयसां यस्मिन्नेकार्थीभवनं विदुः ।

भूयसां पदानां समासेनैतत् सम्पद्यते । यथा—

"जयति भुजगरज्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-
स्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावैः कपालैः ।
विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारेः
परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः ॥"

"लङ्घ्यन्ते रघुवीरसेतुसरणीसीमासमीपोपल-
स्फारास्फालनफेनिलाङ्घ्रिलहरीवाचालवेलानिलाः ।
एतच्छीतलनालिकेरविपिनच्छायानुलिप्तस्थली-
लीनाध्वन्यनिपीयमानसि(क)ताकूपाम्भसो भूमयः ॥"

केचिद् गाढबन्धतामोजो वर्णयन्ति । यथाहि —

"पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः ।
अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥"

एतच्छ्लेषेण सिद्धमिति मन्यामहे ॥

यदुज्ज्वलत्वमुचितं सा काव्ये कान्तिरुच्यते ।
छायावत्त्वेन बालानामेतत्संबाध्यते बुधैः ॥

यथा—

"निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति
स्मरल्लँक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥"

औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविपश्चितः ।
पुराणचित्रस्थानीयं तेन वन्ध्यं कवेर्वचः ॥

शब्दकान्तिविपर्ययनामा निच्छायो नाम दोषः । अर्थकान्तिविपर्ययो रसमासृण्येहतुर्ग्राम्य इति निर्णयन्त्याचार्याः ॥

अन्यावलम्बनं यत् स्यात् स समाधिरिति स्मृतः ।

यथा—

"प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम् ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥"

अत्र प्रतीच्छत्यादिचेतनक्रियाधर्माणामचेतनाशोकाद्यवलम्बनं समाधिः । आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति केचित् । तथाहि—

"आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
समाधिर्नाम स गुणः पूता तेन सरस्वती ॥"

यथा—

"निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे ।"

इति । यद्वा—

"नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः ।"

इति । अतिगाढबन्धरसात्मकावोजःप्रसादौ । तद्रूपत्वादारोहावरोहयोर्गुणसम्प्लवोऽयं समाधिरिति केचित् ।

एतान् गुणान् प्रमाणेन साधय (न्ति ? ति)—

नहि सन्ति गुणाः शाब्दाः प्रमावृत्तिरबाधिता ।
न पाठधर्माः सिध्येयुः सर्वत्रा दर्शनात् + + ॥
पाठो विशेषापेक्षी चेद् गुणाननुमतिः कथम् ।

प्रोक्ता एत एवार्थगुणाः ॥

एतल्लक्षणवाक्यानि योज्यन्तामत्र सूरिभिः ।

श्लेषो यथा—

"दृष्ट्वैकासनसङ्गसे प्रियतमे पश्चादुपत्यादरा-
देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलात् ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥"

अत्रात्यन्तभिन्नयोः सपत्नीद्वयप्रसाधनरूपयोरर्थयोरेकत्र युगपच्छ्लेषः सिद्ध एव ।

यद्वा —

> "च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं
> समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
> अवोचद् यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
> स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥"

अत्र भिन्नार्थसंश्लेषः प्रकटः । उक्तं हि —

> "सचेतनचमत्कारकारिणी यार्थसङ्गतिः ।
> युक्तिः सा घटना सैव सोऽर्थः श्लेष इति स्मृतः ॥"

इति ।

प्रसादो यथा —

> "अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
> मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
> विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
> कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥"

अत्र विशेषो बलादनुक्तोऽपि सूर्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

साम्यं यथा —

> "अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
> र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
> ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
> मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे! मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥"

अत्र मधुश्रियो मौग्ध्यत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषाणामवैषम्यात् समता ।

यद्वा —

> "च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
> मनसि च गिरं ग्रन्थन्तीमे (कि ? गि)रन्ति न कोकिलाः ।
> अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
> न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥"

प्रक्रमाभेदो ह्यवैषम्यम् । तेनैतदप्युदाहरणं—

> "वर्तन्ते विरहार्तवामनयनावक्त्रेन्दुतन्द्राकृतः
> केकारम्भचलच्छिखावलगलच्छायाः पुनः श्यामलाः

एते केतकसूचिभेददिविनप्राचीमरुद्वीचयः
केचित्कारकरीरमेचकघनश्रीवाहिनो वासराः ॥"

इति। अत्र विरहिणीमयूरकेतकबलाहकानां तन्द्राकेकारम्भसूचिभेदश्यामतामात्रमुपवर्णितम्। न त्वरति(का? ता)ण्डवविकारसवर्षादीति वर्षर्तुमुखवासरवर्णनस्य प्रक्रान्तस्याभेदः।

माधुर्यं यथा—

"प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद् यावन्न यात्युन्मनाः।
तावत् प्रत्युत पाणिसम्पुटलसन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥"

अत्र रसवत्त्वं प्रकटम्। एतदुदाहरणं कान्तौ केचिन्निक्षिपन्ति कान्तिर्दीप्तरसत्वमिति। केचिन्माधुर्यं क्रोधादावप्यतीव्रतामाहुः। यथा—

"भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम्।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विष्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥"

सौकुमार्यं यथा—

"सद्यः पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता।
गन्तव्यमद्य कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥"

अत्र सीतासौकुमार्यमुपवर्णितम्। केचिदपारुष्यं सौकुमार्यमाचक्षाणाः,

"देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोवशेषे।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स! वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥"

इत्युदाहरन्ति ॥

अर्थव्यक्तिर्यथा—

"पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः।

गोरोचनाहरितबभ्रु बहिः पलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥"

अत्रार्थस्वरूपस्य पूर्णं दर्शनम् । यद्वा —

"प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रं स्थितं पृथुकेसरै-
र्विरलविरलैरन्तःपत्रैर्मनाग् गलितं ततः ।
तदनु रचनामात्रं किञ्चिद् व्यधायि बहिर्दलै-
र्मुकुलनविधौ वृद्धाब्जानां बभूव कदर्थना ॥'

उदारं यथा —

"अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव ना(न्य)स्य मुखमीक्षते ॥"

इति । त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते । उक्तं हि —

"उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥"

इति । केऽप्यग्राम्यत्वमुदारतामुदाहरन्ति । यथा —

"त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अयि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे! संवदति वां
ततः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥"

अस्य विपर्ययो यथा —

"स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।"

इत्येतद् द्वयमपि प्रायः कान्तिग्राम्ययोरन्तर्भवतीति मन्यामहे ॥

ओजो यथा —

"उत्तुङ्गाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुव-
स्तावद् बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥"

अत्र भूयसां पर्वतादिपदानां सर्वेषामप्यन्ते भुजधार्यत्वेनैक्यं सम्पन्नम् ॥

कान्तिर्यथा —

"मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तरचिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि कापि सखि! भाजनमीदृशानां
वैरी न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥"

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गारस्यौज्ज्वल्यस्य कान्तिः ॥

समाधिर्यथा —

"दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥"

अत्रान्यावलम्बनत्वं सुप्रसिद्धम् ॥

एतेषां गुणत्वमाक्षिप्य समाधत्ते —

गुणानामर्थनिष्ठानां समाधेर्द्विविधस्य च ।
कथं गुणत्वं वक्तव्यमागमापायिनामपि ॥

गुणयोगाद् गुणत्वं चेदेतेषां च गुणः स्वकः ।
काव्योपादेयताधानमेतेषां भवतीति चेत् ॥

परयुक्तं + तद् ज्ञेयमवश्यम्भावसम्भवात् ।
तन्नास्ति सर्वथा तेषां गुणत्वमिति केचन ॥

गुणानामर्थनिष्ठानामित्यत्र कान्तिवर्जमित्यभिधेयम् । अर्थकान्तिविपर्यय-नामा रसमासृण्यहेतुर्ग्राम्य इत्याचार्यनिर्णयात् ॥

उच्यते श्रूयतामेतद् रहस्यं काव्यवेदिनाम् ।
अवस्थाद्वयमस्त्येषामुद्भावानुद्भवात्मकम् ॥

सत्तामात्रेण जायेत दोषलेपनिराकृतिः ।
उद्भवेन पुनस्तेषां काव्यं कविभिरादृतम् ॥

निर्दोषमपि न श्लाघ्यं निमग्नगुणमण्डलम् ।
यदि नात्र गुणास्तत्र समाधिर्वापि न स्मरेत् ॥

अलङ्कृतमपि त्याज्यमनुद्भूतगुणोदयम् ।

यथा —

"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥"

वैशेषिकान् गुणाना(ह ? हुः) केचिद् दोषान्यथाकृते ।
केकरत्वं हि नेत्राणां दूषणत्वेन सम्मतम् ॥
तदेवाकेकराक्षीणां भूषणत्वेन सिध्यति ।
दोषश्च सकलोप्येष कदाचित् कविकौशलात् ॥
व्युत्क्रम्य दोष(गु ? ग)णनां गुणवीथिं विगाहते ।

यथा —

"पिपिप्रिय! ससस्वयं मुमुमुखासवं देहि मे
ततत्यज दुदुद्रुतं भभभभाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे प्रहसहेतवे प्रियसखीभिरध्यैयत ॥"

अत्राप्यप्रयुक्तस्यार्थ(स्या)प्यनुकरणेन साधुत्वमुक्तम् । यच्चाशक्तिजन्म साधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यत इति । यद्वा —

"तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥"

अत्र विरुद्धमपि प्रभावेनेति पदसान्निवेशेन गुणाय जातम् ॥

प्रौढिप्रेयोविस्तराद्या(न्त्या ? न् यान्) वदन्त्यपरे गुणान् ।
वक्रोक्त्यादिषु सर्वेषामन्तर्भा(वैः ? वः) प्रसिध्यति ॥

"यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनहीनमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥"

"दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-
स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्चितुं हारयष्टिः ।

मध्यक्षामे वपुषि लभते धाम कूर्पासलक्ष्मीः
श्रोणीबिम्बे गुरुणि रशनादाम शोभां बिभर्ति ॥"

इति चतुर्थं प्रकरणम् ॥

अथ पञ्चमं प्रकरणम् ।

अथालङ्कारलक्षणं —

काव्ये शोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

अलङ्कारस्य गुणाद् भेदमाह —

तेषामागन्तुकत्वेन महानिर्न सुरादिवत् (?) ।
इयतैव भिदामाहुर्गुणालङ्कारयोर्बुधाः ॥

काव्ये शोभाकराः संयोगिनोऽलङ्कारा इत्युक्तं भवति ॥

गुणैरेव काव्यशोभायां सिद्धायां किमलङ्कारैरित्यत आह —

आमुञ्चन्ति शरीरेषु गुणवत्सु निसर्गतः ।
अलङ्कारान् जनाः शोभामाकाङ्क्षन्तोऽतिशायिनीम् ॥

अत्र प्रमाणमाह —

तेषामतिशयोक्तित्वं तदाहुरतिशायनात् ।

यदाह वामनः—'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः ।' (अधि० ३. अध्या० १. सू० १,२) इति ॥

अलङ्कारा द्विधा ख्याता काव्ये शब्दार्थगोचराः ।
अनुप्रासः क्रमश्लेषमुद्रादीपकयुक्तयः ॥
पठिती गुम्फना चित्रयमके शब्दसंश्रयाः ॥

समा श्रुतिरनुप्रासः पदेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधनीयश्चदूरता ॥

(यथा) —

"एष राजा यदा राज्यं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।
तदाप्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥"

यद्वा —

"मधुर्मधूनि गान्धर्वं म(न्दि ? दि)रं मन्दिरेक्षणा ।
इन्दुरैन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥"

यद्वा —

"मत्स्यमत्स्यन्दिको मस्थवारुणीतरुणीस्तनैः (?) ।
संसारः सारहीनोऽपि नायातो यातयामताम् ॥"

"अदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशां मतिः ।
असार इव संसारः कुरु मे तदनुग्रहम् ॥"

यद्वा —

"अमृतममृतमास्तामिन्दुरिन्दुश्च दूरे
मधु मधु कियदेतत् कौमुदी कौमुदी का ।
शिव शिव शिव तस्याः केवलं हारि रूपं
नहि नहि नहि साम्यं भूर्भुवस्स्वस्त्रयेऽपि ॥"

"तस्या (य ? ल)भ्रं भवेद् दूरं यस्य स्वापः प्रजागरः ।"

उक्तं हि —

"श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामद्विरुक्तिभिः ।
लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते ॥"

इति ॥

स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलाकरा ।
शब्दानां स्वपदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥

एष्वेवानुप्रासभेदेषु श्लोकानुप्रासोऽप्यन्तर्भूतः । श्लोकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः (सु ? स)दृशोक्तिकृतत्वोक्तत्वात् । अत्रैव रसस्यानुगुणवर्णव्यवहारात्मिकाः परुषोपनागरिकाग्राम्याख्यास्तिस्रो वृत्तयोऽपि द्रष्टव्याः ।

शषाभ्यां रेफसंयोगे टवर्गेण च योदिता ।
परुषा नाम वृत्तिः स्याद्धयस्त्वन्यैश्च संयुता (?) ॥

यथा —

"तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।"

सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युतां च मन्यन्त उपनागरिकां बुधाः ॥

यथा —

"सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।"

इति ॥

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलां विदुः ।
केलिलोलालिमालानां कुलैः कोलाहलः क्वचित् ॥

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥

क्रियाणां कारकाणां च यथासङ्ख्यनिवेशनम् ।

"वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥"

यद्वा --

"तस्याः प्रवृद्धा(लीला)भिगत्या स्मितदृष्टिभिः ।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥"

केचिदेनमलङ्कारमर्थगतमपि मन्यन्ते । तन्निरासाय ॥

(क्रमं) श(ब्दं दुः? श्रम्)श्लेष स्यदन्ते नार्थसंश्रयात् ।

इति ॥

एकरूपेण (भान? वा)क्येन द्वयोर्वगेन गर्वयोः ।
तन्त्रेण यः स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते ॥

यथा —

"नौश्च दुर्जनवाणी च प्रतिकूलप्रवर्तिनी ।
प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥"

यथा—

"नमः पतनशीलाय मुसलाय खलाय च ।
कुर्वते स्वमुखेनैव बहुधा(स? न्य)स्यखण्डनम् ॥"

यद्वा –

"+ + पमलमुत्पाद्य विशुष्यन् भृशमात्मना ।
अहो सुमनसां लोके श्लाघ्यात् स्थानादपि च्युतिः ॥"

साभिप्रायस्य वाक्यस्य वचसोऽपि निवेशनम् ।
मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥

"निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुर्ज्योत्स्ना स्मितस्याञ्चलः ।

संगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः
सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥"

अत्र निर्माल्यदास(नय ? स)नास्यन्चलोच्छिष्टपदानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयेण मुत्प्रदायि(नात्? नां) साभिप्रायनिवेशादियं मुद्रा । एवमादि प्रयोगेषु द्रष्टव्यम्। केचिदेतान् समाधिभेद इति मन्यन्ते । तन्न । तत्रापरं (?) कर्षाद्यभिप्रायाभावाद् वचोविनिवेशनियमाद् मुद्रालंकारस्य शाब्दत्वम् ।

एकदेशे निविष्टायाः क्रियायाः कारकस्य वा ।
कविभिर्दीपकं (द्रष्टुं?) प्रोक्तमन्यत्राप्यनुषञ्जनम् ॥

यथा —

"चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥"

यद्वा —

"शयितमसकृद् गर्भागारे मुहुर्गतमङ्गणे
स्थितमतिचिरं सौधे वातायने भृशमासितम् ।
इति बहुतिथो नीतः कालस्तथापि जहाति मां
नहि मृगदृशो दृष्टिर्द्राघीयसी च विभावरी ॥"

अस्योपमागर्भित्वेऽपि शब्दनिवेशिकशानिबन्धनं शाब्दत्वम् ॥

श(ब्दः शा ? ब्दस्य) गुम्फनस्य येन संदंशधर्मिणा ।
योजना क्रियते युक्तिरिति युक्तिविदो विदुः ॥

जातिक्रियागुणद्रव्याणां युक्तिः पदार्थविषया यथा — "स्त्रीपुंसमनघं नित्यमानतोऽस्मि ।" स्थलकमलिनी "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।" "साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनी नाप्रबुद्धां न सुप्ताम् ।"

"नमामि नित्यं ललितं पुंस्पुरन्ध्रीमयं वपुः ।
यत्र वामः करो स्कन्धे दक्षिणं मेखलास्पृशम् ॥"

यद्वा —

"इदं वामाय भागाय नमो भूयात् पुर(द्रुहम्? द्रुहः) ।
दधते मेरुकोदण्डं स्तनभारेण ताम्यते ॥"

यद्वा —

"स करः करिवक्त्रस्य दुरितानि हिनस्तु वः ।
सव्येतरविभागस्य गोचरे यस्य न स्थितिः ॥"

पदपादादिभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।
पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठि(तिं) तां प्रचक्षते ॥

यथा —

"सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥"

(यदि) पाण्डुसुत इत्यत्र स्थाने पाण्डुसु(त ? तं) सुयोधन(मि ? इ)ति पठ्यते । त(दे ? दै)तदमङ्गलार्थमपि मङ्गलार्थं दुर्योधनस्य भवति ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग् रचना गुम्भना स्मृता ।

यथा —

"तस्याभिषेके मदनातुराया हस्तच्युतो हेमघटो युवत्याः ।
लुठन् स सोपानपथे करोति ठंठंठठंठं ठठठंठठंठम् ॥"

सेयं ठंठमित्यादेर्निरर्थकस्य पदस्यार्थानुगुण्येन वाक्ये रचितत्वाद् गुम्फना । एतामपि युक्तौ केचिदन्त(र्भा ? र्भाव)यन्ति ।

व(र्णा ? र्ण) स्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद् बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥

तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा —

"जजौ जो जाजिजिज्जाजी तं ततोऽतितताततुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिरिरीररः ॥"

एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥

विभिन्नार्थैकरूपाया या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
अव्यपेतं व्यपेतं च यमकं तन्निगद्यते ॥

तत्राव्यपेतमादियमकं यथा —

"राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥"

इत्यादीन्यालोच्यानि ॥

अम्लानमालतीमालासुकुमारं मनः कवेः ।
मागाद् खेदमिति प्रायः कैश्चिदादद्दते पुरा(?) ॥

नन्वत्र कथं क्रमस्य शब्दालङ्कारत्वं, न(व्य ? ह्य)यमनुप्रासवच्छब्द-(स ? स्व)रूपमात्राधीनः किन्तु शब्दार्थाधीनः शब्दस्येवार्थस्यापि क्रमप्रतीतेः। तस्मादुभयालङ्कारो भवितुमर्हति । न । शब्दजनित एवार्थक्रमो विवक्षितः, न त्वार्थः । तद्विवक्षा सामर्थ्यव्यक्तिजात्यादिषु द्रष्टव्या । एतत् पुरस्तादुक्तं — 'शब्दमुखेनै(ष ?)व स्वदन्ते नार्थसंश्रयादि'ति । उक्तमोपनिषदैः— 'देशकाल-शब्दप्रतीतिकृतं पौर्वापर्यं क्रमः ।' इह सं(?) स्यारर्थव्यक्तिसाम्यजातयः । अर्थव्यक्तिक्रमो यथा —

''मूले लोलकरीरकन्दलघनाः काण्डे ततः पाण्डवः
किञ्चिन्मेदुरमण्डले परुषि च प्रौढास्थिरूढत्वचः ।
अन्येषूच्छ्रितपत्रगण्डगहनाः सम्प्रत्यमी प्रावृषि
क्षीणायां परितो हरन्ति हालिनां चक्षूंषि बालेक्षवः ॥'

अत्रार्थव्यञ्जनं स्पष्टम् । साम्यक्रमो यथा —

''प्रथममरुणच्छायस्तावत् ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
भवति च पुनर्ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥''

अत्रेन्दोरुदयादारभ्य विशेषा(?) साम्यस्य भवितुमर्हति । नायं कालकृतो देशा-नामवयवः । अत्र विशिष्टावयवानुक्रमणं हि विहितम् । कालकृतक्रमाणां धर्माणां युगपल्लाभासम्भवात् । तस्मादर्थवृत्तिरुदाहरणमेतत् श्लेषस्यार्थमिति प्रतीतिस्वरूपे वैचित्र्ये सत्यपि शब्दस्वरूपमात्रनिबन्धन(त ? तः) शाब्दत्वम् । 'नौश्च दुर्जनवाणी चे'त्यादि 'परेषां फलमुत्पाद्ये'त्यादिवच्छलेषोदाहरणाननु(?)-भवति । अत्रैकरूप्येण वाक्येनार्थद्वयाभिधानात् । तथाहि — निर्मितेति क्रिया विशिष्टेन नौकारकेण वाणीकारकेण च प्रत्येकमभिसम्बध्य वाक्यद्वयमापाद-यति । अथवा, शब्दबलात् समुचितनौवाणीसम्बन्धात् पुनरेकाणां(?) वैषम्येण भणनं विद्यते । (?) मक्रमो यथा —

"गङ्गे! देवि! दृशा पुनीहि यमुने! मातः पुनर्दर्शनं
संप्रश्नोऽस्तु पितः! प्रयाग! भगवन्! न्यग्रोध! मां ध्यास्यसि।
तं हारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजं
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे॥"

अत्र शब्दाधीनक्रमत्वं विशदम्। जातिक्रमो यथा —

"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥"

अत्र तदवस्थारूपसमर्पणं प्रकटमिति। ननु 'प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रैः स्थितं पृथुकेसरैरि'त्याद्यर्थव्यक्तेः कथमुदाहरणम्। कालकृतक्रमत्वात् मेव वाक्यमुभयथाप्येकरूपेण वाक्यद्वयेनार्थद्वयभणनं न सम्भवेत्। उच्यते। विशेषणांशस्यार्थद्वयप्रतिपाद(न)शक्तत्वादेतन्निरूप्यते। अवयवे समुदायोपचारात् तदेव वाक्यमिति वक्तुं शक्येत। एवं हि निष्कृष्टमाचार्यैः—अनेकानेकार्थोक्तिस्तुल्यविशेषणविशेष्योभया तुल्यसंवेधाना च पूर्वत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयप्राधान्याच्छ्लेषसंवृत्तितन्त्राणि। अपरत्र प्रायः समासोक्तिः। प्राकरणिकप्राधान्ये तुल्यविशेषणा यथा —

"केवलं बत (बा? ब)न्धार्थमन्तस्तुच्छा बहि(र्ग? र्गु)णाः।
वर्तन्ते विधिना सृष्टाः स्त्रियः शणलता इव॥"

तुल्यविशेष्या यथा —

"च्युता राज्याद्राजन्यश्च राजानो नच राजतः।
नवं तदितरं नास्ति रज्यते मित्रमण्डलम्॥"

तुल्योभया यथा —

"समाक्रम्यापि मूर्धानं समतां महदां मुदम्।
कण्टकः पादलग्नोऽपि विदधात्येव वेदनाम्॥"

उभयोरपि प्राकरणिकयोः प्राधान्येऽन्ये प्राकरणिकप्राधान्याविशेषा(च्छे? च्छले)प एव। यथा —

"तनुत्वर(मि? म)णीयस्य (?) मध्यस्य च भुजस्य च।
अभवन्नितरां तस्य वलयः कान्तिवृद्धये॥"

एकस्याप्राकरणिकत्वा(न्नि ? नि)र्णये द्वयोरपि शब्दोपात्तयोः प्राकरणिकत्वसंभवः। अत्रापि श्लेष एव।

"वृत्तं कुङ्कुमपङ्कपाटलरुचि प्राप्तं क्रमादुन्नतिं
सोष्ठप्रस्फुरदंशुकान्तमधिकं पुष्यत् प्रियं चक्षुषः।
हेमन्ते सुखयत्यरींस्तव शिलातल्पप्रसुप्तान् वने
किं कान्ताकुचमण्डलं नहि नहि प्रत्यग्रबिम्बं रवेः॥"

तुल्यविशेषणयोरुभयोः प्राकरणिकयोः प्राधान्येऽपि यत्र नानेकार्थोक्तिः तत्र न श्लेषः। यथा—

"रक्तपाटलसमानसौरभं तस्य पातुमभवत् प्रियद्वयम्।
मादनं च मधुमत्तषट्पदं पेशलं च विमलं प्रियामुखम्॥"

अप्राकरणिकप्राधान्ये संवृति'रुद्दामोत्कलिका'दिषु द्रष्टव्या। उभयप्राधान्ये तत्र 'द्वारं खड्गिभिरावृतमि'त्यादिषु संविधानसाम्यात् समासोक्तिः। 'रामबहुला वनाली' इत्यादिषु इयमप्यनेकार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वादनेकार्थोक्तेर्भिदा। अत्रापि प्रायः शब्दासंवृतौ तात्पर्यातिशये संवृतिः सम्भवेत्। यथा—

"यातोऽस्मि पद्मनयने! समयो ममैष
सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः
सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति॥"

ननु

"पुनरुक्तवदाभासश्छेकानुप्रास एव (च)।
अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपकं च तु॥
उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा।
इत्येत एवालङ्कारा वाचां कैश्चिदुदाहृता॥"

इति पठित्वा ए(क?व)माचार्या व्याचक्षते—"अत्रालङ्कारा अष्टावुद्दिष्टाः। तत्रादौ चत्वारः शब्दालङ्कारा निरूपिताः। रूपकादीनां चतुर्णाम(त्रा ? र्था)लङ्कारते"ति। तत् कथं दीपकस्य शब्दाश्रयत्वम्। एवंविधानामन्वयानां शब्दनिबन्धनत्वमनालोचयत एतद् वचनम्। स्यादेतत्। पदसन्निवेशमात्रायत्तश्चेच्छब्दालङ्कारस्तत एवानुवृत्ताख्यातस्य दीपकस्यापि परिग्रहश्चेत् किमित्येकानेकावृत्तविपरिणतैकार्थसमुच्चितकृदभिहिताध्याहृतानपेक्षितैकान्तरनि(मित्त ? रन्त)राख्या-

तानि(?) मुच्यते । एकाख्यातं यथा — "श्रियः पतिः श्रीमतीत्या"दि ।
अनेकाख्यातकं यथा —

"यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वेद्मि न जानाति यत् प्रियं तत् करोति सा ॥"

आवृत्ताख्यातं यथा -

"जयत्यमलकौस्तुभस्तबकितांसपीठो हरि-
र्जयन्ति मृगलोचनाश्चलदपाङ्गदृष्टिक्रमाः ।
ततो जयति मल्लिका तदनु सर्वसंवेदना-
विनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य ध्वनिः ॥"

विपरिणताख्यातं यथा —

"तस्मिन् जीवति जीवामा (?) पञ्चेषुं पञ्चमध्वनिः ।"

इत्यादि । एकार्थाख्यातं यथा —

"विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।"

इत्यादि । समुच्चिताख्यातं यथा — "अथ यन्तारमादिश्ये"त्यादि । कृदभिहिताख्यातं यथा —

"कियन्मात्रं जलं विप्र इत्यादि ॥"

एकान्ताख्यातं यथा —

"तेनेऽद्रिबन्धो ववृधे पयोधिस्तुतोष रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।
तत्रास शत्रुर्ददृशे सुबेलः प्रापे जलान्ते जहृषुः प्लवङ्गाः ॥"

निरन्तराख्यातं यथा —

भ्रेमुर्ववल्गुर्ननृतुर्जजक्षुर्जगुः समुत्पुप्लुविरे निषेदुः ।
आस्फोटयांचक्रुरभिप्रणेदुः

इत्यादि । एषामत्यन्तशोभाकरत्वहानेः । अत एव हि पुनरुक्तवदाभासोऽपि निरस्तः । यथा —

तदाभ्याते (?) निःसङ्गो नाशं कुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालत्सतीशोकानव्यथ (?) ॥

इत्यादि ॥

इति शब्दालङ्काराः ॥

उपमारूपकोत्प्रेक्षाव्यतिरेकविभावनाः ।
अपह्नुतिभ्रमौ तद्वत् साम्यसंशयसङ्कराः ॥
अर्थालङ्काररूपेण समाख्याताः कवीश्वरैः ।
प्रसिद्धेरनुरोधेन यत् परस्परमर्थयोः ॥
यथाकथञ्चित् सादृश्यकथनं सोपमा स्मृता ॥
सर्वात्मनैव सादृश्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।
यथोपपत्ति कृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ।
अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क कान्तानां मुखद्युतिः ॥
यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥
भूयोवयवसामान्यादुपमा कैश्चिदिष्यते ।
भूयोवयवसामान्ययोगो वै पाक्षिको मतः ॥

प्रसिद्धेरिति कविसमयप्रसिद्धिर्विवक्षिता । तथा सति हि मनोहारि साधर्म्यमुक्तं भवति । मनोज्ञसाधर्म्यकथनं ह्युपमालङ्कारः । तथाहुः —

"यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।
मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु सा ॥"

इति । यथा —

"त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति"

इत्यादि । यद्वा 'नलिन्या इव तन्वङ्ग्या' इत्यादि । निरवयवानां गुणादीनामवयवसामान्यायोगेऽपि तदाश्रयद्रव्यावयवद्वारा उपचरितमवयवत्वम् । अथवा अवयवसामान्यमित्युपलक्षणम् । यत्किञ्चिद्धर्मयोगो विवक्षितः । तदुक्तं हि —

"एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
एकैकद्वित्रिसामस्त्ययोगादस्य विचित्रता ॥"

इति । एतेन 'केतकीगन्धसदृशः पटगन्ध' इत्यादि सिद्धम् ॥

सादृश्यं नाम संवित्तिसिद्धं द्रव्यादितः परम् ।
शक्तिसङ्ख्यावदेतत् स्यादिति केचन मन्वते ॥

तथाहि — संवित्तिसिद्धं नाम सादृश्यं न द्रव्यं, गुणकर्मणोरनाश्रयत्वात् । गन्धादयोऽपि हि सदृशबोधगोचरीभवन्ति । कर्माण्यपि कर्मान्तरसदृशबुद्धिबोध्यानि । यथा —

"उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ।
विन्ध्यवर्त्मसु करेणुगामिनोः प्रेक्ष्य मन्थरदृशो मुहुर्मुहुः ।
विप्रलब्धमनसः समागताः सैनिकैर्जगृहिरे वनद्विपाः ॥"

इति च । अतएव न गुणः, नापि कर्म । अनुवृत्तिप्रत्ययनिवृत्तत्वाभावाच्च न सामान्यम् । समवायस्तु सम्बन्धभूत इति न तत्र सादृश्यान्तर्भावः । विशेषाख्यं तु पदार्थं प्रमाणविदो नानुमन्यन्ते । स हि पृथक्त्वादतिरिक्तोऽपि नानुमातुं शक्यते । पृथक्त्वं हि परमाणूनां स्थूलद्रव्यारम्भलक्षणकार्योन्नेयम् । तदतिरेकिणि तु विशेषे न किञ्चिदनुमानम् । न च परमाणवः पृथक्त्वं लिङ्गनित्यत्वात् कार्यं हि स्यात् कार्यस्य लिङ्गं परमाण्वाश्रितं पृथक्त्वं कार्यमिति । अतः पदार्थान्तरमेवेदं शक्तिसङ्ख्यावच्चेति ।

एवंविधस्य प्रमेयान्तरस्य सम्भवे प्रमाणान्तरमुपमानमप्यङ्गीकृतम् । सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम् । दृष्टगोः पुरुषस्य गवयगतं सादृश्यं पश्यतो यद् गोविषयं गवयसादृश्यज्ञानं, तदुपमानम् । नैतत् प्रत्यक्षं, तिरोहितेऽपि गवि चक्षुःसन्निकर्षातिवर्तिनि जायमानत्वात् । (न) तत् स्मृतेः, गोदर्शनसमयेऽप्रतीतगवयस्य तत्सादृश्यानुभवानुदयात् । नानुमानं, लिङ्गाभावात् । एकदेशो हि लिङ्गम् । न च गोगवयगतं सादृश्यमेकदेशः । किञ्च ज्ञातसम्बन्धनियमश्च हेतुः । नच गोगतेन सादृश्येन किञ्चिदपि गवयवर्तिनः सादृश्यस्य सम्बन्धोऽस्ति । कुतस्तरां तस्य नियमः, कुतस्तमां तदवगतिः । अवयवसामान्यबाहुल्यादनुमानं सम्भवति । गवयसामान्यबाहुल्यभाजनं गोसदृशं प्रतियत एषावधारणा जायते—'यो यदवयवसामान्यबाहुल्यवान्, स तत्सदृश, इति । गां गवयसामान्ययोगिनं स्मरतो गवयसादृश्यमनुमानमु(त्पद्यते) गवयसामान्यानां सादृश्येनैकार्थसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धः, ततो नियमस्तदवगतिश्च विद्यत इति । अनया सामग्या (?) उपमानं न भिद्यत इति चेद्, न । सम्बन्धिनियमस्मरणमनुमानोदयकारणं न सम्बन्धनियमावधारणमात्रम् । अत्र चावयवसामान्यभाजो गवयस्य सदृशतया प्रतीयमानस्योपमानोत्पत्तिहेतुत्वमिति कारणभेदादुपमानमनुमानाद् भिन्नम् । नार्थापत्तिः, अनुपपद्यमानस्यार्थान्तरस्याभावात् । गवयसादृश्यं विना नोपपद्यत इति चेद्, न । इदम्प्रथमसादृश्यमनुभवतः परस्परसादृश्यं विनैतदनुपपन्नमिति कथं पूर्वमेव

व्युत्पन्नम् । शब्दं विना व्युत्पत्तेर्न शाब्दम् । नाभावश्च, तस्य नियतविषयत्वात् । इत्युपमानमन्य ।

गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षं गवयानुभवसंस्कारः सहकारीति प्रत्यभिज्ञावदुभयजत्वेऽप्येतस्य प्रत्यक्षविशेषता न विद्यते । गवयदर्शनाद् गोस्वरूपमात्रोल्लेखस्मृतिरासेनाप्रसिद्धसमयस्य गवयागवयप्रतिपादनमाप्तचलनमेव । न चान्योपमारूपता तत् प्रमाणान्तरं, विध्यर्थवादादिभेदेन प्रमाणबहुत्वप्रसङ्गात् । प्रसिद्धसाधर्म्याद् अप्रसिद्धार्थसाधनम् उपमानम् । तत् तदपि नोपमानम् । तथाहि—यादृशो गौस्तादृशो गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य (पदे? वने) गवयमुपलभमानस्य अयं गवयः स्वयमित्युपमानफलमित्युच्येत । न तत्र गोवद् गोसदृशो गवय इति प्रथमावगतिर्वाक्यप्रभवा नोपमानम् । यदपि च वनगतस्य गवये गोसादृश्यज्ञानं, तत् प्रत्यक्षमित्युक्तम् । यापि तस्य गवयशब्दवाच्यता भवति, सापि गवयशब्दप्रयोगादानुमानिकी । यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगः स तद्वाच्य इति सम्बन्धोऽवगतः । वने च संज्ञिनमुपलभ्यैतस्यैव सा मया संज्ञावगतेति ज्ञानं स्मरणमेवेति गवयगतसादृश्यदर्शनाद् गोगतसादृश्यज्ञानमुपमानमिति सुष्ठूक्तम् । तस्मादुपमानं प्रमाणान्तरं, सादृश्यं प्रमेयान्तरमिति ॥

विन्ध्यवासिनस्तु — 'पूर्वव्यक्त्यवच्छिन्नमपूर्वव्यक्तौ प्रतीयमानं सामान्यमेव सादृश्यम् । तदेकशब्दवाच्यम्' इति मतम् । एतदवलम्ब्य सर्वप्रमाणानामुपमानस्पर्शित्वमन्ततः सविकल्पमुपयुक्तं, तच्छब्दोल्लेखि । शब्दस्य च सम्बन्धग्रहणसमयेऽर्थाप्रतिपादकत्वात् । तदुत्तरकालं तु तत्सादृश्येनावसेकत्वं कथमप्रत्यक्षमुपमानं स्पृशन्ति । प्रत्यक्षस्य चोपमानस्पर्शित्वे प्रागेवानुमानमुपमानानुरोधि । तथाहि—स्वार्थानुमाने लिङ्गं तल्लिङ्गिनोऽधिगमहेतुः । तदधिगमश्च प्रत्यक्षादिपूर्वक इति यथा तथेति च व्यपदेशात् । प(रमा? रा)र्थानुमाने चोक्तमनुमानकारैः — अत्रागमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानं, दृष्टान्तः प्रत्यक्षम्, उपमानमुपनय इति । शब्दस्य सादृश्यमेव वाच्यमिति तत्स्पर्शित्वं स्पष्टम् । तस्मादुपमानमेव प्रमाणग्राममुपयाति । सादृश्यमेव सर्वस्य व्यवहारपदवीं प्रवर्तयतीति । तदेतदालम्बन उपमालङ्कारो निखिलालङ्कारभूतो विपरिणमत इति मन्तव्यम् ॥

उपमानं नोपमेयमनवस्थाप्रसङ्गतः ।

'तमालनीलनीरदश्यामलं तमः' इति न वक्तव्यम् । एवं सत्यनवस्था स्यादिति यावत् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।
"पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥"
'अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन्' इत्यादि ॥

उपमाया रूपकस्य कुतो भेद इत्यत्राह—

शब्दः प्रवृत्तिभेदेन भजते भेदकल्पनाम् ।
तादात्म्यवृत्तिरत्र स्यात् पूर्वत्र स्याद् विपर्ययः ॥
श्रुत्या सम्बन्धविरहाद् यत् पदेन पदान्तरम् ।
गुणवृत्ति प्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥

अपि च—

शब्दोपचारात् ताद्रूप्यं रूपके कैश्चिदिष्यते ।
ताद्रूप्यारोपतस्त्वन्यैः शब्दारोपोऽत्र कथ्यते ॥
उपमानगुणैस्तुल्यानुपमेयगतान् गुणान् ।
पश्यतामसकृन्न्याय्या तत्र तच्छब्दरूपता ॥

अत्र केचिद् विशेषमाहुः—

अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्य प्रशस्यते ।
अप्रतीतगुणस्यापि रूपकस्य परिग्रहः ॥

यथा—

"निर्मोकमुक्तामिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपविटस्य" इति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ।
उत्प्रेक्षामाद्रियन्ते तां प्रायः सादृश्यगर्भिताम् ॥

'मध्यन्दिनार्कसन्तप्त' इत्यादि । यद्वा,

"एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।
हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु! पिबतीव बर्हिणः ॥"

सादृश्यमन्तरेणोत्प्रेक्षा यथा—'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' 'नव दिशः पृथ्वीं करोतीव समां तमः ।'

"हरतीव तरूरच्चै शोलतैव शिलोच्चयान् ।"
"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥
इतीदमपि भूयिष्ठमि"त्यादि ।

"केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तेरि"त्यादि । "उपमानोपमेयत्वमि"त्यादि । "यदि लेपनमेवेष्टमि"त्यादि । "कर्ता यद्युपमानं स्यादि"त्यादि । "यो लिम्पत्यमुना तुल्यमि"त्यादि । "यथेन्दुरिव ते वक्त्रमि"त्यादि । "तदुपश्लेषणार्थोऽयमि"-त्यादि । "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राय" इत्यादि ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।
अन्यत्रापि प्रयुज्यन्ते यद्वालङ्कृतिसूरिभिः ॥

यथा —

"निपुणं द्रुहिणेनास्या निर्मिते निर्मले मुखे ।
शालीनस्य शशाङ्कस्य मन्ये दैन्यमुपागतम् ॥
अपाङ्गभङ्गिरेषा चेदस्यास्या मृगीदृशः ।
अवशीर्यदहङ्काराः शङ्के पङ्केरुहश्रियः ॥
तव तन्वङ्गि! वदनं विलोक्यैतन्मनोहरम् ।
ध्रुवमेष सुधासूतिर्दधाति शिथिलां धृतिम् ॥
शयन्येतस्व (?) वक्त्रस्य वर्णसौरभ्यसम्पदः ।
अन्तः परितपत्येतत् प्रायः पङ्कजमण्डलम् ॥
विलोक्य तव वक्त्राब्जं मनोज्ञं मदिरेक्षणे! ।
नूनं न्यूनमनाश्चन्द्रो नास्माभिर्ज्ञायते जलैः ॥"

अत्र केचिद् दैन्याहङ्कारधैर्यपरितापरहितानां पदार्थानामेतद्वृत्तेन वर्णनमन्यथास्थितस्यान्यथोत्प्रेक्षामाचक्षते । न वयमाचक्ष्महे । अन्यथास्थितस्य कस्यचन प्रकारस्याकथनादत्र केवलं समाधिवर्त्मनोपमैव सूचिता ॥

अन्यथा —

स्पर्धते जयते द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ।
आक्रोशत्य(व)जानाति कदर्थयति निन्दति ॥
विडम्बयति संरुन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयति ।
तस्य चानुकरोति—'

इत्येवमादय उत्प्रेक्षाः स्युः ॥

अयं ह्युत्प्रेक्षामार्गः । यथा —

चन्द्रः पयोदवृन्दानामन्तरन्तर्निलीयते ।
मन्ये दैन्येन न स्थातुमीष्टे त्वन्मुखनिर्जितः ॥
सन्निधौ नलिनं शीतच्छायं तन्वि! निशामुखे ।
सङ्कुचत्यनहङ्कारं शङ्के त्वन्मुखनिर्जितम् ॥
प्रातः पाश्चात्यमचलं त्वरितं याति चन्द्रमाः ।
ध्रुवं प्रवृत्ते त्वद्वक्त्रे हृतधैर्यः पलायते ॥
पवनाकम्पितं पद्मं किरति प्रचुरं रजः ।
वमति त्वन्मुखाजितं प्रायः शोकाग्निविप्रुषः ॥
प्रातः पश्चिमशैलस्य काननान्ते किमाहते ।
नूनं न्यूनो वनं याति चन्द्रस्त्वन्मुखलज्जितः ॥

इति ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
मुख्यस्याधिक्यकथनं व्यतिरेकः स उच्यते ॥

यथा —

"चित्रं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम् ।
समानं शशिना किन्तु स कलङ्कविडम्बितः ॥"
"अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥"

यद्वा —*

'अस्त्यालोकसंहार्यमित्या'दि ।

'प्रसिद्धहेतु(वा ? व्या)वृत्त्ये'त्यादि । यथा — 'अपीतक्षीबकादम्बमि'त्यादि ।
'असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरि'त्यादि ।

(अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् ?) ।

अन्यथाक्षीबकादम्बम् इत्येतावद् वक्तव्यम् । किमर्थम् । पीतशब्देन तदर्थस्तूच्यते । पश्चादाक्षिप्यते । ततो नञा निवर्त्यते च । किञ्च कारणं विना कार्यस्योत्पत्तिर्विरुध्यते । तत एव हि विरुद्धा विभावनाख्या । एवं सति प्रविरुद्धदोषप्रसङ्गः, सोऽपि सादृश्यावलम्बनेन परिहर्तव्यः । तदाहुः —

* अत्र कियानपि ग्रन्थो लुप्त इति भाति ।

"क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना।
नेया विभावनैवासौ समाधौ लभे सति॥"

इति। तस्मात्—

"अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम्।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठलेखां च बिभ्रतीम्॥"

इत्यादिः सम्भाव्येन पिञ्जरत्वादिनोपमानेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयस्या-भेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः। स्यादेतत्। 'णमह अवड्ढिअतुङ्गमि'-त्यादि। अत्रोपश्लोक्यगुणानित्यत्वप्रतिपादनार्थं कारणनिवृत्तिरवश्यं वक्तव्या। केनचित् सादृश्यस्य कृते तथा सति हीनतैव स्यादिति। एवं चेत् स्वभा-वतस्तुङ्ग इत्येतावता पूर्यते। तस्मादवाहितेन केनापि वर्धितः स्वभावतस्तुङ्ग इत्युक्तौ न दोषः। किञ्च, एतच्छब्दनिरूपणापतितमेतत् सादृश्यम्। त-थाहि — इदमिह सम्प्रधार्यम् — नञ्समासः किं पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदा-र्थप्रधानः, उभयपदार्थप्रधानः, अन्यपदार्थप्रधान इति। नाद्यः। नञोऽसत्त्ववाचि-त्वान्न लिङ्गसङ्ख्यायोगः स्मः समासार्थस्य। वाचनिको परवल्लिङ्गताप्येकदेशि-तत्पुरुषे स्थापितत्वान्न प्राप्नोति। ततश्चालिङ्गसङ्ख्यमव्ययमित्यब्राह्मण इत्य-स्याप्यव्ययत्वमपि स्यात्।

स्यादेतत्। अभावस्याश्रयापेक्षत्वात् तदाश्रिते लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इति। न। अवर्षा हेमन्तोऽनर्थः शीत्यादिषु हेमन्ताश्रयालिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गात्। अथोच्येत — यदा त्व(स)त्सामान्ये वर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिना विशेष्यते ब्राह्मणत्वेन सद्रूपान्तरेण सन् क्षत्रियादि(र)ब्राह्मण इति, तदा समासे नञ्वाच्ये-ऽप्यर्थमसत्त्वरूपमाचक्षाणोऽपि सत्त्वरूपमाचष्टे। यथा — कश्चित् कदाचित् क्वचिदनर्थवानपि कदाचित् क्वचिदर्थवान् भवति।

ननु विषममेतदुदाहरणम्। धर्माधर्मौ नियामकौ स्तः। का वृत्तवृत्ति-वाक्ये इति चेद्, न। वाक्ये सत्त्ववचनस्य वृत्तौ सत्त्ववचनानियमानुपलम्भात्। तर्हि शब्दस्य स्वभाव एव नियामको हि स्वीक्रियताम्। अगतिका गतिः स्वभावाश्रयणम्। किञ्च, अस्मिन् पक्षे नञ्सूत्रेण(प)वादेनास्याव्ययीभावस्य (बो ? बा)धितत्वादमक्षिकमित्यादि सिध्यति। तस्य मुक्षिकमित्यादिरवकाशः(?)। उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यादुपसर्जनत्वात् तदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः। ततोऽसो-ऽसर्वस्मा इत्यादि न सिध्येत्।

अस्तु तर्हि द्वितीयः । यद्येवमब्राह्मणमानयेत्युक्तौ ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, यद्युत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुः । इहापि तर्हि राजपुरुषमानयेति पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते । इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते । कथं नञ् नामविशेषकः स्यात् । अनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते, न तदुपघाताय । नञा च ब्राह्मणार्थः प्रतीयमानः सर्वात्मना प्रतिषिध्यत इति कथमसतः प्राधान्यं स्यात् । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतस्तस्मिन् विषये नञनर्थकः । अन्वाख्यानात् तु साधुत्वम् एवम्भूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायत्वं वाच्यं स्यात् । ततो ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ।

भवतु तृतीयः । द्वन्द्वेऽप्येकार्थीभावस्याङ्गीकरणात् तस्य विरुद्धयोः कः प्रसङ्गः । अथ मतं तेजस्तिमिरवद् भवति । तथापि स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमात् तदुभयप्राधान्यं नाशङ्कनीयम् ।

चतुर्थस्तर्हि न विद्यते न इह जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे, न विद्यते ब्राह्मण्यमस्येति सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादि(रि)त्यन्यपदार्थप्रधाने समासे सति नाप्राप्ते बहुव्रीहौ च यस्यारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । नहि प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वयं समासः, न तद्विशिष्टेष्विति नियामकमास्ति किञ्चन । अवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्री, असः अनस्मा इत्यादीनि न सिध्यन्ति ।

अवतरतु (हि ? तर्हि) द्वितीयः उत्तरपदार्थप्रधान एव पक्षः । ननूक्तं नञा प्रतिषिद्धत्वादुत्तरपदार्थस्य कथमसतः प्राधान्यं, प्रतिषेधानङ्गीकरणेन प्राधान्ये ब्राह्मणाब्राह्मणयोः पर्यायता स्यादिति । उच्यते । इदं तावद् विचार्यम् — कथं नाम नञा प्रतिषेध उत्तरपदार्थस्य । किमुत्तरपदार्थस्वरूपस्य, किं तद्वाचकस्य, किं तत्सम्बन्धस्य, किं तत्प्रतीतेः । नाद्यः । नहि सन् नञा निराक्रियते, विघ्नस्येव मन्त्रस्य । नञो नहीदृशमाहात्म्यमस्ति । अस्ति चेद्राजानो हस्त्यश्वनसिभ्ययुः । अष्टाने गरियैनेत्येव ब्रूयुः(?) । नापि द्वितीयः । सति निवृत्ते प्रवृत्तस्य वाचकस्य का नाम निराक्रिया अत्राश्रावणप्रसङ्गात् । न शक्तिद्वारा शक्तेः प्रतिबन्धो नाशो वा निराकरणम् । नाद्यः । प्रतिबन्धिशक्तिकस्य प्रयोगे वैयर्थ्यात् प्रीतिप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । पुनः सर्वत्र तेन तदर्थाप्रतिपादनात् । किञ्च, सम्बन्धापरनामधेयशब्दशक्तिः सिद्धा निषिध्यते । अनेन तत्सम्बन्धस्ये(ष्वतपि ? ति) तृतीयः पक्षोऽपि प्रत्युक्तः ।

नापि चतुर्थः । प्रतीतिर्जाता चेत् कथं बाध्यते । अजाता चेत् किमर्थो बाधः । अजननार्थश्चेत्, केयं राजाज्ञा । करणे सति कार्यं जायमानं केन वा वार्यते । प्रतिबन्धकप्रध्वंसकसम्भवान्न शक्तेः कार्यानुत्पाद इति चेत्, पूर्वमेवात्र दत्तमुत्तरम् । तस्मात् सर्वथा नञोत्तरपदार्थस्योपघात इति (न) समञ्जसम् । स्यादेतत् । नञोप(श्लि)ष्टो ब्राह्मणः स्वार्थमुक्त्वा क्षत्रियाद्यर्थं प्रतिपादयति, स एवोपघात इत्युच्यत इति । न । किमत्र नञ् तस्यापूर्वां शक्तिं करोति । अथवा कार्योत्पत्तिदानेन सतीमभिव्यञ्जयति । नाद्यः । अशक्तस्य केनचित् पाषाणस्याप्यङ्कुरजनने शक्त्युत्पादनप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदङ्गीक्रियते । किन्तु नञो न (कश्चिदुपघातकत्वेत्तामनोत्तरपदार्थस्यासत्त्वादप्राधान्या न च प्रधाने वा ब्राह्मणयोर्न पर्यायत्वं च । ?) स्यादेतत् । कथमेकस्य द्वे शक्ती इति । को दोषः । अनेकशक्तयो भावविशेषणशब्दाः । तस्मादर्थस्य प्रवृत्तिवत् स्वाभाविकीं निवृत्तिमप्यभिदधाति । ततोऽब्राह्मण इत्यब्राह्मणशब्दः क्षत्रियादौ स्वाभाविकीं ब्राह्मण्यनिवृ(त्त्य ? त्ति)मभिदधाति । स्वाभाविकी चेदर्थनिवृत्तिः किमर्थं च तत्प्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते । व्यवहाराङ्गमर्थप्रत्यायनं, तद् भाववदभावेऽपि भवति । अत्र परमेतावत् — प्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् स्वाभाविकी निवृत्ति किमिति प्रतार्यत(?) इति । इह कदाचित् पुरुषः साधारणधर्मदर्शनात् क्षत्रियं ब्राह्मणं मन्यते । पुनरेनं निर्ज्ञायाब्राह्मणशब्देनात्र तात्त्विकब्राह्मण्यनिवृत्तिं प्रतिपादयति । अयमेवार्थः स्वतः सिद्धः । कीलकप्रतिकीलकमत्र नञ् निपातो द्योतयति । अयमर्थः— केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे । नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिनिमित्तेनाध्यारोपितम् । ब्राह्मण्यं तु तात्त्विकमिति द्योत्यते । (तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दोऽर्थो निवृत्तिः ?) न त्वमुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रस्यानयनम्, नापि न कस्यचिदानयनमिति सिद्धम् । तस्मादब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः प्रतीयते । अपीतावर्धितादयोऽपि तत्सदृशानेव प्रत्याय(स ? य)न्ति सादृश्यात् पीतादिव्यतिरेकेण क्षीबत्वादेः प्रसिद्धो हेतुश्च व्यावृत्तो भवति । यदा भेदाग्रहेणातस्मिंस्तच्छब्दप्रवृत्तिर्निर्ज्ञातव(यव ?)स्थायां द्योतकवशात् सादृश्यमात्रमवलम्बते, तन्मूलं गुणं चाभिधीयते, तदा विभावना । यदा भेदग्र(ह ? हे)ण सादृश्य(त्त ?)मात्रादतस्मिंस्तच्छब्दवृत्तिकं तन्मूलं गुणं च नाभिधीयते, तदा समस्तरूपकम् । (ये मामृते ? येषां मते) गुणसमुदायवर्तिनो ब्राह्मणादयः अवयवेष्वपि गुणान्तरप्रवृत्तिद्वारा तमेवार्थं द्योतयन्तीति, तेषामपि पक्षे अब्राह्मणापीतत्वादीनां गौणत्वं स्फुटमिति

विभावनायाः सादृश्यवत्त्वं सिद्धम्। अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्य कथं सादृश्य-स्पर्शित्वम्। त्रिविष्टपस्य विटस्य च केन सादृश्यम्। ललाटिकाधारणेनेति चेत्, त्रिविष्टप(स्य) विटत्वे सिद्धे मन्दाकिनी ललाटिकयोपमयेत। अन्यथालङ्क्रियान्त-रोत्पत्तिहेतुत्वं रूपकाद् व्यपेतम्। तस्या ललाटिकयोपमेयत्वप्रती(ति ? ते)स्त्रिवि-ष्टपविट(प ?)स्य तत्त्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम्। न। विशदायतरेखाप्रसाधि-तत्वमात्रेण रूपकत्वसिद्धिः। तत्र विटत्वे निष्पन्ने ललाटिकामन्दाकिन्योरुपमानो-पमेयभावो व्यज्यत इत्यदोषः। पश्चाद् रूपणाहेतुर्गुणः स्पष्टतम इति अप्रतीत-गुणस्यापीत्युच्यते। अत्राप्रतीतगुण इत्येतावदेव, (व ?)न त्वविद्यमानगुण इति। तथा सति गुणाभावादारोपणमेव न स्याद्, उपमाया रूपकहेतुत्वादिति। वि-पर्ययः किं न स्यादिति। (उपमाया रूपाभेदावलम्बिन्या न रूपकोत्कयोश्चित् सादृश्यान्न किञ्चिदन्यद् भवति कस्यचिदसत्त्वेण तद्गतास्तद्गता इव भवतीति वक्तुं शक्यम्। ?) धर्मयोः सादृश्याद् धर्मिणोरैक्यमापादयितुमशक्यमिति। अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्येति बहुव्रीहिरिति केचित्। तन्मतेऽप्रतीतगुणस्येति न युज्यते। कथं तर्ह्युत्प्रेक्षा

"साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः।
अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्विता॥"

इत्युक्तत्वात्। उच्यते। एतत् सममिति वक्तुं यदा नेष्यते तदा साम्यरूप-विवक्षा, न तु साम्यस्यात्यन्ताभावः। अत एव सादृश्यगर्भितत्वम्। ननु लक्षणे प्रायःशब्देन कदाचिदसादृश्येऽप्युत्प्रेक्षा। यथा — 'लिम्पतीव तमो-ऽङ्गानी'त्यादि। अत्र महता प्रपञ्चेन सादृश्यं निराकृतम्। उच्यते। सत्यं समा-धिगर्भितेयमुत्प्रेक्षा। सादृश्यं तत्क्रियारोपात् स्फुरिते समाधौ। (इ)वेनापर-मार्थकत्वद्योतकेनानुद्भूते स्फुरत्युत्प्रेक्षा। उक्तमौपनिषदैः — 'आरोपाद्योतने निर्वाह्यः समाधिः, द्योत(ते ? ने) पुनरुत्प्रेक्षे'ति। तस्मादस्याः समाधिरासन्नः। सादृश्यस्य समाधिकारणा(नु)प्राणित स्पर्शोऽप्यस्या वक्तुं युक्तः। अत ए-वोक्तं —

"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा (सादृश्यं ? प्रकृतस्य) समेन यत्।"

इति। द्योतकाभावेऽपि निर्वहणे भवत्युत्प्रेक्षा। यथा —

"चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्छितः।
मूर्छयत्येष पथिकानसौ मलयमारुतः॥"

इत्यस्मिन् वाक्ये उपमानसन्निधानात् समाधिगर्भाभाव । 'उपमेयमात्रवचनात् समाध्युक्तिरि'ति स्मृतेः । अत्राशीविषनिश्वास इव मलयानिलो मूर्छतीति हि *तात्पर्यात् ।

एतदपह्नुतिरौपम्यवत्यनौपम्या चेति द्विधोच्यते । त(त्र) अनौपम्यवत्युदाहरणम् —

"राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥"

"कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआअ सव्वणं अहरं ।"

इत्यादि । अनयोः कः सादृश्य इति (?) । अत्राप्यनुरागशीतानिलयोर्भ्रमरभुजङ्गयोश्च सादृश्यं विद्यते । एतत्कार्यजनकत्वं साधारणो धर्मः । अन्यथा अपह्नोतुमेवाशक्यत्वात् —

"न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामपि ।"

इत्यादिष्वप्यनया दिशा निर्वाह्यम् ।

ननु मीलितोक्तिसमासोक्तिसहोक्त्यर्थान्तरोक्तयः किमित्यत्र नोक्ताः । न । उक्तिप्राधान्याद् वक्रोक्तौ तासां विनिवेशः । अपह्नुतिमीलितयोः किमन्तरम् । वस्तुना वस्त्वन्तरस्य तिरस्कारमात्रं निमीलिते । अपह्नुता(व)पह्नुताभिप्राय इति चेत्,

"पाअडिअणेहसब्भावविब्भमं तीअ जह तुमं दिट्ठो ।
संवरणवावडाए अण्णो वि जणो तहच्चेअ ॥"

इत्यस्य 'राजकन्यानुरक्तमि'त्यस्य च को भेदः, उभयोरपि कस्यचिदपह्नवादिति । निमीलिते किमपह्नुत्य किं प्रदर्श्यते । विशिष्टाया दृष्टेरनुरागं हेतुमपह्नुत्य स्वभावः प्रतीयत इति चेत् । न । प्रतिपाद्यसादृश्यायामत एवानौपम्याख्यायामपह्नुतावपह्नवहेतुरवश्यमभिधेयः । अपह्नोतव्यवस्तुन एव प्रतीयमानत्वा(द ?)भ्युपगमात् । यथाह भोजराजः —

"अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥
वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।
तथाभूते द्वितीया स्यादपह्नोतव्यवस्तुनि ॥
अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते ।"

---

* अत्र ग्रन्थभागो लुप्त इति प्रतिभाति ।

इति । प्रस्तुतार्थसाधनपराया (अ)र्थान्तरोक्तेरौपम्यार्थतात्पर्याभावात् साध्यते भिदा । यथा —

"पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥"

इति वचनसहोक्तेः साम्यान्तर्भावः । विसदृशेष्वपि तस्याः सम्भवात् । सह क्रियावेशः साधर्म्यं, तद् विसदृशेष्वपि वर्तते । यथा —

"सह दीर्घा मम श्वासैर्जायन्ते हन्त रात्रयः ।"

इति चेत् । नेदानीं स साध्यते । सिद्धसावर्म्यादीनंहि साधर्म्यम् । (?) यथा —

"मृगं मृगाङ्कः सकलं सदायं बिभर्ति तस्यास्तु मुखं कदाचित् ।
कपोलपत्रे मृगनाभिपत्रमियान् सखे ! तस्य ततोऽपकर्षः ॥"

इत्यादि । निदर्शनादेरप्यत्रैवान्तर्भावः । यथा —

"पाणउडीअवि जळिथण हुअवहो जळइ जण्णवाडम्मि ।
णहु दे परिहरिदव्वा विसमदसासट्ठिआ पुरिसा ॥"

इति । वितर्काख्यस्योहस्य संशयानुवेशः । स्मृत्यादेर्नालङ्कारता, अतिशयाधानहेतुत्वाभावादिति ।

अत्रैवान्तर्गताः काश्चिदनुक्ता अप्यलंक्रियाः ।
शब्दादिवादेरुचितादि(दिभिर्वि ?)शिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥
इत्यत्राचक्षते केचिदुपमाद्युभयाश्रयम् ।
नञादिशब्दैरुचितैरिवादिभिरिवोपमा ॥
(अर्था)लङ्काररूपा किं न भाव्येत विभावना ।
विशिष्टगुम्फनात् तुल्यमुभयोरपि कल्पितम् ॥
तयोर्हि स्वदते शाब्दो गुणालङ्कार एव वा ।
अतःपरमलङ्काराः प्रोच्यन्ते नोभयाश्रयाः ॥
जातिरित्यादयो याश्च वक्ष्यन्ते प्रोल्लसद्भिदाः ।
वक्रोक्तयोऽभिधास्यन्ते याः समस्ताश्च ताः पुनः ॥
+ + केचिदलङ्काराः काव्ये शोभाकरत्वतः ।
केचिदर्थानलङ्कारानुक्तिसौष्ठवतत्पराः ॥

वक्रोक्तित्वेन मन्यन्ते विगानं तासु नास्ति नः ।
आमनामो वयं तास्ताः संज्ञया लोकसिद्धया ॥
किंचास्ति भेदो लेशेन ऋजूक्तावप्यलङ्क्रिया ।
वक्रोक्तावेव वक्रोक्तिरिति साहित्यपारगाः ॥
इत्यलङ्कारमार्गोऽयं संक्षेपेण प्रकाशितः ।
आलोच्य बहुशो भावं काव्यलक्षणकारिणाम् ॥

ननु रसवन्नामधेयः प्रधानालङ्कारः । तस्य ह्येतदुदाहरणम् —

"कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससंभ्रमं
विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥"

अत्रेर्ष्याविप्रलम्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां स्वतिरोधानोपकृतः सम्भोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धः । तथापि 'कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिय' इत्यत्र विभागे विरहविप्रलम्भपूर्वकप्रियतमचित्तसांमुख्यतः सम्भोगशृङ्गारः सूचितः । स्खलितोत्तर इति तु संजातगोत्रस्खलितत्वात् प्रेयसा नायिकायामीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्धः । पुनश्च विरहकृशयेत्यादिभिः पदैरवहित्थेन भावेन नायिकायामीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारं प्रच्छाद्य सम्भोगशृङ्गारेण चित्तोल्लाससूचितेन वाक्यार्थसमाप्तिः कृता । तथाहि — विरहकृशयेत्यादिना पादेन नायिकागतो मन्युरवच्छाद्योपदर्शितः । असहनसखीत्यादिभिस्त्रिभि(र्नोन्मुनु ?)गोत्रस्खलितस्य सखीश्रोत्रप्राप्तिविरहविप्रलम्भकारणत्वेनाशङ्क्य दृष्टिं परावृत्य सखीजनशून्ये गृहे परिदृष्टे यत्तु नायिकायाः समुच्छ्वसितं, तदुपनिबन्धात् सम्भोगशृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहितः । तदेवमत्र सम्भोगस्य विप्रलम्भबाधेन लब्धस्योपनिबन्धाद् रसवत्त्वमलङ्कारः । उच्यते । न खलु काव्य(स्य) रसानां चालङ्कार्यालङ्करणभावः । किन्तु शरीर(शरीरि)भावः । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिताः । शब्दार्थौ च शरीर(प?)तया (यथा स्वात्मतया ?) यथाह्यात्माधिष्ठितं शरीरं जीवतीति व्यपदिश्यते, तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेशः क्रियते । तस्माद् रसानां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविषयतयात्मत्वेनावस्थानम् । केषाञ्चित् पक्षे फलरूपत्वेन वा । न कदाचिदप्यलङ्कारतया । तर्ह्यत्र श्लोके कोऽलङ्कारः । न कश्चित् । कथं तर्ह्यस्य काव्यत्वम् । गुणसंस्थीयमानशब्दार्थत्वेनात्र

माधुर्यौजोभ्यामुपसंहितौ रसौ प्रस्थितः प्रसादो हि प्रभवति । तावतैव काव्यत्वं पूर्यते । काव्यत्वे(न?)हेतवो गुणा नित्याः, तदतिशयमात्रहेतवोऽलङ्कारा इति हि निर्णीतम् ॥

इति पञ्चमं प्रकरणम् ॥

अथ षष्ठं प्रकरणम् ।

कान्तया गुणशालिन्या सर्वालङ्कारयुक्तया ।
किं फलं कामयानस्य यदि न स्याद् रसावहा ॥
तद्वद् गुणोत्तरं काव्यमलङ्का(र?रि)रसो(जि?ज्झि)तम् ।
नात्यन्तमादृतं प्राज्ञैरापानप्रीतिमात्रदम् ॥
तस्माद् रसस्य बीजं च रूपं च सहकारि च ।
उपयुक्तं यदन्यच्च तत् सर्वमपि भण्यते ॥

तत्र प्रथमं बीजमाह—

स भावो रसनीयत्वं यत्प्रकर्षः प्रपद्यते ।

यत्प्रकर्षो रसस्याभवत् (?) स चित्तवृत्तिविशेषो भावः ॥

प्रधानगुणभावेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥
प्रधानाः स्थायिनो ह्यष्टावितरे सहकारिणः ।
अप्रधाना द्विधा भावा बाह्या(भ्य)न्तरभेदतः ॥
बाह्यात् सत्त्वात् प्रभूता ये सात्त्विका अष्ट कीर्तिताः ।
आभ्यन्तरास्त्रयस्त्रिंशत् प्रसिद्धा व्यभिचारिणः ॥
विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥

यथा रुमायां निक्षिप्तं सर्वं लवणं सम्पद्यते, तथास्मि(न्न?न्नि)विष्टं सर्वमेतद्रूपतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

कथं विरुद्धानां प्रवेश इत्याह—

विरुद्धा अपि योज्यन्ते कदाचित् कविकौशलात् ।
आश्रयान्तरसंबन्धाच्छोभां दधति भूयसीम् ॥
माधवस्य रतिं यद्वद् विरुद्धैरप्रबाधिताम् ।
भवभूतिः श्मशानाङ्के जगाद रसिकप्रभुः ॥

यथा — "मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात् प्रतायमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तैररतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । तथाहि — लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च ।" इत्यादि । अत्र प्रकरणे बीभत्सादिर्नायिकापरिहारेण प्रेतरङ्काद्यालम्बनत्वेनोपवर्णितः । यथा —

"उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।"

इत्यादि ॥

क्वचित् साक्षादाश्रयेऽपि शोभत इत्याह —

क्वचिदाश्रयसौन्दर्याद् धत्ते शोभामसाध्वपि ।
कान्ताविलोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥

यथा —

"मळिणवसणाणकअवे णिआण आपस्सु गीढ पाळीण ।
पुप्फवईअणकामो अग्गे सुकयाउहो वसइ ॥"

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां(च) गुरुर्यथा ।
एवं च सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥

रतिहासौ तथोत्साहविस्मयौ च क्रुधाशुचौ ।
जुगुप्सा भयमित्यष्टौ स्थायिनो रसहेतवः ।

रतिर्यथा — "हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्य" इत्यादि ॥

एवमन्येषामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । रत्यादयः प्रसिद्धलक्षणा इत्यत्र नोच्यन्ते ।

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।
तस्माद् (भवन्ति) ये भावाः सात्त्विका अत्र कीर्तिताः ॥

(इति ते स्मृताः ।?)

स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥

अस्मिन्नभिन्नवदवभासमानयोः स्तम्भप्रलययोर्भेदं प्रकटयति —

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातः प्रलयो नष्टचेष्टता ।
++++++++ मद्योद्येति तयोर्भिदा ॥

(स्तम्भो यथा —)

"नादस्तावद् विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं
गात्रस्तम्भः स्थगयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥"

प्रलयो यथा —

"ण कओ बाहविमक्खो णिव्वण्णेउं पि ण चइअं रामसिरं ।
णवर पडिवण्णमोहा गअजीविअणीसहा महिम्मि णिसण्णा ॥"

यद्वा —

"तह णिमिअच्चिअ दिट्ठी मुक्कफवोळविउरो उरच्चेअ करो ।
गअजीविअणिच्चट्ठा णवरत्था महिअळ थणभरेण गआ ॥"

विविधं ह्याभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनैः ।
स्वधर्मस्यार्पणेनेति चरन्ति व्यभिचारिणः ॥
स्मृतिर्वितर्क उत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।
गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडावहित्थं (तथा ? मूढता) मदः ॥
हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ।
त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः ॥
निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।
इति भावास्त्रयस्त्रिंशद् विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥
गददैन्यश्रमालस्यचापलाख्यानिहान्तरान् ।
अनुभावाविनाभावान् केचिद् बाह्यान् प्रचक्षते ॥
एतत् तद् बहुमन्यन्ते तत्र लक्षणवेदिनः ।
विरहादेर्मनस्तापः शरीरातङ्कदो गदः ॥

यथा —

"स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
कथयति न तथा तन्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।
अतिशयपरितापग्लापिताङ्ग्या यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥"

यद्वा —

"मनोरोगस्तीव्रो विषमिव विसर्पन्नविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥"

दौ(जैन्यं ? र्गत्यं) च भवेद् दैन्यं मनस्तापादिसम्भवम् ।

यथा —

"आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।"

इत्यादि । (यद्वा) — "अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनः" इत्यादि ॥

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ।

यथा —

"स्खलयति वचनानि स्रंसयत्यङ्गमङ्गं
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदबिन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु ! खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥"

यद्वा — "प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिम् ।" इत्यादि ॥

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः ।

यथा —

"घरिणिघणत्थणपेल्लणसुहेल्लिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।
अवसउणङ्गारअवारविट्ठिदिअहा सुहावेन्ति ॥"

यद्वा —

"चलति कथञ्चित् पृष्टा यच्छति वाचं कथञ्चिदालीनाम् ।"

इत्यादि ॥

अविमृश्यकृतश्चेतोनवस्थानं हि चापलम् ।

यथा — "कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम् ।" इत्यादि । (यद्वा —)

"अन्यासु तावदतिमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥"

औत्सुक्या(वेग)पञ्चत्वापस्मारान् केचिदूचिरे ।
स्नेहेर्ष्यासंभ्रमोत्कण्ठाश्चतस्रस्ते न मन्वते ॥

अत्र प्रतिकूलस्वभावानां कथं रसता, कथं वा रसोपयोग इत्याह —

प्रतिकूलस्वभावानां भावानां रसनीयता ।
रसनिष्पादकत्वेन स्थाय्यन्तर्वर्तनेन वा ॥

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम् ।
आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः ॥

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तथैवा न मन्वते (?) ॥

अत्रान्यच्चोदाहरणं —

रसविद्धं यथा ताम्रं लोहत्वं प्रतिपद्यते ।
स्थायिविद्धास्तथा भावा भजन्ते रसनीयताम् ॥

प्रतिकूलस्वभावानामपि रसस्य निष्पादकत्वेन रस्यता । यथा — "तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः" इत्यादि । अत्राकस्मिकदर्शनादिसमुत्थितावेगसाध्वसादयोऽपि नैसर्गिकीं देव्या रतिं रसस्वरूपेण निष्पादयन्तः स्वयमपि रस्यन्ते । स्थाय्यन्तर्वर्तनेन यथा — "यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तद्" इत्यादि । अत्र माधवस्य मालतीविषयाया रते(रन्त)र्वर्तमाना विषेण दिग्ध इत्यादिवागारम्भानुभाविता व्याध्यादयोऽपि स्वदन्ते । (रसा)नु (सर्वे ? वे)धायथा —

"जीवग्राहं विरमतु तपो (ह ? भृ)द्यतामास्थिभा(रे ? रो)
भूषारम्भस्तव पुनरसावस्तु कापालिकस्य ।
यद्यप्येवं वरद ! तदपि प्रार्थ(य ? ये ह)न्त मे स्यात्
कण्ठे क(ण्ठे ? ण्ठो) हृदि च हृदयं गण्डयोर्गण्डयुग्मम् ॥"

अत्र चिरतरतपश्चरणक्लेशादिजनिता निर्वेदग्लानिश्रमादयः पार्वत्याः परिभाषणप्रार्थनपरवागारम्भानुभावसूचितया नैसर्गिक्यापि विस्तार्यन्ते ।

मनोहरैर्हेतुकार्यसहकारिस्ववाचकैः ।
काव्यैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा भावावगतिरिष्यते ॥

हेतुना आलम्बनोद्दीपनरूपेण द्विविधेन विभावेन नीलबहलजलदोद्गमेनेव वृष्टेः, कार्येण आङ्गिकवाचिकसात्त्विकाहार्यरूपेण चतुर्विधरूपेणा-

भावेन विशिष्टनदीपूरेणेव वर्षस्य, सहचारिणा स्मृत्यादिरूपेण व्यभिचारि-
मार्गेण गच्छतैकेन चक्रे(ण ? णेव) चक्रा(न्तरगमनस्य) शब्देन (च) काव्ये
भावानामवगमनम् । एतत् कथयन्त्याचार्याः --

चत्वारो रूपा भावा प ....त्रपारसा

इति । रसानामुपादानकारणभूतेन रत्यादिना व्यवतिर्भवतीत्यर्थः (?) ॥

अथ रसान् प्रतिपादयति--

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

शृङ्गारश्च तथा हास्यो वीरस्तद्वदथाद्भुतः ।
रौद्रस्तथा च करुणो बीभत्सश्च भयानकः ॥

अष्टावेव रसानाहुराचार्या ये पुरातनाः ।
केचिच्छान्तमपीच्छन्ति स्थायिन्यस्य धृतिर्मता ॥

उदा(त्तय ? त्तो)द्धतः प्रेयानिति कैश्चित् त्रयः स्मृताः ।
अन्तर्भावमपीच्छन्ति तेषामपि रसाष्टके ॥

अथ शृङ्गारनिष्पत्तिप्रकारमाह --

लोकोत्तरस्वरूपस्य दर्शने श्रवणेऽथवा ।
विशिष्टा शिष्टसंभूता दयितालम्बना रतिः ॥

उद्दीपिता विभावेन चन्द्रमन्दानिलादिना ।
स्तम्भादिभिः सात्त्विकैश्च भूयिष्ठमनुभाविता ॥

कटाक्षवीक्षाभ्रूक्षेपच्छेकालापैश्च सूचिता ।
स्मृत्युत्कण्ठादिभिर्भावैः संयुक्ता(न ? त्व)न्तरान्तरा ॥

स्थायिनी पटुसंस्कारा शृङ्गारः स्यात् प्रकर्षिणी ।

एते निगद्य व्याख्याताः ॥

स विप्रलम्भसम्भोगरूपः शृङ्गार उच्यते ॥

विप्रलम्भसम्भोगावयवद्वयवानित्यर्थः ॥

तत् कथयति –

यूनोः समागमाभावाद् दैवाद्यैः कामयानयोः ।
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ।
रतिरेवेष्टसम्प्राप्तौ पुष्टः सम्भोग इष्यते ॥

यथा —

"एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥"

कथं विप्रलम्भसम्भोगयोः प्रत्येकं शृङ्गारव्यवहार इत्यत आह —

विप्रलम्भेऽपि सम्भोगप्रत्याशान्तरसन्ततेः ।
सम्भोगेऽपि पुनः प्रेमरसातिशयशालिनि ॥
विप्रलम्भागमाशङ्कासन्ततेरनुवर्तनात् ।
शृङ्गारत्वं द्वयोर्मुख्यतच्छायापत्तितस्तयोः ॥

अत्र यदुक्तम् "आशाबन्धः कुसुमसदृशप्राणमपी"त्यादि । "शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" इत्यादि ।

सम्भोगे विप्रलम्भच्छायापत्तिः स्पष्टा । यथा— "अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठे"-त्यादि । यद्वा— "रामः— वत्स ! तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा" इत्यादि ।

अत्र युक्तिमाह —

करुणाद् विप्रलम्भस्य पृथक्त्वमत एव हि ।

शोकस्थायिभावात् करुणाद् विप्रलम्भस्य सम्भोगच्छायापत्तितः । अन्यथा स्तम्भवैवर्ण्याश्रुनिर्वेदव्याधिचिन्ताविलापादिसाम्यात् तयोः स्वरूपं दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥

मतान्तरमुपन्यस्याक्षिपति —

शृङ्गाराभ्यां द्वयोर्विप्रलम्भसम्भोगयोर्भवेत् ।
एकस्मिन्नपि या सा तु ग्रामान्ते ग्रामशब्दवत् ॥
इति प्रचक्षते केचिद् वयमेत(त् ते ? न्न) मन्महे ।

मुख्यसम्भवे गौणपरिग्रहो लघीयानित्यर्थः ॥

शृङ्गारो द्विविधो विप्रलम्भसम्भोगे स्यादनादरः (?) ।
अतीव स्पृहणीयोऽयमतो नित्यसुखादपि ॥

अत्रैवाल्प उक्तम्—

"इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति बाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः ।
स्वाधीनामनुकूलिनीं स्वगृहिणीमालिङ्ग्य यत् सुप्यते
किं तत् प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥"

इति । तस्मात्—

"पादन्यासं कृतवति बहिः श्रोत्रयोरस्मि लीना
याते दृष्टिप्रसरमधुना दृष्टिरेवाहमासम् ।
शय्योपान्तस्पृशि सपुलकस्वेदकम्पालसाङ्गी
साहं जाता तदनु सखि! मे विप्रलब्धः प्रबोधः ॥"

इत्यादिष्वपि विप्रलम्भच्छाया निर्वोढव्या ।

पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणः स्मृतः ।
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥
प्रागसङ्गतयोर्यूनोरभिलाषः प्रगल्भते ।
सङ्कल्परमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥

यथा—

"अविअण्णपेच्चणिज्जेण तक्खणं मामि! तेण दिट्ठेण ।
सिविणअपीएण व पाणिएण तण्हं चिअ ण पिट्ठा ॥"

अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति यत् ।
अहेतोर्मेति नेत्युक्त्या हेतोर्वा मान उच्यते ॥

अहेतोर्मानो यथा—

"अद्धक्खरूसणक्खणपसजणणअळिअवअणणिब्बद्धो ।
उम्मत्तअस्स तावो पुत्तअ! पअवी सिणेहस्स ॥"

हेतोर्मानो यथा—

"परिपुच्चआ ण जप्पइ गहिआ विपुरइ चुम्बिआ रुअइ
तोह्लिक्को णववहुआ कआवरोहेण नाहेण ॥"

मानोऽपि प्रणयेर्ष्याभ्यां द्विधाद्यः स्याद् द्वयोरपि

तत्र स्त्रियाः प्रणयमानो यथा—

"द्यूते छद्मपरः कामं कान्तया कोपनिघ्नया ।
सासूयमीक्षितस्त्र्यक्षः स्मयमानः पुनातु वः ॥"

प्रणयमानः पुंसो यथा —

"अस्मिन् देव! लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः॥"

ईर्ष्यामानः पुनः स्त्रीणामेव वाच्यः प्रबन्धृभिः।

[*अर्थदर्शनम्।

यथा —

"न केतकीनां विकसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः।
तटिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते॥"

यद्वा —

"गिह्मदवग्गिमसीमइतिआइ दिस्सन्ति विंझसिहराइ।
आससु पउद्ध(गु?) (वइएण) होन्ति णवपायुसब्भाइ॥"

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं सादृश्योदयहेतुकम्।

यथा —

"कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम्।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः॥"

यद्वा —

"कपाले मार्जारः पय इति करोल्लेँढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिस इति करी सङ्कलयति।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति॥"

यद्वा —

"नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे
पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः।

* इत आरभ्यानन्तरपार्श्वे चिह्नपर्यन्तो ग्रन्थभागः परिशिष्टकोटौ परिगणनीयः प्रतिभातः।

लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि! स्थानानि रक्षिष्यसि ॥"

यद्वा —

"घ्रातं तालफलाशया स्तनयुगं बिम्बभ्रमाच्चाधरो
दष्टः पाकविदीर्णदाडिमधिया लीढाः स्फुरन्तो रदाः ।
इत्थं त्वद्रिपुयोषितो वनतरुच्छायासु मार्गश्रमा-
न्निद्राणा मुहुराहता मुहुरधिक्षिप्ताश्च शाखामृगैः ॥"

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते ।
साम्यमित्यामनन्त्येतं साहित्यरसवेदिनः ॥

यथा —

"न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान् ।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥"

इत्यादि ॥

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र डोलायते मनः ।
तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥

यथा — "किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि" इत्यादि । यद्वा —

"सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने ॥"

नानालङ्कारसंसृष्टिः सङ्करः कथ्यते बुधैः ।

यथा — "अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयम्" इत्यादि । अत्रोपमारूपकादिसङ्करः स्पष्टः ॥

शाब्दोऽपि सम्भवत्येष प्राधान्यादत्र दर्शितः ।

शाब्दः शब्दालङ्कार इत्यर्थः ॥

एते सर्वेऽपि सादृश्यस्पर्शिनो दधते भिदाम् ।
उपमाया उक्तिभेदादिति सूक्ष्मार्थदर्शिनः ॥
साम्यप्रपञ्चोऽयमिति प्राज्ञैः कैश्चिन्न कथ्यते ।

ननु सर्वेऽप्यलङ्काराः सादृश्यस्पर्शिन इत्युक्तम् । विभावनायां कथं सादृश्यमवगम्यते । उच्यते । "अपीतक्षीबकादम्बमि"त्यत्र मदिरापानजनित इव शरदिजो मदः कलहंसानामिति हि विवक्षितम् ।*]

यथा —

"निर्मग्नेन मयाम्भसि स्मरभरादाली समालिङ्गिता
केनालीकमिदं तवाद्य कथितं राधे! मुधा ताम्यसि ।
इत्युत्स्वप्नपरम्परासु सुदृशा श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः
सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥"

यद्वा —

"पोत्री भिनत्तु (खु?दु)रितं मम पयः सदंष्ट्रामुच्चैर्नयन् भुवमुरःस्थलसंश्रितायाः ।
ईर्ष्याकषायनयनस्फुरिताधरोष्ठं प्रस्विन्नमत्तभवदाननमम्बुजायाः (?) ॥"

देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानं चिराय यत् ।
नवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥

यथा —

"देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै-
र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्ग्रीवं चरणाग्ररुद्धवसुधं कृत्वाश्रुपूर्णां दृशं
तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन् मुहुर्वीक्षते ॥"

यद्वा —

"अच्चा सणो मकिर..........अंकेण अज्ज ।
समं प्पइविरहोएं तेपविएअणंतेंपि (?) ॥"

लोकान्तरगते यूनि वल्लभे वल्लभो यदा ।
भृशं दुःखायते दीनः करुणः स तदोच्यते ॥

यथा —

"यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥"

अत्र किञ्चिद् विशेषमाह —

एषु पूर्वानुरागस्य प्रपञ्चेनोपवर्णनम् ।
कार्यं काव्यस्य शृङ्गारो रसोऽङ्गी क्रियते यदि ॥

एषु विप्रलम्भेषु पूर्वानुरागः प्रपञ्चेन वर्णनीयः । तत एव हि प्रपञ्चे शृङ्गारो दृष्टो भवेत् । तत्र मानाद्यकथनमपि स(व्य?द्य)मिति यावत् । उक्तं हि —

"अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ॥"

पूर्वानुरागे मानादित्रयमप्युच्यते बुधैः ।
ए+प्रायेण मानस्य कविचूडामणेर्मतिः ॥

कादम्बर्यां पूर्वानुरागे प्रणयमानो यथा — "आवेदयामि ते दत्तावधाना शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिनमागत्यागत्य रहस्यसन्देशेषु निपुणं धूर्तः पञ्जरशुकशारिकायां सुप्तायां श्रवणदन्तपत्रेषु व्यर्थमनोरथो मोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति" इत्याद्युपालम्भसहितः प्रघट्टकः ॥

प्रवासो यथा — "देव! श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरचक्रक्वणितेन कन्यान्तःपुरं कुर्वती कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगखुरलेखाधूलिधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती ॥"

करुणो यथा महाश्वेतावृत्तान्ते — "नाथ! जीवितनिबन्धन! क्व मामेकाकिनीमशरणां विमुच्य गच्छसि ।" ....

असङ्गतयोरेवं पूर्वानुरागः । मानादित्रयं तु प्राक् सङ्गतासङ्गतयोरुभयोरपीति निर्णयः । भवभूतिना मालतीमाधवे सङ्गतयोर्मान.............. ॥

अत्रोक्तस्य करुणस्य करुणशृङ्गारस्य च को भेद इत्यत्राह —

हेतोः फलस्य रूपस्य विषयस्य च भेदतः ।
करुणात् करुणस्यास्य केचिद् भेदं प्रचक्षते ॥

(स)हेतुः पुनः सफलः सप्रत्याशस्वरूपः स्त्रीपुंसविषयः करुणशृङ्गारः, एतद्विपरीतः करुण इति स्पष्टो भेदः ॥

एतैर्हेतुफलस्वरूपविषयैर्भेद उक्तः । तान् क्रमेण क्षिपति —

दुःखात्मकस्य निर्वेदग्लानिमोहादिशालिनः ।
अश्रुवैवर्ण्यगाद्गद्यप्रलयाद्यनुभाविनः ॥
हे(ति ? तुः) शोको रतिर्वास्तु संज्ञेच्छातोऽभिधीयताम् ।

उभयमपि प्रतिकूलस्वभावम् । उभयोरपि सदृशा व्यभिचारिणो निर्वेदादयः, अश्रुपातादयश्च सात्त्विकाः, द्वयोरप्युच्चरन्ति विलापाक्षराणि ।

करुणशृङ्गारे निर्वेदो यथा —

"प्रविवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥"

करुणे यथा —

"कियद्भिरपि सोऽध्वानमुलङ्घ्यापि शनैः शनैः ।
निःशब्दसैन्यसङ्घातसहितः प्राविशत् पुरीम् ॥"

इति पितुरत्यये । करुणशृङ्गारे अश्रु यथा—

"मदिराक्षि! मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु ते ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥"

करुणे अश्रु यथा —

"अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।
बाष्पाम्भसस्तयोः पूराश्चिरं तत्रापि मांसलाः ॥"

इदमपि पूर्ववत् । करुणशृङ्गारे विलापो यथा —

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ॥"

करुणे प्रलापो यथा —

"जनकस्तादृशोऽस्माभिः कुत्र + + + + + + ।
कथं नु सङ्घटि(ष्येते ? ष्यन्ते) तादृशाः परमाणवः ॥"

इत्थमेकान्ततुल्यरूपयोर्हेतुभेदाद् भेदोऽस्तीति शंसतः शपथ एव.... भेदाक्षेपः ॥

फलमस्तीति चेदत्र पुनस्संगमलक्षणम् ।
कुतो भाविपरिज्ञानमस्मिन् दुःखमहार्णवे ॥
ज्ञातं चेद् येन केनापि प्रवासात् कियती (भिदा) ।

(दुःखमग्नस्य) पुंसः सुखेन (स्वसुखेन ?) भाविना किं तदानीं फलम् । आश्वासमात्रं चेत्, कुत एवं ज्ञातम् । भाविफलं यथाकथञ्चिद् ज्ञातं चेत, प्रवासकरुणशृङ्गारयोः को भेदः । प्रवासेऽपि निर्वेदादयः सदृशाः । यथा —

"व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः सखीनां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे ॥"

अश्रु यथा —

"अपाङ्गनिष्यन्दभराश्रुपूरैरार्द्रोपधानास्तरणांशुकासु ।
विवेष्टते सा विरहे मृगाक्षी शय्यासु शीर्णस्तनचन्दनासु ॥"

प्रलापो यथा —

"हारोऽपि नार्पितः कण्ठे स्पर्शसंरोधभीरुणा ।
आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥"

तस्मात् करुणव्यावर्तकप्रत्याशानन्यहेतुर्भाविफलपरिज्ञानं न प्र(भाव ? वास)स्यैव स्वरूपभेदाक्षेपः ॥

सप्रत्याशस्वरूपत्वमनेनैव निरस्यते ।

अनेनैव भाविफलज्ञानेन, न विषयभेदाक्षेपः ॥

रूपाभेदेऽपि विषयभेदोद्भेदोऽपि कौतुकम् ।

अस्य विषयभेदोद्भेदोऽपि कौतुकम् । अस्य विषयभेदात् करुणभेदः करुणावान्तरभेद एवेत्यर्थः । बहवोऽपि करुणभेदा वैषयिकाः प्रथन्ते ।

इत्याहुर्विप्रलम्भस्य त्रैविध्यमपरे बुधाः ।

अत्रोच्यते—

किन्तु प्रबन्धे कविभिर्भाविष्यद्वस्तुसूचनात् ।
आशायास्त्रुटनाभावाद् रतिस्तत्रानुवर्तते ॥

लोके यद्वा तद्वास्तु, करुणशृङ्गारिणि प्रबन्धे येनकेनापि मार्गेण पुनःसङ्गमलक्षणं फलं सूच्यते । तत्राशातन्तुसन्तानधृता रतिरनुवर्तते । ततो हेतुफलस्वरूपविषयभेदासिद्धिः । यथा कुमारसम्भवे —

"इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
शफरीं ह्रदशोषविह्वलां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥
कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभस्तव भर्ता नचिराद् भविष्यति ।
(शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनार्चिषि) ।
परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ॥

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ।
तदिदं परिरक्ष शोभने! भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ॥"

इत्यादि । रघुवंशे अजः परेतामिन्दुमतीं मुनिसन्देशतः सुरसुन्दरीं समाकर्ण्य देवभूयं गतेन मया सा सङ्गन्तुं शक्यत इत्यबुध्यत । एतत् परस्तात् प्रकटितं —

"तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
देहन्यासादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥"

कादम्बर्यां महाश्वेतावृत्तान्ते पुण्डरीकव्यपाये — "वत्से! महाश्वेते! न परित्याज्याः त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति सङ्गमः । इत्येवमाद्दतः पितेवाभिधाय सहसा गगनतलमुदपतद्" इत्यादि ।

एवं सप्रत्याशस्वरूपत्वेऽपि करुणशृङ्गारस्य प्रवासाद् भेदमाह —

++++तत्तावकशरीरोऽप्यनुवर्तनात् (?) ।
करुणस्य पृथग्भावः प्रवासादवधार्यताम् ॥

इति । प्रियजनशरीरसन्निधावपि स्थतुं योग्यो न चेत् प्रवास इत्यर्थः (?) ।

यथा —

"प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥
विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।"

एवं कादम्बर्यामपि द्रष्टव्यम् । तर्हि मनाक् कथितो भेद इति चेत्, श्रूयतामिदं —

शोकोपहितवेषोऽयं कोपोपहित एव सः ।

मानेऽपि निर्वेदा(श्रु)दयो भाविफलपरिज्ञानं प्रियजनसन्निधानेऽपि स्थितिर्विद्यते । माने निर्वेदो यथा —

"प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥"

अश्रु यथा —

णिभुअं खुणं ससिजइरुवइ........ रस्सुतं पिणि ।
सद्दंवक्कआपराहाहिअअच्चिअणिंह्वविज्जत्ति (?) ॥

प्रलापो यथा —

“क्रोधो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥”

भाविपरिज्ञानं यथा —

“पणमाणहमाणस्सहळा चळणे किं देवणेहि अण्णेहि ।
जंस पसाएण पिओ ळोळळवा अत्तपासेसु ॥”

प्रियसन्निधाने स्थानं यथा —

“कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुर्लग्नः कण्ठे तर(ल)यति बाष्पः स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्ज्ञातस्तव निरनुरोधे ! नतु वयम् ॥”

एतादृशो मानादेतादृशकरुणस्य को भेदः । उच्यते । करुणः शोकोपहित इति स्पष्टम् । मानः कोपोपहिते यथा —

“स्त्रीणां तथा पल्लवकोमलेषु पादेषु शोकाहतिपल्लवेषु ।
कर्णोत्पलैरेव बभूव दण्डः प्रियापराधे कतिचिद् दिनानि ॥”

यद्वा —

“मृद्वीषु पादाहतिषु प्रकामममनिर्वृतानां दयितापराधे ।
मृगीदृशां शाम्यति यत्र मन्युः कठोरलीलाकमलप्रहारैः ॥”

प्रबन्धे भविष्यद्वस्तुसू(च)नमित्युक्तम् अन्यत्रापि दृश्यत इत्यत्राह —

लोकेऽपि सर्पदष्टादिविषये त्विदमस्ति चेत् ।
अस्तु तच्छिद्यते किं नः काव्येषु स्वदतेतराम् ॥

इति । प्रीतिहेतौ प्रेयस्येवं प्रदर्शयितुं शक्यमिति केचित् । प्रबन्धृभिरेव तत्रात्यन्तानिर्व्यूढम् ॥

एतेषामन्तरत्वेन सम्भोगोऽपि चतुर्विधः

तेषु पूर्वानुरागो यथा —

"पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥"

मानानन्तरे यथा —

"पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्यमानकैलाससंभ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
श्रेयांसि वो दिशतु निह्नुतकोपचिह्नमालिङ्गितोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥"

यद्वा —

"न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरि(तां ? ता) नूनमीर्ष्यानुबन्धा-
न्नाप्युन्मृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः ।
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्याः
पत्युर्मौलौ नतिजुषि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥"

प्रवासानन्तरे यथा —

"आयाते दयिते मरुस्थलभुवां संचिन्त्य दुर्लङ्घतां
गेहिन्या परितोषबाष्पतरलामासाद्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकबलान् स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥"

करुणानन्तरे यथा —

"भवति विततश्वासोद्वाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।
वदनमधिकं मूर्छाछेदा(त्) प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽह्नः श्रिया सरसीरुहम् ॥"

तत्तत्स्थाय्यादिसंयोगात् तत्तद्रससमुद्भवः ।
अनयैव दिशा लक्ष्यो वि(स्मृ ? सृ)तो लक्षणान्तरैः ॥

अन्येषामपि हास्यवीराद्भुतरौद्रकरुणबीभत्सभयानकानां यथाक्रमं हासोत्साहविस्मयक्रोधशोकजुगुप्साभयानि स्थायिभावाः । विभावानुभा(वाः ? व)व्यभिचारिसंयुक्तैस्तैर्यथास्वं रसनिष्पत्तिः । तत्र हास्यो यथा —

"इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥"

वीरो यथा —

"अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥"

यद्वा —

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥"

अद्भुतो यथा —

"अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥"

यद्वा —

"कृष्णेनाद्य गतेन रन्तुमधुना मृद् भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण! क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब! पश्याननम् ।
व्यादेहीति विदारितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ॥"

रौद्रो यथा —

"निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः ।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥"

यद्वा —

"कृष्टा येन विलोलकेशनिवहा पञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञः कुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः! ॥"

करुणो यथा —

"हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स! राम! गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे ॥"

यद्वा —

"देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥"

बीभत्सो यथा —

"पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसम्पुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरान्त्रभूषणैः ॥"

"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥"

भयानको यथा — "मूले मूले हि पश्यामी"त्यादि । यद्वा —

"इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥"

लोकयात्रानुसारिणां केषाञ्चिदाचार्याणां मतमुपन्यस्यति —

शृङ्गाराद्यान् रसानन्ये चतुरश्चतुरा विदुः ।
अनुकूलस्वभावत्वादुपादेयान् निसर्गतः ॥

कथं तत्र काव्येष्वन्यत्रापि रसप्रतीतिरित्याशङ्कयाह —

रौद्राद्या रसतां यान्ति पूर्वेषां रुचिदायिनः ।
माध्वीकस्य यथा क्षारः क्षीरस्य लवणो यथा ॥

शृङ्गारमध्ये रौद्रो मालतीमाधवे यथा — "माधवः (सस्पृहं) —

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः
सखि ! बकुलावलि ! वल्लभासि जाता ।
परिणतशरदण्डकाण्डपाण्डु-
स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती ॥"

इत्य(त्रोप ? त्र प्र)करणे 'कलकल' इत्यारभ्य 'दुट्ठसद्दूळो कअन्तळीळाइदं करोदी'ति यावत् ।

वीरमध्ये करुणो वेणीसंहारे यथा — "युधिष्ठिरः — भवतु, मुने ! किमतःपरं श्रुतेन । हा तात ! भीमसेन ! जतुगृहविपत्समुद्रतरणयानपात्र ! हा किर्मीरहिडिम्बबकासुरजरासन्धविजयमल्ल ! हे"त्याद्युपलक्षितं प्रकरणम् । हास्ये बीभत्सो भगवदज्जुके यथा —

"शिरसि सुषिरं सुसच्छिद्रं कपालचतुष्टयं
ह्युरसि विपुलौ मांसाधारावधश्च गतिद्वयम् ।

अशुचिविरहप्रायस्त्वं हि त्वया परिवेष्टितं
तदपि मलिनं योषित्कायं स्पृशन्त्यजितेन्द्रियाः (?) ॥"

अद्भुतमध्ये भयानकोऽनर्घराघवे यथा — "नेपथ्ये —

यद्यत् कृत्तं दशमुखशिरस्तन्मुखस्यैव कान्तौ
सङ्क्रामन्त्यामतिशयवती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः।
यो यः कृत्तो दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं
लब्ध्वा दृप्यन्त्यधिकमधिकं बाहवः शिष्यमाणाः ॥"

अत्र प्रकरणेषु 'पुनर्नेपथ्ये कलकल' इत्यादि यावत् 'पुनर्नेपथ्य' इत्यादि। एवं तन्नियमो यथाप्रयोगं द्रष्टव्यः। शृङ्गारादिचतुष्टयमेव मुख्यो रसः। अन्यस्य चतुष्टयस्य तत्संसर्गादौपाधिकं रसत्वमिति निर्णयः ॥

अत्र युक्तिः —

प्रबन्धेष्वत एवै(ष्टां ? षां) नाङ्गिता बहुमन्यते ॥

अत्र मानान्तरं —

लोके + केचिद् रौद्रस्योपादेयत्वं प्रशासति।
चित्तोल्लासादिदानस्य हसिताद्यनुभाविनः ॥

इति ॥

कोपस्योपादेयत्वं साधयति —

कोपमाहारयन्त्येव वीरा रिपुवधैषिणः।

यथा — 'कोपमाहारयत् तीव्रमि'ति।

आङ्गिता(अ ? म)पि मन्यन्ते ततस्तस्य डिमादिषु ॥

तथाहि —

रसैरहास्यशृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः।
मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥
चन्द्रसूर्योपरागैश्च (नान्योश्च ?) न्याय्ये रौद्रे रसेऽङ्गि(ते ? नि)।
चतुर(ङ्ग च ? ङ्कश्च)तुःसन्धिर्निर्वि(शेषो ? मर्शो) डिमः स्मृतः ॥

इति ॥

एनमाक्षिपति —

तत्स्थानेष्वपि वीरस्य निर्वाह्यत्वमभीप्सितम्।

इति । त्रिपु(र)दाहादिषु युद्धवीर एव निर्वाह्य इत्यभिप्रायः । रौद्राङ्गित्व-व्यपदेशो बाहुल्याभिप्रायेणोक्तः । रौद्ररसेऽङ्गिनि डिमे शृङ्गारहास्यवर्जनमेव निबद्धमाचार्यैः —(नरेण द्राङ्गित्वं?)

"शृङ्गारहास्यवर्जितशेषैः सर्वै रसैः समायुक्तः ।
दीप्तरसकाव्ययोनिश्चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥"

इति,

"रौद्रभयानकबीभत्सवीरकरुणाद्भुतसमेतः"

इति, चतुरङ्करचनया डिमः षोडशनायको दीप्तरसः पिशाचासुररक्षोनागबहुल-(च्छेद्यो? श्चेत्ये)तावदुक्तम् । कैशिकीवृत्तिविच्युतश्चासौ कर्तव्य इति च ।

वीररसश्चेन्निर्वाह्यः, कथं रौद्रेऽङ्गित्वमद्र (?) इत्याह —

युद्धवीरेऽपि न कोपविकृतिः क्व निरुह्यते ॥

रौद्रबाहुल्याद् वीरेऽपि रौद्रभ्रम इत्यभिप्रायः ।

अङ्गमन्याय्यो रौद्रः अङ्गं तु न्याय्य इति चेद्, उच्यते —

न्यायः कोपोऽत्र नात्रेति नैतयोर्महदन्तरम् ।
प्रथते बहुधा कोपो धीरोदात्तोद्धतादिषु ॥

अन्यायत्वन्याय्यत्वं च नाङ्गित्वप्रयुक्तम्, अपित्वाश्रयगुणप्रयुक्तमि-त्यर्थः ॥

करुणस्य च लोकेऽपि रसत्वं केचिदूचिरे ।
शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ॥
सम्प्रीतिविषयोऽभीष्टं तद्विना तदनुस्मृतेः ।
नोपपद्येत सास्वादरूपा विपरिवर्तते ॥
तद्भावात् करुणस्यापि स्वाद्यत्वं महदन्तरम् ।
तथाहि विषयाश्लिष्टान् प्रलपन् प्रेयसो गुणान् ॥
जनः प्रभूतकरुणो न किञ्चिद् वेत्ति मुग्धधीः ।
तस्मादङ्गित्व(ङ्गे? ङ्के)षु स्वीकृतं विदुरैरिति ॥
अनुभूतिविरुद्धार्थो वाङ्मात्रेण प्रसाधितः ।

अ(ङ्गे? ङ्क) करुणस्याङ्गित्वमेति यदुक्तं, तदपि नेत्याह —

वीरशृङ्गारयोरन्यो रसो(ऽङ्क)केषु निरुह्यते ।
नायकस्य प्रवृत्तिः स्यादन्यथा निष्फला यतः ॥

तदुक्तमाचार्यैः—कारुण्यरससम्पूर्णोऽङ्क इति। रसस्तु करुणः स्थायी (?)। तत्सर्वं प्रायिकविवक्षयोक्तम्। तथाह्याह भोजराजः—

"करुणरसप्रायकृतो नियुद्धयुद्धोद्धतप्रहारश्च।"

इति॥

इति लौकिकसिद्धान्तः शाब्दिकैर्नायमादृतः।
लोके हेतुस्वभावानां शब्दावस्थापितात्मनाम्॥

उपादेयत्वमापन्नं स्वीकृतं काव्यवेदिभिः।
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते॥

अनुविद्धमिह ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती॥

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी।
इति सर्वत्र विज्ञाने शब्दानुगमनं भवेत्॥

तथाप्यशब्दं शाब्दं च द्विविधं तत् प्रकाशते।
अन्यथैवाग्निसंयोगाद् दाहं दग्धोऽपि मन्यते॥

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रकाशते।
भारत्याः सृष्टिवैचित्री वेधसोऽपि न विद्यते॥

व्रीलाबीभत्सजनकं दम्पत्योरिह चेष्टितम्।
शब्दोपहितरूपं तच्छ्रोतृभ्यः स्वदतेतराम्॥

यथा—

"क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम्।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदतृप्तये॥

उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैश्छेदवन्मृगदृशामविरामैः।
श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव॥"

सन्निवेशविशेषाच्च दुरुक्तमपि शोभते।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव॥

यथा—

"आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥"

शब्दोपनीतैराकारैर्बुद्धेर्विषयतां गताः ।
प्रत्यक्षा इव मध्याह्ने स्वदन्ते चन्द्रिकादयः ॥

यथा —

"सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती
या(ता? सा) मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योगाच्छविः प्रागभूत्
उत्सेच्या कलशीभिर(ञ्ज?ञ्जलि)पुटैः पे(या) मृणालाङ्कुरैः
पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते (चन्द्रिका) ॥"

विरसाः सरसा भावाः सरसा विरसा इव ।
क्रियन्ते शब्दसन्दर्भैरकालेनेव विकुर्वता (?) ॥

विरसाः सरसा यथा —

"शून्यग्रामटिकोपकण्ठरचितक्षुद्रैककूपीपयः-
पर्यायक्रमसेकशाकहरितः कच्छोऽयमालोक्यताम् ।
अस्मिन् हन्त हरन्ति हालिकशिशुक्रीडोपमर्दस्फुटत्-
पक्वोर्वा(गरु? रुक)काण्डखण्डितजरद्रोमायवो वायवः ॥"

यद्वा —

"हरति हलकयोषित्तन्तुनिर्माणलीला
वलितवलयवेल्लद्दोर्लतादत्तदृष्टिः ।
नि(य)मितवसनान्तःस्पष्टदृष्टोरुमूल-
प्रगुणविहितचक्षुःपारणात् पान्थयात्राम् ॥"

सरसा विरसा यथा —

"का नाम रम्यता वक्त्रे सच्छिद्रविवरोपमे ।
दर्शनस्य सुपूर्णत्वात् तस्य त्रासो न जायते ॥
हा (खं? स)स्मितं मुखं वेत्सि कामिन्याः किं न पश्यसि ।
मांसपे(शी? शीं) गलच्छिद्रे प्रकटामस्थिमालिकाम् ॥
लोचने भ्रूलतालास्यवलिते ललिते मुहुः ।
चले समेदःपटले सलिले का कटाक्षधीः ॥"

विशिष्टेनैव शब्देन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ।
पश्यति स्त्रीति वाक्येऽस्मिन् न रसः प्रतिभासते ॥
विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ।
लालेत्युद्विजते लोको वक्त्रासव इति स्पृहा ॥
निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यच्च ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते ॥
तच्च शब्दस्य माहात्म्यमर(सो ? से)ऽपि मनो यतः ।
श(ब्दा ? ब्देना)वस्थितात्मायं करुणोऽपि रसीकृतः ॥

करुणोऽपीति रौद्रादीनामप्युपलक्षणम् ॥

तत्र युक्तिः —

नोचेत् कथं प्रवृत्तिः स्याच्छक्तिवेधादिदर्शने ।
महाजनस्य रोमाञ्चबाष्पादेः कथमुद्भवः ॥
कथं वा तत्प्रयोक्तॄणां पूर्णपात्रोपपादनम् ।
अवचा किल काव्यस्य रसं प्रति विभावना ॥
विभानाकारणत्वमेतदेव + + वक्तिः (?) ।
स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ॥
विकासविस्तरक्षोभाविक्षेपैर्मनसः पुनः ।
अष्टधा प्रथते स्वादस्तत्तत्काव्यार्थकल्पितैः ॥

विकासाच्छृङ्गारहास्यौ । विस्ताराद् वीराद्भुतौ । क्षोभाद् बीभत्सभयानकौ । विक्षेपाद् रौद्रकरुणावित्यष्टौ ॥

अत्र मतान्तरं —

जायेत हा(स्याच्छृङ्गारो ? स्यः शृङ्गाराद्) वीराज्जायेत चाद्भुतः ।
रौद्राज्जायेत करुणो बीभत्साच्च भयानकः ॥

इति रसेभ्यो रसनिष्पत्तिं केचन कथयन्ति । शृङ्गा(रहास्याद् र ? राद् हास्यर)सोत्पत्तिर्यथा —

"स एष भुवनत्रयप्रथितसङ्गमः शङ्करो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयञ् जयति जातहा(सः) स्मरः ॥"

वीरादद्भुतनिष्पत्तिर्यथा —

"सम्प्रत्येव हि गोग्रहे यदभवत् तत् तावदाकर्ण्यता-
मेतत् ते हृदयं स्पृशामि यदि वा साक्षी तवैवात्मजः ।
एकः पूर्वमुदायुधैः सुबहुभिर्दृष्टस्ततोऽनन्तरं
यावन्तो वयमाहवप्रणयिनस्तावन्त एवार्जुनाः ॥"

रौद्रात् करुणनिष्पत्तिर्यथा —

"सत्त्वभ्रंशविषादिभिः कथमपि त्रस्तैः क्षणं वेत्रिभि-
र्दृष्टो दृष्टिविघातजिह्मितमुखैरव्याहतप्रक्रमः ।
रामान्वेषणतत्परः पुरजनैरुन्मुक्तहाहारवः
कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥"

बीभत्साद् भयानकनिष्पत्तिर्यथा —

"आन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्बन्धोद्धृतं धावति ॥"

एतन्मतमाक्षिपति —

इत्याम्नासिषुराचार्याः केचिदेतन्न रोचते ।
अन्यतोऽपि हि दृश्येत हास्यादीनां समुद्भवः ॥

पूर्वन्यायेनैवमपि प्रसज्येतेति तात्पर्यम् ॥

शृङ्गारादन्यतो हास्योत्पत्तिर्यथा —

"हस्तालम्बितमक्षसूत्रवलयं कर्णावतंसीकृतं
स्रस्तं भ्रूयुगमुन्नमय्य रचितं यज्ञोपवीतेन च ।
सन्नद्धा जघने च वल्कलपटी पाणिश्च धत्ते धनुः
पृष्टं भो जनकस्य योगिन इदं शान्तं विरक्तं मनः ॥"

शृङ्गारादपि न दृश्यते । यथा —

"चिन्ता(म?)णिअदइअसमाअमम्मि कअमण्णुआइ भरिऊण ।
सुण्णं कळहाअन्ती सहीहि रुण्णा ण ओहसिआ ॥"

रौद्रादन्यतोऽपि करुणो यथा —

"आर्द्रं नागाजिनमवयवग्रन्थिमद् बिभ्रदंसे
रूपं प्रावृड्(ज?)घनरुचि महाभैरवं दर्शयित्वा ।

पश्यन् गौरीभयचलकरालम्बितस्कन्दहस्ता-
मन्ये प्रीत्या द्रुतमिव भवाद्भुग्नदेहोऽपि जातः(?) ॥"

रौद्रादपि न दृश्यते । यथा —

"कमले कमलोत्पत्तिर्न दृष्टं भुवि न श्रुतम् ।
अत्र दृष्टमहो चित्रमहो चित्रमिदं पुनः ॥"

वीरादपि न दृश्यते । यथा —

"नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।
आशंसन्ते सुरयुवतयः सक्तवैरा हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥"

बीभत्सादन्यतो भयानकोत्पत्तिर्यथा — 'यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः' इत्यादि ॥

बीभत्सादपि न दृश्यते । यथा —

"तत्क्रूरदन्तकरपत्रनिकृत्तसत्त्व-
सङ्घातनिस्सरदसृग्भृतकूर्चगुच्छम् ।
वक्त्रं वपुश्च विकृताकृति दीर्घबाहो-
रार्येण राक्षसकुतूहलिना न दृष्टम् ॥"

तस्मान्मनोविकासादिर्हास्यादेरपि कारणम् ।

न त्वालम्बनविभावभूताच्छृङ्गारादेरित्यर्थः । न च शृङ्गारादिप्रकृतिकं हास्यादि वक्तुं युक्तम् । स्थायिभेद एक एव स्थायि चेत् । शृङ्गारहास्यव्यपदेशसंस्कारः शृङ्गाराद्यनुकृतितो हास्या(दु ? द्यु)त्पत्तिरिति चेत् अत्रापि तत्रापि नियमः । वीरानुकृतितो हास्या(दु ? द्यु)त्पत्तिः हं भवस्तदितरनिमित्तसंयुक्तं (?) विकासादिरेव हास्यादेरपि हेतुरिति समञ्जसम् ॥

विशिष्टादृष्टजन्म यमजमीनामन्तरात्मा (?) ॥
स्वात्मगामिगुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ।
विभावैश्चानुभावैश्च स्थायिभिर्व्यभिचारिभिः ॥
सचेतसा रस्यमानो रसतां प्रतिपद्यते ।
तथाभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति चोच्यते ॥
सहकारियुतैर्भावैरर्थसिद्धिरतः परम् ।

अहङ्काराख्यया किञ्चित् किमर्थं गुरु कल्प्यते ।

एते निगदव्याख्याताः ।

ननु किमे(तै ? ते) रत्या(द)यः (से ? स्वे)भ्यः स्वेभ्य आलम्बनेभ्य उ(त्पा-? त्प)द्यमानाः सर्वस्याप्युत्पद्यन्ते, उत कस्यचित् । यदि तावत् सर्वस्य, तदा सर्वजगद् रसिकं स्यात् । न चैतदस्ति । यतः कश्चिदास्तिकः कश्चित्तु नीरस इति दृश्यते । नच द(ष्टि ? ष्ट)विपरीतं शक्यमनुज्ञातुम् । अतो न सर्वस्य रत्यादयो जायन्ते । अथ कस्यचित्, तत्र नियमनिमित्तमभिधानीयं स्यात् । एतत् किञ्चिदस्तीति चेत्, तद् दृष्टमदृष्टं वा स्यात् । न तावद्दृष्टमुपलभ्यमानत्वात् । दृष्टं तु साधारणं, पूर्व एव दोषः । अ(थ ? था)साधारणं किञ्चिदात्रये किं क तर्हि क(?) स एवाहङ्कारिसंज्ञयोच्यत इति अहङ्काराश्रयणेऽप्येवं वा कल्पयितुं शक्यते । विशिष्टादृष्टजन्मा सः । तद् दृष्टं कस्यचित् तदिति चेत् तर्हि तद्दृष्टमेव विभावादिभिः सह रत्युत्पन्नात् ताव(द)पेक्षणीयं किं कल्पनागौरवेण सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमदृष्ट इत्यत्र कारणसन्निपातेऽप्यदृष्टे वैकल्यात् कार्यानुत्पत्तिदर्शनाद् भावसमुत्पत्तिरिति यत् तत् साम्प्रतम् ।

रसं विनापि रत्यादेस्तत्र तत्रोपलक्षणं,

यथा —

"हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।"

इत्यादि ॥

मनो (विना ?) विकासविस्तारक्षोभविक्षे(प)वादिनाम् ।
कैश्चिदाक्षिप्यते पक्षस्तेपामाकर्ण्यतां वचः ॥

भावा एकोनपञ्चाशत् प्रकर्षमभिलम्भिताः ।
(वि)भावनीयास्ते कस्मादष्टधेति नियम्यते ॥

कथं चतुरवस्थत्वे रसस्याष्टप्रकारता ।
कथं चतुरवस्थत्वं भवेद्वा पारमार्थिकम् ॥

विकास एव विस्तारः क्षोभो विक्षेप एव यत् ।
तद्द्वैरूप्यमवस्थाया वक्तुं युज्येत नान्यथा ॥

(नादस्त ? आनन्द)स्यैकरूपस्य कथं भेदो विकल्प्यते ।
विसंस्थुलत्वं मनसः क्षोभविक्षेपवाचित्त (?) ॥

स्वस्योपलभ्येत सदानन्दोपपद्यते (?) ।
आनन्दस्य विकासादि न लिङ्गं कार्यमेव न ॥

न कार(णत्वं ? णं) न रूपं वा तस्मिंश्चेतो निमीलति ।
(ना ? न) कारणं हि रत्यादेस्तस्य तस्योपलब्धितः ॥
अस्य प्रयत्नरूपस्य रसस्य सुखरूपिणः ।
तादात्म्यं च न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
तस्माच्चित्तानुकूल्येन दुःखादिष्वपि यो भवेत् ।
सुखाभिमानस्य रसः पात्राणां मुख्य एव सः ॥
ततोऽभि(धी ? नी)यमानं वा श्रूयमाणमथापि वा ।
साध्वेतदेतदिति तं भावयन्तः सभासदः ॥
प्रीतिमात्रं प्रपद्यन्ते न मुख्यस्तद्गतो रसः ।

इति । स्थायि(कि ?)सात्त्वि(कि ? क)व्यभिचारिभेदादेकोनपञ्चाशद् भावा उक्ताः । ते सर्वेऽपि प्रकर्षाहानिनो भावनीयाश्च । तस्माद् रसस्यैकोनपञ्चाशत्प्रकारता किमिति नोच्यते किमित्यष्टप्रकारतानिबन्धः । अथानन्दस्य मनोविकासविस्तारक्षोभविक्षेपैश्चतुरवस्थत्वेनाष्टप्रकारता कल्प्यते, तदपि न । चतुरवस्थत्वे चतुष्प्रकारता कल्पनीया स्यात् । नच समस्ति पारमार्थिकमवस्थाचतुष्टयम् । ततो विकासविस्तारयोः क्षोभविक्षेपयोश्च परस्परं न भेदः । अतोऽवस्थाद्वैरूप्यमेव वक्तुं युज्यते । कथं वा तस्यैकरूपस्य भेदकल्पनम् । किञ्च मनसोऽसंस्थुलता क्षोभः, विशिष्टः क्षेपो विक्षेपः । तावानन्दौ नोपपद्येते, अस्य मनःस्वार्थविलोपलभ्यमानत्वात् । अपिच आनन्दस्य विकासादि (न) किमपि भवितुमर्हति । तथाहि — न लिङ्गं, व्यभिचारित्वात् । मनागपि मनो विकसति । किञ्च आनन्दे चेतो निमील(य ?)त्येव । अतएव न कार्यं, मनःकर्मकं ह्येतत् । नच कारणम्, अद्भुतादेः पश्चाद् विकासविस्तारदर्शनात् । रत्यादिर्हि शृङ्गारादेः कारणम् । नच रूपं, विकासादेः प्रयत्नरूपत्वात्, आनन्दस्य सुखरूपत्वात् । तस्मादनुपपन्न एवास्वादे मनोविकासाद्युपभोगः । अतो दुःखादिष्वपि सुखाद्यनुभवादभिमानरूपो रसः पात्रेषु मुख्यः । तद्गतं तं प्रमाणतोऽवगम्य कवयो नन्दन्ति । तं च श्रूयमाणमभिनीयमानं वा साध्वेवमेतदिति भावयन्तः सामाजिकाः प्रीतिमात्रमभिगच्छन्ति । न मुख्यस्तेषु रसः, उपचरितस्तु रसव्यपदेश इत्यर्थः ॥

उच्यते तान् प्रति स्पष्टमुत्तरं तु यथाक्रमम् ।
अन्येषामपि भावानां रसत्वादिप्रसञ्जनम् ॥

गतं पुरैव रत्यादेर्लवणाकरसाम्य(मे?)तः ।
आनन्दस्यैकरूपत्वाद् भेदो वक्तुं न युज्यते ॥
तथापि युज्यते तत्र चन्दनादिसुखेष्विव ।
धर्मादीनां प्रभेदेन शृङ्गारस्य भिदा यथा ॥
शब्दोपस्थाप्यरूपस्य क्षोभस्यापि रसं प्रति ।
हेतुत्वं शब्दशक्त्यैव न दृष्टं नोपपद्यते ॥
कारणत्वमवस्थानां सम्मतिर्नान्यदिष्यते ।
एतासां च निमित्तत्वा तानाद्यहेतुता(?) ॥
सामाजिकानां च रसे शरणं संविदेव नः ।
सामाजिकानां (च?) हृदये रसपोषस्तथा भवेत् ॥
यथा पात्रगतो नूनं गौण इत्येव मन्यते ।

इति । भावाः सर्वे रसीभवितुमर्हन्ति इति यदुक्तं तन्न, स्थायिनामेव लवणाकरत्वात् त एव हि चित्तेऽवतिष्ठमानाः सर्वानपि सम्बन्धिनः स्वरूपं नयन्तो वर्धितुं क्षमन्ते । स्यादेतत् । कोऽयं नियम इति । को जानीयात् । नहि वस्तुनः स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति । अनुभूतिरेव वात्र प्रमाणम् । कथं चतुरवस्थत्वे अष्टप्रकारतेत्य(त्रा?)पि न । साम(ग्र्ये? ग्र्य)न्तरसम्पत्तेः । रत्यादिसहितो विकासः शृङ्गारसामग्री, हासादिसहितस्त्वन्यैव हास्यसामग्री । एवमन्यत्रापि । न विकासविस्तारयोः क्षोभविक्षेपयोश्च पर्यायता । न विकसितं विस्तृतमिति क्षुभितं विक्षिप्तमिति भण्यते । एकरूपस्यानन्दस्य कारणवैचित्र्याच्चन्दनसुन्दरीपरिष्वङ्गसङ्गीता(लि? दि)सुखवद् भेदव्यवहारो घटते । शब्दोपस्थापनामाहात्म्येन क्षोभादेः प्रतिकूलस्यापि रसौपयिकत्वं सह्यते । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । रसस्य विकासादि न किमपीति फल्गु कारणम् । यतः पश्चाद्भावि विकासादि फलरूपमन्यदेव । एतेन विक्षोभितं विस्मयान्मुदा विकसितमित्यादि समाहितम् । न निमित्तं विकासादि । उपादानरत्यादिजनितो निरतिशयगुणसम्प्रयुक्तपात्रालम्बनतत्संविधानौचित्यभावनावतां सामाजिकाना(मा)त्मन्युत्पद्यमान आनन्दो रस इत्युच्यते । प्रमाणमस्मिन्ननुभवः संविदेव भ(ग?)वति प्रीतिविषयसत्त्वोपगमे शरणमिति उक्तमाचार्यैः ।

अत्र युक्त्यन्तरं—

रसस्तदर्थं कविना वाक्येन प्रतिपादितः ।
तदर्थं सामाजिकरसार्थमिति यावत् ॥

कथमपदार्थीभूतस्य वाक्यार्थत्वमिति चोदयति नन्वित्येकोत्तरैर्दशभिः श्लोकैः—

नन्वन्विताभिधानेऽपि तथैवाभिहितान्वये ।
पदार्थानेव वाक्यार्थमाहुरन्वितरूपतः ॥

उभयोरपि पक्षयोः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमित्युक्तत्वात् ॥

तदुभयं क्रमेण प्रदर्शयति—

तत्रान्विताभिधायीनि पदानीति कृ(शा? ता)शयाः ।
प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ॥
पदार्थानेव वाक्यार्थं संगिरन्ते विपश्चितः ।

पदानामावापोद्धाराभ्यामन्वितार्थविष(यम? यं) सामर्थ्यमवगम्यते इति यावत् ॥

पदार्थेनान्वितोऽर्थश्चेदवगम्यते, प्रतियोगिनामानन्त्यादन्वयानन्त्यं, ततोऽन्वितानन्त्यं ततश्च सम्बन्धग्रहणं दुष्करम् । अगृहीतशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्गः । एकस्माच्छब्दात् सर्वार्थप्रतीतिः स्यादित्याह—

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तत्तदन्वितरूपेण पदैः स्वार्थोऽभिधीयते ॥

एवं व्युत्पत्त्याश्रयणे (न) कश्चिद् दोष इत्यर्थः । उक्तं हि—

"आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।
स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः संश्रिता यदा ॥
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन ।"

इति ॥

ननु अन्वितानां पदार्थानां भूयस्त्वाद् भूयांसो वाक्यार्था वाक्यादीनि च स्युरित्यत्राह—

भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक् पृथक् ।
प्रयोजनतया ह्येको वाक्यार्थत्वेन सम्मतः ॥
तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद् वाक्यमप्येकमुच्यते ।

कथं पुनरेकस्य प्रयोजन(त्व)मित्यत्राह—

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥

विशिष्टप्रधानप्रतीत्यर्थं हि गुणप्रतिपादनम् । तत् तत्रैक्यत्वात् (?) तात्पर्यविषय एव शब्दः प्रमाणम् । विशिष्टप्रतिपत्तिर्नैकपदनिबन्धनेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणमित्यर्थतः स्यात् ॥

पदमेव संसर्गस्य प्रतिपादकं, न तु पदार्थ इत्यत्राह —

पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने ।
विशेषान्वितवादीनि भागशो भागशालिनः ॥

स्वार्थाभिधानमात्रा(णि निर्वत्य ? न्निवृत्त)व्यापारैः पदैरभिहिता अर्था एव वाक्यार्थमवगमयन्ति चेद्, उभयत्रापि शक्तिर्जल्पनीयेति गौरवं स्यात् । अशाब्दत्वं च वाक्यार्थस्य प्रसज्येतेत्यभिप्रायः ॥

अपरे केचिदाचार्या वदन्त्यभिहितान्वयम् ।
पदैरभिहितस्वार्था आकाङ्क्षादित्रयान्विताः ॥
सामर्थ्याद् गमयन्त्येकं फलं वाक्यार्थम(न्यत्वम् ? न्वितम्) ।

तदा(ह) भाष्यकारः — "पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि, अथेदानीमपदैः पदार्था प्रतिपन्ना वाक्यार्थमवगमयन्ती"ति ॥

वाक्यार्थस्याशाब्दत्व परिहरति —

न विमुञ्च(ति ? न्ति) सामर्थ्यं वाक्यार्थानि पदानि नः ।
वाक्यार्थमितरेषां तु प्रयुक्तौ कारणं स्मृतम् ॥
पाके ज्वाले च काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।

अवान्तरव्यापारभूतस्य पदार्थप्रतिपादनस्यैव पदशक्तित्वाद् वाक्यार्थप्रतिपत्तिं (प्रति) न शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति शक्तिकल्पनागौरवं च परिहृतं भवति ॥

एवं स्थिते रसस्य वाक्यार्थत्वं न सिध्यतीत्यत्राह —

इत्याहत्य प्राणाध्यां (?) वा पदार्थस्यैव कीर्तितम् ।
वाक्यार्थत्वं पुराचार्यैरुभयोरपि पक्षयोः ॥
कथमत्रापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं रसस्य वा ।

इति ।

परिहरति —

उच्यते सत्यमस्त्येव पदार्थानां समन्वयः ।
वाक्यार्थस्तस्य शब्दस्य तात्पर्ये हि (प्राणा ? प्रमाण)ता ॥
यत्र वाक्यं न तन्मात्रे कदाचित् पर्यवस्यति ।
अर्थप्रकरणौचित्यदेशकालादियोगतः ।
तत्र तद्द्वारमाश्रित्य वक्तुरर्थं विवक्षितम् ॥
स्वयं तात्पर्यवृत्त्यैव प्रतिपादयतीति च ।
व्युत्पत्तिकालेऽवगतं वृद्धानां व्यवहारतः ॥

अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तिनः ।

इति । (सत्यत इति ?) सत्यं, पदार्थान्वयो वाक्यार्थः, यदि तात्पर्यविषयः स्यात्, तात्पर्याभावे पदान्वयस्याप्यवाक्यार्थत्वादन्यस्यापि तात्पर्यविषयस्य वाक्यार्थत्वाच्च । यथा विषं भुङ्क्ष्वेति । अत्र हितैषिणः पितुरत्र विषभक्षणे तात्पर्याभावाद् विषभक्षणसदृशादनिष्टगृहभोजनान्निवृत्तिरभिप्रेता भवरमार्थो (?) भवति । एतदपि व्युत्पत्तिसिद्धम् । तस्मादत्रापदार्थस्यापि रसस्य तात्पर्यगोचरत्वाद् वाक्यार्थत्वं न विहन्यत इत्यर्थः । उक्तं हि — "आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशाद् वक्ष्यमाणरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थो वाक्यार्थः समुल्लसती"ति ।

स्यादेतत् । अद्वितीयकक्ष्यावगाहि तात्पर्यं प्रथमम् । अतो विभावादिपदार्थसंसर्गप्रतीतिमतो वाक्यस्य तदविनाभूतरामादिरसलक्षणा द्वितीयकक्ष्या । तदतिलङ्घिततृतीयपर्वभूततत्सदृशसामाजिकरसप्रतिपादनं ध्वनेर्विषयः कथं तात्पर्यस्येति । उच्यते । यथा तात्पर्यमनुद्देश्यत्वात् प्रथमं पर्व विहाय द्वितीयमवगाहते, तथैतदपि परित्यज्य तृतीयमपि स्पृशेत् । उक्तमाचार्यैः —

"तत्तत्कक्ष्याविभेदेऽपि बहुधा प्रसृता सती ।
तात्पर्यवित्तिरुद्देश्यं यावन्न प्रतिहन्यते ॥
एतावतैव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥
तत्तत्कक्ष्याविभागेन वाक्यतात्पर्यकन्दली ।
यथारुच्यभिधा वस्तुध्वनिर्वा वृत्तिरेव वा ॥
यद्वा वृत्तित्रयादन्यत् किञ्चित् तात्पर्यमिष्यते ।
न तु वृत्त्यन्तरं कल्प्यं व्युत्पत्तावप्रसिद्धितः ॥
लौकिके शब्दवृत्तेऽपि योज्या काव्यस्य पद्धतिः ।"

इति । प्रतीतिक्रमः कक्ष्याभेदेन कल्पनम् । अतो वृत्तितात्पर्ययोर्भेदोपन्यासः ॥

रसस्य तात्पर्यविषयत्वं प्रदर्शयति —

कविश्च रसमुद्दिश्य सू(रति ? क्ति)मुद्राः करोति हि ।

ननु रसो नाम सामाजिकाश्रयः । तस्यै(व) वाक्यार्थत्वमिष्टम् । तन्न घटते, रामाद्याश्रये रसे कवेरुद्देशादित्याशङ्क्य(ते ? ने)त्याह —

सामाजिकानां हृदयं रस(एव ? येय)महं कथम् ।
इति प्रवर्तते काव्ये कविस्तत्परमानसः ॥

सत्यमस्त्युद्देशः सामाजिकरसं प्रति । किन्तु (त)मुत्पादयितुं, न प्रतिपादयितुम् । यदर्थप्रतिपत्तिं प्रत्युद्देशः, स तु वाक्यार्थः ॥

ननु जैमिनेः 'दर्शनस्य परार्थत्वाद्' (अ० १. पा० १. अधि० ६. सू० १८) इत्युच्चारणस्य परप्रतिपत्त्यर्थत्वमेव विवक्षितम् । 'उच्चारणताद(र्थस्या ? र्थ्या)दर्थसिद्धिरि'ति वदतां परितो(वि ?)षादीनामप्येतदेव मतम् । इतरथा ख्यातिलाभपूजादीनामपि शाब्दत्वप्रसङ्गादित्यत आह —

विशिष्टैः शब्दसन्दर्भैर्ज्ञापयेयं रसं यतः ।
इति प्रवृत्ते सुकवौ तेषामुत्पद्यते रसः ॥

ज्ञप्तावुद्देश उत्पत्तिर्हेतु(बालायते ? बलायते)त्यर्थः । उत्पन्नस्य रसस्य स्वयंप्रकाशत्वाद् बुभुत्सि(ति ? त)ग्राह्यत्वाद् वा अन्यथा सिद्धायां (भीव ?) प्रतिपत्तौ पुरस्तात् त(स्य ? स्या)मेवोद्देशादवर्जनीयसिद्धोत्पत्तिर्वाक्यार्थत्वं न विहन्ति । विपर्ययः किं न स्यादिति चेद्, न । प्रमाणं हि वाक्यं मतमिति तामेवोद्दिशति । तस्मात् तदुपादानास्तत्रैव व्या(हि ? प्रि)यन्ते । अतः सामाजिकगतो रसः प्रतिपाद्यतयोद्देशविषयो नो(पप ? त्पा)द्यतयेति सिद्धम् । किञ्च न वाक्यस्य ज्ञप्त्युत्पत्त्योरेको व्यापारः उद्देश्यमप्येकमिति च । अतो रसकाव्ययोर्भाव्यभावकत्वमपि निर्व्यूढम् । अत्रोक्तमाचार्यैः —

"वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा क्रिया यथा ।
वाक्यार्थः (का)रकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरैः ॥
रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात् ।
नानुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्यातत्परत्वतः ॥"

इति ॥

वाक्याद् रसप्रतिपत्तौ प्रमाणमाह —

प्रत्यक्षं दृश्यते श्रोतुः प्रबन्धश्रुत्य(न)न्तरम् ।
आनन्दसंविदुद्भूतिलिङ्गं च पुलकादिकम् ॥

वा(क्या)र्थश्चेद् रसः, 'शृङ्गारी गिरिजानन —' इत्यादिभिर्वाक्यैः कथं न प्रतिपाद्यत इत्यत्राह —

तत्तद्रसाविनाभूतविभावादिसमर्पकः ।
विशिष्टो हि कवेर्गुम्फो रसस्य प्रतिपादकः ॥

इति ॥

तत्तद्विभावादिसमवेकत्वातिरेके गुणगुम्फस्य यो विषयः, तं प्रदर्शयति—

तत्तद्रीतियुतं काव्यं तत्तद्रीतिसमन्वितम् ।
तत्तद्रीतिरसं ब्रूते तत्तज्जाति यथोचितम् ॥

रीतिसामान्यलक्षणम् —

वैदर्भ्यादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः ।
रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥

वचनविन्यासक्रमो रीतिरित्यर्थः ॥

केषाञ्चिद् रीतेर्विशेषलक्षणमाह —

समा(स)वृत्त्यनुप्रासोपचारोत्कर्षभेदतः ।
वैदर्भी रीतिरावन्ती पाञ्चाली गौडिका तथा ॥
चतस्रो रीतयो लक्ष्या इति केचन मन्वते ।

यदसमस्तमतिसुकुमारबन्धमनुपचारवृत्ति श्रुत्यनुप्रास(योगि) योगवृत्तिमद् वचः, सा वैदर्भी । यदीषत्समस्तमतिसुकुमारब(न्ध? न्धं) नाप्युपचारवृत्ति लाटानुप्रासयोगि योगरूढिमद् वचः, सावन्ती । यदनतिदीर्घसमासमतिस्फुटबन्धमत्युपचारवृत्तिमत्* पादानुप्रासयोगरूढिपरम्परागर्भं वचः, सा गौडीति ॥

एतदाक्षिपति —

समासमात्रमेवेष्टं भो(?) काव्यस्य वर्त्मनः ।

इति । यदसमस्तमित्यादि प्रत्येकं समुदायाभ्यां लक्षणं भवितुमर्हति । यदि प्रत्येकं

"विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोःकन्दली-
परस्परपरिस्खलद्वलयनिस्वनोद्दन्तुराः ।
हरन्ति कलहुङ्कृतिप्रसभकम्पितोरुस्तन-
त्रुटद्गमकसङ्कुलाः कलमखण्डिनीगीतयः ॥"

इत्याद्यनतिस्फुटबन्धलक्ष(ण)म् ॥

तत्रासमासा वैदर्भी रीतिः सर्वत्र सम्मता ।

यथा —

"विहाय वेश्मानि शुचीनि यस्यां दिवं मघोनः प्रणयेन याताः ।
इक्ष्वाकवो नेक्षितुमाद्रियन्ते वीरा विमानानि वितानवन्ति ॥"

* अत्र कियांश्चिद् ग्रन्थभागो लुप्तः प्रतिभाति

असमासेत्यनेनाल्पसमासत्वं विवक्षितम्। त्रिचतुरपदसमासोऽप्येकः सह्यत इति केचित्। उक्तं हि —

"यद्येकान्तरूपाणि यत्रोन्मीलन्ति भूयसा (?)।
तद्रीतिः प्रत्यभिज्ञानात् तत्तत्संज्ञा भजन्ति ताः ॥"

यथा —

"कथय किमिति बाले! का त्वमित्यालपंस्त्वां
झटिति किल दुकूलस्याञ्चले धारयामि।
अगमदथ निकेतं क्वाप्यसौ शारयन्ती
नवकुवलयमालामांसलैर्दृष्टिपातैः ॥"

तत्पाकेनौजसा युक्ता स्यादावन्तीति संज्ञिता।

तत्पाकेन वैदर्भीपाकेन। ओजसा समासवत्त्वेन। असमासा अल्पसमासा वा वैदर्भी। तस्याः पाकविशेष एव उत्तरा रीतयः। उक्तं हि —

"अद्यानामाद्या रीतिरम्य विकल्पना।
उत्तरोत्तमे धत्ते रीतय पुरुषोक्तिषु (?)॥"

इति। आवन्ती यथा —

"एतानि निस्सहतनोरसमञ्जसानि
शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः।
एते च मार्गतरवः कथयन्ति ताप-
मालम्बितोज्झितपरिग्लपितैः प्रवालैः ॥"

त्रिचतुरपदसमासा आवन्तीत्यर्थः। तत्पाकेन च पाञ्चाली यथा —

"धीरास्त एव धवलायतलोचनानां
तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम्।
क्षामोदरोपरिलसत्त्रिवलीलतानां
दृष्ट्वाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥"

यद्वा —

"धात्राभिघातदयितागतजर्जराणां
गण्डस्थलीलुठितकुण्डलताडितानाम्।
क्षोभस्फुटत्(कटक)कोटिविघट्टितानां
नादोऽभवज्झणझणोन्मुखरो मणीनाम्।"

पञ्चषपदसमासा पाञ्चालीत्यर्थः । गौडी तत्पाकतो यथा —

"लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितबकुलानोकहस्कन्धबन्धै-
गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
खण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलकाः प्रापिरे येन वेला-
मालङ्घ्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥"

यद्वा —

"यस्यावस्कन्दलीलापलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्वी-
संरम्भोत्तम्भनाग्रोन्नमितभरनमत्कन्दरासन्धिरासीत् ।
(शोषा ? शेषो) विस्तारफुल्लस्फुटपृथुलफणाफूत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
स्फूर्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नषण्डः ॥"

इतरनिराकरणार्थमाह—

एतच्छायानुपातिन्यो लाटमागधिकादयः ।

इति । विदर्भादिषु भवा वैदर्भ्यादय इति कथयन्ति । तन्न साधीयः अन्यत्रापि दृष्टेः । ततः पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

एता विनियुङ्क्ते—

शृङ्गारो भाति वैदर्भ्यां नियतं करुणेऽपि वा ॥
पाञ्चाल्यामपि शोभन्ते वीरहास्याद्भुताः पुनः ।
गौड्यां रौद्रस्तथा वीरः प्रदीप्येत क्वचित् (क्वचित्) ॥
आवन्त्यामितरौ भातः परे साधारणीं विदुः ।

इति ।

पाञ्चालीगौडिकामध्ये यथा रीतिं न मन्वते ॥
तथा वैदर्भपाञ्चाल्योः केचिन्मध्यां न शासति ।
केचिन्मध्यान्नेच्छन्ति समासाल्पबहुत्वतः (?) ॥
भावाभाव(व)दप्येते मन्यन्ते वृत्तियोगिनि ।
गुणोत्कर्षातिरेकेण किमन्यत् सम्भवेदिति ॥
रीतिमेकामपीच्छन्ति न चान्ये भामहादयः ।

गुणोत्कर्षः माधुर्योत्कर्षः अपरत्रौजसः ।

अथ वृत्तिलक्षणं —

या विकासेऽथ विस्तारे क्षोभविक्षेपयोरपि ।
चेतसो वर्तयित्री स्याद् वृत्तिः सापि चतुर्विधा ॥

कैशिकी भारती च स्यात् सात्वत्यारभटीति च ।
सुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ॥

"शशिरुचिषु दलेषु नागवल्ल्या विचकिलदामनि चन्दने च हृद्ये ।
कुवलयिनि पुराणशीधुपात्रे तरलदृशामपतन् दृशः प्रिये च ॥"

अर्थस्य सौकुमार्येण केवलं भाति भारती ।

"उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥"

अर्थ(स्य ? स्या)सौकुमार्येण केवलं सात्वती स्मृता ॥

'वन्द्यौ द्वावपि तावनार्यचरितप्राप्तप्रतापोदयौ
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनिर्भास्वत्कुठारायुधः ।
एकेनामृतवद् विदार्य करजैः पीतान्यसृञ्जि द्विषा-
मन्येनापि हताहितास्रसरसि स्नातं रुषः शान्तये ॥"

उभयोर्वैपरीत्येन भवत्यारभटी पुनः ।

यथा —

"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥"

कैशिकी भारतीति द्वे भातः शृङ्गारहास्ययोः ।
चकास्ति वीराद्भुतयोः सात्वत्यारभटी पुनः ॥
रौद्रादिषु प्रदीप्येत करुणे नेति केचन ।

'वृत्तिः सर्वत्र भारती'त्यर्थवृत्तिपरम् उक्तं हि —

"तद्वदर्थानुसन्धिन्यो द्रष्टव्या वृत्तयः पराः ।
नेतृचेष्टात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ॥
गीतिनृत्तविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।
नर्मतत्स्फञ्जतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका ॥
विशोका सात्वती सत्त्वशौर्यत्यागजयार्जवैः ।
सल्लापोत्थापकावस्यां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥
क्रोधेन्द्रजालसङ्ग्रामप्रायैरारभटी मता ।
संक्षिप्तिका स्यात् सम्फेटो वस्तूत्थानावपातने ॥

भारती संस्कृतप्राय*

त्रिता यथा—"एसो एसो वज्जणिद्दारुणचपेडामोडिअखताणेअणरतुरअमतंगळुग्गारभरिअगळगुहागम्भीरगग्गुरुताळगुळ्ळूरणसद्दसदब्भपडिरवाभोअभीसणो विणट्ठणिद्दाविदासेसजणणिवहो दुट्ठसद्दूळो कअंतलीळाइदं करेदि" इति ॥

आविद्धवाक्ये मध्या यथा — "यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनमाचरतो लग्नस्थूलमुक्ताफलप्रकरेण दृढमुष्टिनिष्पीडननिष्ठ्यूतधाराजलबिन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकवाटपुटघटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनी करिकरटगलितमदजलासारदुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ॥"

एतानि विनियुङ्क्ते—

मध्यायामतिदीप्येत शृङ्गारो हास्य एव वा ।
वीररौद्रौ द्रुतायां स्तः करुणस्पृग् विलम्बितम् ॥
मिश्रां परे भजेते द्वाविति प्रायेण दृश्यते ।
आर्यादयो यथान्यायं संस्कृतेन तु गुम्फिताः ॥
ता एव गाथा भाषाभिरन्याभिः परिकल्पिताः ।
यथादेशं सन्निबद्धा द्विपदी(द्वि? त्रि)पदादयः ॥
शृङ्गारहास्यकरुणवीराद्भुतसमन्विताः ।
पुष्णन्ति महतीं शोभामिति प्रायः कवेरिति ॥

---

* पत्रमेकमत्र मातृकायां लुप्तम

यथा — "बीबाहरितणरअणपणकिह्लेसरिआणंदुअमरअरसंविअपाविअ उसेसह दिण्णुवमुह्लकेरावणगेरखेळादिरेषुच।मोजअळाचिह्रत्थेघेरूण" (?) इत्यादयः । अर्थौचित्येनापि गतिनियम उक्तः —

"कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।
कवितुं कश्चन द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः ॥"

अथ जातिलक्षणं —

सा जातिरिति कथ्येत सन्दर्भो यत्र जायते ।
सैषा (च) प्रथिता लोके (न?) संस्कृतप्राकृतादिका ॥
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ।
नोच्यतेऽन्यत्र सिद्धत्वाद् भाषाणां लक्षणं मया ॥

आदिशब्देनापभ्रंशः । तत्र संस्कृतं त्रिधा — श्रौतमार्षं लौकिकं च । श्रौतं द्विधा — मन्त्रं ब्राह्मणं च । आर्षं द्विधा — स्मृतिः पुराणं च । लौकिकं द्विधा — काव्यं शास्त्रं च । प्राकृतं त्रिधा — सहजं लक्षितं श्लिष्टं च । सहजं द्विधा — संस्कृतसमं देश्यं च । लक्षितं द्विधा — माहाराष्ट्रं शौरसेनं च । श्लिष्टं द्विधा — पैशाचं मागधं च । अपभ्रंशश्च त्रिधा — उत्तमो मध्यमः कनिष्ठश्च । आवन्त्यालाटीयादिरुत्तमः । आभिरगूर्जरादिर्मध्यमः । काश्मीरपौरत्यादिः कनिष्ठः ॥

शुद्धा साधारणी मिश्रा सङ्कीर्णानन्यगामिनी ।
अपभ्रष्टेति सा चे(यं) जातिः षोढा निगद्यते ॥

तासूत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा — "उन्नमितैकभ्रूलतमि"त्यादि ।

मध्यमपात्रप्रयोज्या महाराष्ट्रप्राकृतजातिः शुद्धा यथा — 'तुज्झ ण आणे हिअअमि"त्यादि ।

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा — "तुंसि मए चूअङ्कुरे"-यादि ।

ात्युत्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा — "पणमथ पणअपकुपिते"त्यादि ।

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा — "शदमाणुशमंशभाअणे"त्यादि ।

नातिहीनपात्रप्रयोज्या लाटीयापभ्रंशजातिः शुद्धा यथा —

"दिविदग्गअकगुरुस्पघटिअढळिढळपटघिगरुअसणतरुतुण्णतसभळजळरासिपवणविरिथरगरुधरह्हितितिढडिदाडिकडक्कमळकठिणुकसमसइसेसु-

ळपळइसळक्कजअचंदपआणउपप्परसिअअढपबं हदुविसड्ढिटिहइहमाचळि-मचळिममचळिअमहइपळट्टिहिहइ ।

गूर्जरापभ्रंशजातिर्यथा —

सदसदखफणकनकतरलभनकततकरभटरकजततकरभटरकजततरळभ-नक"

साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । मध्यमपात्रभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतप्राकृतयोः साधारणो यथा —

"सरळे ! साहसरागं परिहर रम्भोरु ! मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥"

वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिश्रा यथा—

"जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।
जअइ अ तमळ्ळअंती गिरितणआ पणअकप्पळआ ॥"

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा —

"अकटमकुटीचन्द्रज्योत्स्नाकळंकिअकोइळो
इ अळअ मुहुर्याम्यो वायुर्निवारअवाइदा ।
अइ सखि ! वळा रक्ताशोकस्तवापि मनोमुदे
नकजनकजं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाहुदा ॥"

"अहमरुहुकुडे को अ संच खुचाग्गि इचटिमा
दिश अळविळेशाशे आणी शशी णहळा तदो ।
अडडिमळसीहह्लाएण साहु मुखा कति
भ्रमति न सामेवं चित्रं वचेहरत प्रियात् (?) ॥"

विदग्धनागरकादिप्रयोज्या सङ्कीर्णा यथा —

"कदा कटाक्ष एणाक्ष्या पूतुरे नूतनौ स्तनौ ।
वापुरेवापुर्षिकान्तिरररेरदलविः (?) ॥"

यद्वा —

"अररे कटाक्षलहरी वपुर्भ्रुवस्थिनटनपाण्डित्य ।
अकटरदरहसितमस्यामुनिजनमप्याकुलीकुरुते (?) ॥"

क्रीडागोष्ठीविनोदार्थानन्यगामिसाधारणी यथा —

"भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु शेरते ।
गोसे तिविञ्छिरिच्छोळी तळ्ळतूहे विवक्ळिदा ॥"

ग्राम्यपात्रप्रयोजितापभ्रष्टा यथा —

"चन्द्रितो येन माग्निरङ्गे स्निन्दूरतिष्ठामृदवो यु पुष्णो ।
पुष्पोग्रगर्थो नच गम्यप्राणाः किं कुभिजन्मान्द्रफलानुहोमि (?) ॥"

अनुकरणे साधुत्वमस्य । पात्रानु(सृ)तो रसः पोष्यते । पुरु(ष)पात्रेषु प्रायेण संस्कृतं, सुखोच्चारत्वात् । स्त्रीपात्रेषु प्रायः प्राकृतम् । उक्तं हि —

"अनल्पार्थः सुखोच्चारः शब्दः साहित्यजीवितम् ।
स च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तिनाम् ॥"

एवं कथयन्त्याचार्याः —

"संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
अपभ्रंशेन केऽप्याहुर्यथामति यथारुचि ॥
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्याः मागधं हीनजातयः ।
शृण्वन्ति लटहं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ॥
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गूर्जराः ।
केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ॥
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ।
असंस्कृते च तुष्यन्ति कवयो गौडवासिनः ॥"

इति । गौडाः संस्कृतप्रिया इति धनदत्तेनाप्युक्तं —

"ब्रह्मन् ! विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥
इति गौडा उपालब्धाः कथिताः संस्कृतप्रियाः ।"

अर्थौचित्यं जातेर्नियामकम् । उक्तं हि —

"संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥
पैशाच्या शौरसेन्यान्यो मागध्यान्यो निगद्यते ।
द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि किश्चन ॥"

क्वचित् सा(मा)जिकौचित्यमपि उक्तं —

"नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयँल्लोके बहुमतो भवेत् ॥
यथामति यथायुक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।
कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते ॥"

(श्ला)घ्यं वै कर्म काव्यस्य रीत्यादित्रय उच्यते ।
वि(शि)ष्टे जातिरुच्येत ब्राह्मणत्वादिजातिवत् ॥
अलङ्कारितया केचिदाहुरेताः स्फुरद्भिदाः ।
प्रतीतोन्मेषविन्यासक्रमरूपाः प्रवृत्तयः ॥
किमित्यलङ्कारतया नोच्यन्त इति चोच्यताम् ।
एताः स्युर्यद्य(था ?)लङ्कारो लोकेनायमलङ्कृति ॥

पूर्वोक्तमर्थं प्रकटयति —

एवं व्यवस्थितैर्वाक्यैर्विभावादिसमर्पकैः ।
भवेच्चित्तविकासादि ततस्तत्तद्रसोद्भवः ॥
पिष्टखण्डघृतादीनामग्निपाकेन मेलनात् ।
य(त्त ? द्व)त् स्वादुरसोद्भूतिस्त(त्त ? द्व)त् काव्ये रसोदयः ॥
साहित्याभ्यासनिष्णातचेतसां स प्रकाशते ।
शास्त्राभ्याससहायानां रत्नतत्त्वमिव स्फुटम् ॥

इति ॥

अत्र किञ्चिद्विशेषमाह —

प्रकामं रञ्जयेच्चित्तमनेकरससङ्करः ।
यथा मदवि(ला ? लो)लानां कान्तानां किलकिञ्चितम् ॥
संसर्गः सन्निपातश्चेत्येवं द्वैविध्यमाश्रितः ।
जायेत प्रथमो द्वाभ्यां द्वितीयो बहुभिर्भवेत् ॥
अत्र मुख्यो भवेदेको रसो वाक्यार्थरूपतः ।

यथा निष्ठाने द्वयोर्बहूनां वा सद्भावे एकस्यैवोल्बण्यं, तथा काव्यवाक्येष्वपि कस्यचिदेव प्राधान्यम् । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गादिति निर्णयः ।

शृङ्गारवीरसंसर्गो यथा —

"एक्कत्तो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरणिग्घोसो ।
णेहेण रएण अ भटस्स अंदोळए हिअअं ॥"

(अ)त्र भटस्येति समाख्यया शृङ्गारस्य प्राधान्यं सूचितम् । यद्वा —"कपोले जानक्या—" इति वीरानुभावस्य सन्नाहरूपस्य जटाबन्धदृढीकरणस्याप्यत्राभिधानाद् वीरस्य प्राधान्यम् ।

अत्रैव शृङ्गारप्राधान्यं यथा —

"अळअं जणंति दकहकत्थरस्सराहचसरासरीरजीवि ।
अंजणअआथणअप्पं सम अं अहकरलाविद्धा (?) ॥"

यद्वा —

"पाणसमो त्ति भणंतो दअइतिळओ उदो मेग्ग इमादिम्म ।
हिअअप्पाणे तण्णं पमण्णइ अहं वि ए आरिसी तस्स ॥"

शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा —

"णिअए वि कुग्गअंणे दहपअणो राहचंचरत ।
गुजनि अअट्ठि अजणअ सुयामा पापसंगमसुहेति ॥"

शृङ्गारहास्ययोर्हास्यप्राधान्यं यथा —

"घरणिए महाणसकम्मळग्गमसिमइळ्ळिएण हत्थेण ।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चंदावट्ठं गअं वइणा ॥"

शृङ्गारप्राधान्यं यथा —

"तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया
पशुपतिताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया ।
अभिभवसि त्वमपशशिनः श्रियमुज्ज्वलया
दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ॥"

शृङ्गाराद्भुतयोरद्भुतप्राधान्यं यथा —

कमलमनम्भसि कमले च कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।
"सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥"

अत्र शृङ्गारप्राधान्यं यथा —

"एकेनालिङ्गन्तं कृष्णं दोष्णा परेण धृतशैलम् ।
पश्यन्त्या राधाया विस्मयमाक्रम्य वर्तते मानः ॥"

शृङ्गाररौद्रयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा —

"भयात् समालिङ्ग्य निमीलिताक्षीं श्रियं स्ववक्षःपुलकैरुदग्रैः ।
हरिः समाश्वासयदुग्रकर्मा हिरण्यसंहारविधौ नृसिंहः ॥"

रौद्रप्राधान्यं यथा —

"प्रियां भयव्याकुलतारलोचनां विलोकयन् सस्पृहमात्तवेपथुः ।
पुरा हिरण्यासुरघातसम्भ्रमान्न व्यरंसीन्नरकेसरी हरिः ॥"

शृङ्गारभयानकयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा—

"कल्याणदायि भवतोऽस्तु कपालपाणेः
पाणिग्रहे भुजगकङ्कण(भू ? भी)षितायाः ।
सम्भ्रान्तदृष्टि सहसैव नमः शिवायै-
त्यर्धोक्तिलज्जि+++मुखमम्बिकायाः ॥"

भयानकप्राधान्यं यथा —

"अपेतव्याहारं धुतविविधशिल्पव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भप्रगलितदुकूलान्तशयनम् ।
(ब ? मु)हुर्बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशो-
रहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिह रम्यं रतमभूत् ॥"

शृङ्गारबीभत्सयोः शृङ्गारप्राधान्यं यथा — "अन्त्रैः कल्पितमङ्गले"त्यादि ।

बीभत्सप्राधान्यं यथा —

"राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यादविद्यमाने(ना)पि शृङ्गारेण सङ्कीर्ण इव प्रतीयते ।

"पद्भ्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोर्मध्यं निपीड्योरसा
पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलूयाधरम् ।
सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने
किं कान्ता सुरतैषिणी नहि नहि व्याघ्री करालानना ॥"

अत्र श्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिकः शृङ्गारः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन संसृज्यते ।

शृङ्गारकरुणयोः करुणप्राधान्यं यथा —

"क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहेतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिगलितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥"

अत्र करुणरसः श्लेषोपमानसामर्थ्यादविद्यमाने(ना)पि विप्रलम्भशृङ्गारेण संसृज्यते । यद्वा —

"राज्याद् भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा हतो द्विजः ।
ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥"

अत्र कतरः शृङ्गारः, विप्रलम्भः । कतमः, प्रवासः । किमत्र सीता(या दे)-शान्तरगमनं निर्णीतं, निरणायि हि रामेण जटायुर्निवेदितवृत्तान्तेन । कस्तर्हि, तत्र यत्र देशान्तरलोकान्तरगमनयोः सकरं (?) निश्चितम् । यथा मालतीमाधवे नवमेऽङ्के— 'हा प्रिये! क्वासि कथमविज्ञाततत्त्वमद्भुततमं च झटित्यपक्रान्तासी'त्यादि । यद्वा विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के— 'कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरागमितव्ये'त्यादि । पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मालत्या देशान्तरगमने क .... त्वमस्मिन्नपरस्मिन् वासन्तिकालताभावेन परिणताया उर्वश्याः प्रायो लोकान्तरगमनमेव । नायकस्य परमुभयोः सन्देह उच्यते । संशये करुणः, वल्लभस्य भृशं दुःखायमानत्वात् । सर्वत्रानर्थशङ्कीनि बन्धुहृदयानि भवन्ति । तत्र प्रदेशे लेशतो भवन् देशान्तरगमनसम्भावनाभासो नात्यन्तं कार्यकरः । अत एव हि तत्र तत्र मूर्च्छामूर्च्छादयः सहसा शन्धमवधूय प्रभवति । प्रभावन्यासस्या(?)-लेशेन सम्भवात् तत्प्राप्त्युपायभूता गवेषणादयोऽप्युपपद्यन्ते । अपिच तत्त्वं यद्वातद्वास्तु, बुद्धिरेव रसनिर्वाहिका । ते (हनि ? न हि) सत्यममृतायामपि वासवदत्तायां वत्सराजस्य मृतेति बुद्धौ शृङ्गारः करुणः समपद्यत । तथाहि — 'मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुमि'त्यादि करुणानन्तरस्योदाहरणमजनि । एवं मदालसायामपि कुवलयाश्वस्य । तस्मान्माधवादिबुद्धेस्तत्तदेकान्तरूपप्राचुर्योपस्थापितमरणैककोट्यवलम्बनप्रवणानवधारणात्मिका बुद्धिरूहो वितर्कपर्यायः कदाचित् तत्त्वानुरूपादिति भवतीति कथं पुरस्तात् संशये करुण इत्यभाणि । तन्न । अनवधारणत्वाद् विशेषादूहानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभव इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

भयानककरुणाद्भुतरौद्रशृङ्गारसन्निपातो यथा —

"राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तते ॥"

अत्र शृङ्गारस्य प्राधान्यम् । एवमन्येषामपि सन्निपातो यथाप्रयोगं द्रष्टव्यः ।

रसाः स्युः सूक्तिवैचित्र्यादतिशायनशालिनः ।
ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिरिति द्वेधा हि सूक्तयः ॥
रसोक्तिमपि केऽप्या(हू) रसस्यैवातिदीपनात् ।
यस्यां यादृगवस्थायां यद् रूपं यस्य वस्तुनः ॥
तत् तथैवावयन्त्युक्तिः स्यादृज्वी ग्राम्यवर्जिता ।
एषैव जातिरुच्येत प्राज्ञैः साहित्यवेदिभिः ॥

यथा —

"दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।
पुंसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग् यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥"

यद्वा —

"पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलं
शूलं प्रोल्लासयन्त्याः सललितवपुषो मध्यभागस्य चण्ड्याः ।
विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगौरान्तराला-
स्तिस्रो व पान्तु रेखाः क्रमवशविगलत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥"

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियतैव प्रपद्यते ।
जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥
प्रसिद्धा तत्र वक्रोक्तिः + स्यादृजुविपर्ययात् ।
अनयैव हि काव्यानि भिद्यन्ते काव्यवर्त्मनः ॥
स्वभावोक्तिरपि प्रायः स्यात् समाधिमती यदि ।
वक्रामाहुरिमां केचिद् रसस्यैवामृता(प?य)नम् ॥

यथा —

"स्मितं किञ्चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामाबन्धः किसलयितलीलापरिमलः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव नहि रम्यं मृगदृशः ॥"

अलङ्कारकृतां येषां स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।
अलङ्कार्यतया तेषां किमन्यदवशिष्यते ॥

कुतस्तद्रहितं स्याच्चेन्निरुपाख्यं प्रसज्यते ।
शरीरं चेदलङ्कारः किमलङ्कुरुते परम् ॥

नात्मनैवात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति ।
भूषणत्वे स्वभावस्य विहिते भूषणान्तरे ॥

भेदावबोधः प्रकटस्तयोरप्रकटोऽथवा ।
स्पष्टे सर्वत्र संसृष्टिरस्पष्टे सङ्करस्ततः ॥

अलङ्कारान्तराणां च विषयो नावशिष्यते ।
अथातिशयसंसृष्टमीलिताङ्गावगर्भिणी ॥

सूक्ष्मा भाविकसंश्लिष्टा समासोक्तिप्रकारिणी ।
समाधिगर्भा साक्षेपाप्रस्तुता सहभाषिणी ॥

सं(श्लेषा ? लेशा)र्थान्तराश्लिष्टा गुर्वी लघ्वी समा पुनः ।
घटिता शृङ्खला सूच्या छायापवृत्तिरेव च ॥

प्रथन्ते कविवाक्येषु वक्रा विंशतिरुक्तयः ।
विवक्षया विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ॥

असावतिशयोक्तिः स्यादेषा वक्रोक्तिजीवितम् ।
सा च प्रायो गुणानां वा क्रियाणां वोपकल्प्यते ॥

नहि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचित् ।

यथा —

"विमळिअरसाअळेण विविसहरपइणा अदिट्ठमूळच्चेअं ।
अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिभुवणहरणपरिवड्ढिएण वि हरिणा ॥"

यद्वा —

"मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिका ॥"

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितेष्यते ।

यथा —

"एत्तो वि ण सच्चविओ (जगदे ? गोसे) पसरत्तपळ्ळवारुणराओ ।
म(श्वे ? जणतंबेसु मओ तह मअतंबे)सु ळोअणेसु अमरिसो ॥"

यद्वा —

"पिअदंसणसुहरसमुउळिआइ जइ से ण होन्ति णअणाइ ।
ता केण कण्णळग्गं ळक्खिज्जइ कुवळअं तिस्सा ॥"

(तत्तत्ता)त्पर्यभेदेन मीलितातिशयार्थयोः ।
तत्र तत्र प्रयोगेषु व्यक्तं भेदोऽवगम्यते ॥

अभिप्रायानुकूल्यात् (तु) प्रवृत्तिगणनं हि यत् ।
साङ्गावगर्भिताभेदो नापिकोक्तेः प्रवृत्तिः (?) ॥

यथा —

"हत्थि पुहेण हि शुद्धं पिअसअपअअणा पशुस्सओ ।
पेशुघ पेशुघरिणी सुअपडमुग्गिण्णदित्त दुअळं अव्वोरी (?) ॥"

यद्वा —

"साळोअ च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंती हसंतस्स ॥"

सेनापाया निरुद्भेदा सोऽवसूक्ष्मेति कथ्यते ।
इङ्गिताकारलक्षा स्यात् सा भ्रमिकान्तरम् (?) ॥

(पथु ? यथा) —

"कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमा ।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥"

पद्मसम्मीलनाच्चात्र दर्शितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥

साभिप्रायोक्तिविन्यासः प्राज्ञैर्ज्ञेया सभाविका ।

यथा —

"दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मिन् गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्राः पुनरालिखन्ति जठरच्छेदां नलग्रन्थयः ॥"

यद्वा —

"शुभे! कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः किं तव पिता
न मे भर्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यच्च बधिरः ।
हु हुं हुं श्रान्तोऽहं शिशयिषुरिहैवापवरके
क्व यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्दंशमशके ॥"

यद्वा —

"व्याधाः पापधियस्तथापि भवते वीराय कस्तिष्ठते
किन्तु त्वामभिरूपमद्रिनिलयाः पश्यन्तु मां देवताः ।
याहि प्रातरतीत्य पाण्डुरजनीं गण्डीभटस्य स्वसा
स्वप्तुं वेश्मनि खड्गचर्मखचितां खट्वामियं दास्यति ॥"

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते ।
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥
उपमेयस्यावचनादुपमाया विदुर्जिता (?) ।

यथा —

"नीलेन्दीवरमिन्दुकान्तिरमृतस्यन्दो नवः कन्दलः
कुन्दान्यस्फुटितानि मन्दपवनः कन्दर्पलीलाधनुः ।
प्रत्येकं हृदयङ्गमानि सकलान्येतानि तन्व्या मुखे
यस्मिन् सन्निहितानि तच्च वदनं किं वान्यदप्यानन्म् ॥

यद्वा —

"आम बहळा वनाळी मुहळा जळरंकुणो जळं सिसिरं ।
अण्णाणईण वि रेवाए तह वि अण्णे गुणा के वि ॥"

समाधिगम्यां तामाहुर्वस्तुनो नान्यथाकृतिः ।

यथा —

"चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्यूतं चिरतरमभूत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

एको ब्रूते प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥"

यद्वा —

"भानुमानपरदिग्वनितायाश्चुम्बति स्म (भृश ? मुख)मुल्बणरागः ।
पद्मिनी किमु करोतु वराकी मीलिताम्बुरुहनेत्रपुटासीत् ॥"

"सहकारयुवा समीपगां फलिनीं वेपितपल्लवाधराम् ।
कुपितामिव कोकिलाधरैः सरसं सान्त्वयितुं प्रचक्रमे ॥"

(सा)क्षेपा प्रतिषेधोक्तिर्येनकेनापि वर्त्मना ।

यथा —

"कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि! ।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥"

यद्वा — 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्ते'त्यादि ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादन्त्ये तु व्यङ्ग्यया स्तुतिः ।

यथा — 'शिखरिणि ! क्व नु नामे'त्यादि ॥

कर्त्रादीनां क्रियावेशः सहान्यैः सदृशेतरैः ।
सदृशैर्वा क्वचिद् यत्र सहोक्तिं तां प्रचक्षते ॥

यथा —

"वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।
वहन्ति स्म समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥"

यद्वा—

"धीरेण समं जामा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवए(सा) ।
उच्छाहेण सहभुवा आहेण समं गळन्ति से उल्लावा ॥"

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।
सा लेशोक्तिस्तथा नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥

"अथैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥"

"प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽप्यसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्वीश ! वृणते ।

अतश्चैनां कीर्त्तिं नलनहुषमान्धातृमहिषीं
परामष्टुं वृद्धामधिगतनयो नार्हति भवान् ॥"

जायेतार्थान्तरोक्तिः सा वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योग्यस्य वस्तुनः ॥

यथा —

"जो जस्स हिअअदइओ दुःखं देन्तो विसो सुहं देइ ।
दइअणहदूणिआण वि वड्ढइ थणआण रोमञ्चो ॥"

यद्वा — "ते विरळा सप्पुरुसा" इत्यादि ।

यत्संक्षिप्ताभिधानं गुर्वी लघ्वी विपर्ययः ।
समाभिधाना स्यात् त्रिधा कविविवक्षया (?) ॥

वीप्सैकशेषसंज्ञासमासादिभिः संक्षिप्ताभिधानं यद्विपर्ययाद् विपर्ययः

गुर्वी यथा —

"पश्यामि तां तत इतः परितश्च पश्चा-
दन्तर्बहिः पुरत एव च वर्तमानाम् ।
उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्तीं
व्यासज्ञतिर्यगपवर्जितदृष्टि वक्रम् ॥"

लघ्वी यथा —

"जिजीपुउएमिदिसपुरळलि एहि एप्प पदी ससे तत्थ तुह ।
पडिमा परिपाडि अवहलस ललदिसा अक्कम् (?) ॥"

एकशेषानेकशेषाभ्यामुभयोरप्येकमुदाहरणं यथा — "अद्यैवावां रणमुपगतौ" इति ॥

समा यथा — "केचिद् वस्तुनी"ति । विवक्षयैषा सम्पद्यते —

अर्थानां विप्रकीर्णानां कविनैपुणकल्पितात् ।
घटनादेव कल्प्येत घटितोक्तिर्मनीषिभिः ॥

यथा —

"सच्चं बोळत्ति जणा मोणं संपत्थसाहणं तीति ।
कळ्ळं मौणेण हि आ अज्जं देवत्तणं अप्पा ॥"

अ(स्य ? स्मिन्) वाक्ये पुरातनस्यान्यस्य वाक्यस्य घटना ।

यद्वा —

"एक सावण अण्णहि नद्दवडमाह अमहि अत्थरिगत्थळि सरउ अग्गहि गट्टुणनच्चित्तिळपळिमग्गसि कुमुत्थहि मुहपक्क असरि अपासि असिसिरु (?) ॥"

अत्रात्यन्तनक्तानां मृदूनामेकत्र घटना ।

शृङ्खलोक्तिमिमामाहुरन्योन्यस्याभिधायिनीम् ।
शब्दतश्चार्थतश्चेति द्विधा सा परिगीयते ॥

यथा —

"इमिणा सरएण ससी ससिणा विणिसा णिसाइ कुमुअवणं ।
कुमुअवणेण अ पुळिणं पुळिणेण अ सोहए हंसउळं ॥"

यद्वा —

"सङ्ग्रामाङ्कणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्या च सप्ताब्धयः ॥"

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।
सूच्यते यत्र चान्यार्थः सूच्योक्तिरिति सा स्मृता ॥

तत्र काक्वा यथा —

"यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा ।
यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥"

अत्रैकया काक्वा विधिः, अन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा —

"सुभ्रु ! त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ताः कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद् भवन्ति दयिते ! सर्वा ममान्धा दिशः ॥"

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादपरतां प्रतिपद्यते । इत्थमुपरिष्टाद् द्रष्टव्यम् ॥

अन्योक्तीनामनुकृतिश्छायोक्तिरिति कथ्यते ।
लोकच्छेकोन्मकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदिनी ॥

यथा — 'लोचने निमीलयित्वे'ति ।

लोकोक्तिच्छाया यथा —

"यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासवलितभ्रुवः ।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥"

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

यस्यां संव्रियते चार्थः सा संवृतिरितीष्यते ।
एषा संवृतिसंयुक्ता वक्रोक्तिः स्मरते मनः ॥

यथा स्वच्छाम्बरच्छन्ना योषितां स्तनमण्डली ।
वृतेर्विवृतिरप्यर्थो धातोर्नैका तथा बलात् ॥

द्योतका ह्युपसर्गाः स्युरतस्तन्नातिसंवृतिः ।
ज्ञाये(त) संवृतोऽप्यर्थः काकुप्रकरणादिभिः ॥

अनुक्तिसंवृतिः काचित् काचिदन्योक्तिसंवृतिः ।
(विरोधसंवृतिः) काचित् काचिद् व्याघातसंवृतिः ।
इति (षट्कारे? षड्भिः प्रकारैस्तु) भूषिताका(र? व्य)पद्धतिः ॥

असंवृतिर्यथा — "त्वं जीवितमि"त्यादि ।

अन्योक्तिसंवृतिर्यथा —

"सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महाबलम् ।
कथमादित्यसङ्काशं मृगी व्याघ्रं प्रसूयते ॥"

विरोधसंवृतिर्यथा — "मथ्नामि कौरवशतमि"ति ॥

व्याघातसंवृतिर्यथा —

"अयं देशो देशो न न न नहि देशो दमयितुं
परं भूमिर्भूमिर्न न न नहि भूमिः प्रभवितुम् ।
अयं कालः कालो न न न नहि कालः कलयितुं
परं वेला वेला न न न नहि वेला जनायितुम् ॥"

अत्र गृहीतकपटोन्मादेन यौगन्धरायणेन वत्सराजाय विक्रमार्थोऽयं देशः काल इति च निवेद्यते । अत्र चतुर्भिर्नञ्भिर्विधिरेव गम्यते व्याहताभसतानेन वाक्येन व्याघातसंवृतिरियम् (?) ॥

वक्रोक्तिसंवृतिर्यथा — 'मलयमरुतां व्राता याताः' इत्यादि । अथ यद्य न स्याज्जानर्थपुभां।ां प्रेयांसं परित्याजयति परित्याअयति तत्तदस्मिन् साक्षाद् गत्वमारोपयत मपि यो निवर्तयति सहि तं धनं जयतीत्यर्थः। यमर्थो य एव निवर्तनेत्यादि वक्रोक्त्या सवृतीयते चेति वक्रोक्तिसवृतिरियम् (?) ॥

श्लेषोक्तिसंवृतिर्यथा —

"उद्दामोत्कलिकां विपाण्डररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मन. ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥"

अस्याः संवृता तात्पर्यसमासोक्तेर्भेदः ॥

सविरोधा सोत्तरेति द्वयमन्ये प्रचक्षते ।
विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ॥

यथा —

"क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता
क्व च वलयी करः क्व करिदन्तुरमुष्टिरसि. ।
क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता
तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो चरितम् ॥"

"दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा सास्त्रस्य किं भस्मना
भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निव स्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रसिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥"

पदा(र्थ? र्थानां) तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते ।

यथा —

"राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥"

अकर्तुः कर्तृतारोपादाभासोक्तिं प्रचक्षते ।
सा विवक्षा विशेषस्य प्रायः कोपं विगाहते ॥

"कालिन्दि! ब्रूहि कुम्भोद्भव! जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मा-
च्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि किं नाम कस्मात् सपत्न्याः।
मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीना-
मास्राम्भोभिः किमासां समजनि कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः॥"

यद्वा —

"माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ।
ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे॥"

(तद्व? नन्व)त्र समाधिगर्भेति वक्रोक्तिः काचिदभ्यधायि। तदुदाहरणं "चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने" इत्यादि। इयं समाधिवर्त्मानुसारिण्युपमा भवितुमर्हति। नायिकानायकयोः परस्परयोः सादृश्यप्रत्ययात्। न। उपमावयवानां चतुर्णामुपमानोपमेयसाधारणधर्मसाम्यवाचिनामभावात्। किमेतत्। द्विविधा ह्युपमा, पूर्णा लुप्ता च। पूर्वस्या एवायं नियमः। अपरस्या एकद्वित्रिलोपेऽपि भावात्। एकलोपे यथा — 'चन्द्रकान्तं मुखं' 'चन्द्रसदृशं मुखमि'ति। द्विलोपे यथा — 'चन्द्रमुखी'ति। अत्र समाससामर्थ्यावसेयौ साधारणधर्मसाम्यवाचिनौ। त्रिलोपे यथा — 'चन्द्रच्छायं मुखमि'ति। अत्र चन्द्रच्छायेव छाया यस्येति विग्रहः। उपमेयसाधारणधर्मसाम्यवाचिनस्त्रयोऽपि समाससामर्थ्यावसेयाः। तस्मादियं त्रिलोपिन्युपमा भवितुमर्हति। न खलु। लुप्तोपमायां न कदाचिदुपमानलोपो भवति। 'उपमानवर्ज्यं लोप' इति स्मरणात्। अस्मिंश्चन्द्रज्योत्स्ने'त्युदाहरणे भवतेत्युपमेयस्यैवोपपादनम्। ननु चन्द्रच्छायमित्यत्र उपमेय(स्यै)कस्यैवावस्थानम्। चन्द्रच्छाया यस्येति विग्रहः। चन्द्रस्य च कुत्रचिद् विच्छायत्वसम्भवात् चन्द्रशब्दश्चन्द्रगतमाह्लादकत्वं लक्षयति। पुनरपि मुखच्छायया अयोगात् सादृश्यनिबन्धनैव चन्द्रशब्दस्य मुखच्छायाप्रवृत्तिरिति पुरस्तादेव चन्द्रशब्देनोपमानं प्रतीयते। किञ्च पूर्वमुपमानमभिमन्यमानो हि भगवान् कात्यायनः 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वोत्तरपदलोपश्चे'त्यवोचत्। अन्यथा अनेकमन्यपदार्थे' (२. २. २४) इत्येव समासस्य प्रसिद्धत्वात्। एवं सति कुमुदगन्धिरित्यादिषु 'उपमानाच्च' (५. ४. १३७) इति इत्सिद्धिः। अत्र पक्षे 'उपमानानि सामान्यवचनैः', 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२. १. ५५,५६) इत्यारम्भः सार्थकः स्यात्। अन्यथा 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२. १. ५७) इत्येव समाससिद्धेः।

शस्त्रीश्यामादिशस्त्रपूर्वनिपातनियमार्थश्चेत् स एव वक्तव्य इति समञ्जसम्। अपिच समास(न्धिसु ? सुब्धातु, कृत्तद्धिता(सु?)वसेयासु संक्षिप्तोपमासु द्वित्रिलोपौ वाक्यवसेयाताम्(?) पुनरेकलोपस्यैवेष्टत्वात्। 'चन्द्रज्योत्स्ने'त्याद्युपमानवति चोपमानोपमेययोर्भेदप्रतिपत्तिपुरस्कारेण भेदतिरोभावाभावाद् रूपकत्वं चास्या निरस्तम्। भेदे स्फुरत्युपमा, स्फुरितस्य भेदस्याप(न ? ह्नवे) समासोक्तिरित्युक्तम्। एवं चेद् रूपकनिमित्तभूताया गौण्या वृत्तेर्भेदेन तद्भावापत्तिरिति वृत्तिः कल्पनीया समद्युक्तिर्द्योतन्नभेदनारसन्धानवैधुर्येण(?) गौण्यैव च परिणमत इति। नच तद्भावाध्यवसानमात्रेणातिशयोक्तिः, अतिशयास्पदयोः क्रियागुणयोः प्रत्ययात्। सादृश्यमतिशयास्पदं चेत्। अस्य कोऽतिशयः। अथवा सादृश्यस्योभयाधिकरणत्वगतमतिशयितं विवक्ष्यते। उपमेयगतमेव विवक्षितमुपमानगतमर्थादापतितमिति चेद्, भावापत्तिकालेऽतिशयानुभीलनात्।

"अलङ्कारान्तराणामप्याहुरेकं परायणम्।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम्॥"

इत्यर्थवादमात्रमेतत्। तर्हि अन्यथास्थितस्यान्यथा(कथना)दुत्प्रेक्षैषा। न। अन्यथाप्रकारस्याकथनात्। 'एष वृक्षशिखर' इत्यादिषु हीयमानार्थानुयायी स गुणः। इयमुक्तिर्वाक्यार्थवर्तिनीति भेदः। अत एवास्याः समाध्युक्तिरिति नाम। 'प्रतीच्छत्याशोकीमि'त्यादि वाक्यार्था अप्यवान्तराः 'इतीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते' इति। परमवाक्यार्थप्रायाः, 'स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे ललितमधुरो दृष्टिविभव' इत्यादिवत्। तस्मात् समाध्युक्तौ समाधिरेको निर्वाह्यः, समाधौ न तथेति यावत्। उपमेयमात्रवाचिनी समाध्युक्तिरुपमानमात्रवाचिन्याः समासोक्तेर्भिद्यत इति स्पष्टम्। अत्र केचिदनयोर्भेदमामनन्ति — यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यस्यते, सा समाध्युक्तिः।

"दूरपडिवद्धराए अवऊहत्तंमि दिणअरे अवरदिसम्।
असहंतिव्व किळिम्मइ पिअअमपच्चक्खदूसणं दिणळच्छी॥"

यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः, सा समासोक्तिः।

यथा —

"पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम्॥"

उभयोरपि धर्मस्याध्यासः समान इति चेत्। न। समाध्युक्तौ मानसो-ऽध्यासः प्रतीयते। यथा—

"सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम्।
उपप्रासादाग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥"

इति। प्रकटमुत्तरम्। तत्र साधीयः। प्राकरणिकेऽप्राकरणिकाध्यासो नाम उपमेयमात्रवचनम्। उपमेयस्यैव प्राकरणिकत्वात्। अप्राकरणिके प्राकरणिकाध्यासो-ऽप्युपमानमात्रवचनम्। उपमानस्याप्राकरणिकत्वात्। मानसवाचिकभेदो न प्रयोजकः। धर्माध्यासस्य पुनरदृष्टत्वात्। तस्मादुक्तप्रकारा एव भेदाः। अत्रापरे

"प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः।
अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता॥"

इति लक्षयन्तः,

"दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम्।
तन्वीं वनगतां नीलजटाषट्चरणावलीम्॥"

इत्युदाहरन्ति। अत्र दन्तप्रभापाणिजटा नायिकाविशेषणभूता यथाक्रमं लता-सुमनःपल्लवषट्चरणनिरूपणया तद्भावमापद्यन्ते। तनुत्वं नायिकालतयोः साधारणो धर्मः। वनशब्देन च श्लेषेण नायिकातपश्चर्याधारभूतमुदकं लता-धारेण काननेन रूप्यते। अत्र प्रकृता नायिका। लतायाश्च समानानि वि-शेषणानि। तत्सामर्थ्येन च नायिकयोपमेयया लतासमानत्वेनाक्षिप्यते। तेनेयं समासोक्तिरिति समाधिसमासोक्त्योरभेदं मन्यन्ते। अत एवैते समाधिगर्भां पृथङ् न लक्षयन्ति। सूक्ष्ममीक्षमाणा नैवमाचक्षते। तस्मात्,

"श्रुतिमधुरया वाचा मुग्धाम्बुधिध्वनिधीरया
प्रणतपरिषच्चेतस्तापच्छिदामृदितं मुखम्।
कनकनिकषस्निग्धच्छायं वहंस्तरसा श्रिया
मरतकमणिश्यामः शार्ङ्गी नभस्युदजृम्भत॥"

इत्यादि समाध्युक्तिरिति मन्तव्यम्। नन्वकर्तुः कर्तृतारोपाभासोक्तिरप्येषैव। यथा—'माघमासे रटन्त्याप' इत्यादिसादृश्यवति समाध्युक्तिः। न तथा-

भासोक्तिः । माघमासेऽपां प्रकाशत्वमात्रे तद्वचनम् । अत्र का वृत्तिः । तात्पर्यम् । तत् किं वृत्तित्रयाद्.... । बाढम् । क्वा गतं तत् । वाक्यं गतमेतत् । पदान्येव वाक्यमिति चेत् । सत्यम् । तथापि संसर्गप्रतिपादकः पदानां समूहो वाक्यमिति बलादभ्युपगन्तव्यम् । अत्र प्रशास्त्यन्यमुख्यं या प्रतिपाद्यं तत्रैतस्या अशक्तेस्तल्लक्षणागौणिभ्यामनुपत्त्यभावादसम्बन्धाश्च (?) । स्यादेतत् । अपां पुनीमह इति रटनानुपपत्तेरेवं वक्त्रसम्बन्धं पलायितृत्वमात्रं लक्ष्यत इति । अत्र काममस्तु । 'कालिन्दि! ब्रूहि कुम्भोद्भव' इत्यादिषु नैवं निर्वोढुं शक्यम् । किञ्च 'निश्शेषच्युते'त्यादि ।

"शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिं
क्वापि क्वापि (गु? ग)णाः पठन्ति बहुशो नातिप्रसिद्धाक्षरम्
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते
नागै रागिषु रंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वेक्ष्यति द्यामिति ॥"

"मरतकतटे मन्दाकिन्या मतङ्गजकामिनी
कनककमला (मोदै)र्वातैर्विनीतपरिश्र(मैः? मा) ।
दयितवसतिं यान्ती मन्दायते मदिरेक्षणा
श्रवणसुभगं श्रुत्वा गीतं यशस्तव किन्नरैः ॥"

इत्यादिषु तात्पर्यादन्यदनुमन्तव्यम् ।

"पृच्छामः किमिव क्षमाभरमति द्वावेव तज्ज्ञौ तयो-
रेकः प्रस्फुरदाननद्युतिविषज्वालावली + + + ।
अन्योऽयं तव बाहुराहवजयश्रीसङ्गकेलिक्रिया-
दुष्प्रापावसरस्तृतीयमपरं नेदक्षमीक्षामहे ॥"

"वेवसि अणिमिसणअणो जप्पसि विणरअण्णदस्ससेपठिको ।
सुह अतुज्झदोसोहअ हिअअं निट्ठुरमज्झइर (?) ॥"

इत्यादिष्वपि वाक्यार्थस्याभिधीयमानत्वान्मुख्यार्थबाधतद्योगप्रयोजनाभावाद् वृत्तित्रयस्यासम्भवे व्यतिरिक्तमन्यदवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति ॥

भूषणायैव जायन्ते प्रायशश्छलजातयः ।
कविभिर्निपुणैरुक्ता वक्रोक्तिविनिवेशिताः ॥
ये गुणा येऽप्यलङ्काराः स्त्रीणां ते सौष्ठवान्वयात् ।
श्लोकभङ्गिसमारूढाः श्लाघ्यैर्नागरिकैर्जनैः ॥

यथा —

"अङ्गानि चन्दनरसैः परिधूसराणि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवस्तु शेषः ॥"

गुणालङ्कारवर्गस्य तद्वत् काव्यावलम्बिनः ।
वक्रोक्तिविनिवेशेन काचिज्जायेत रम्यता ॥

उक्तं हि —

"उपर्युपरि कव्युक्तिः कवेः स्फुरति यद्वशात् ।
भूषाः प्रयान्ति नवतां लता इव मधुश्रिया ॥"

इति ॥

वक्रोक्तयश्च तैः प्रायः शोभां विभूतिभूयसा ततः ।
वक्रोक्त्यलङ्कारसंज्ञा विलम्बिन नियमः क्वचित् ॥

यत्रे यं केनाल्वस्याद् वक्रोक्तिश्चित्तहारिणी ।
तस्यानुगुणमात्रस्याद् व्यापारत्वं निरूप्यताम् (?) ॥

इति ॥

वाक्यभेदो वाक्यशेषो वाक्यच्छित्तिरधिक्रिया ।
अध्याहृतिरपोद्धारस्तन्त्रावृत्त्येकशिष्टयः ॥

ऊहो विपरिणामश्च लिङ्गोद्भेदश्च वाक्यगाः ।
अन्ये च तादृशा उक्तिवैचित्र्यपददायिनः ॥

लोके वेदे च काव्ये च प्रसिद्धाः प्राज्ञसम्मताः ।
यथोचितं प्रयोगेषु स्थाप्यन्तामितनास्थितिः (?) ॥

तत्रैकार्थपरस्य पदसमूहस्यावान्तरतात्पर्याद् वाक्यभेदः ।

"पश्य पार्वति ! पयोदपङ्क्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता नातिकिञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥"

अत्र स्पष्टो वष्टो (?) वाक्यभेदस्य विवक्षितस्य काव्यस्य प्रकरणादिभिरवसिते अभिप्रायान्तरेण वाक्यस्यापारिभूषणम् ।

वाक्यशेषो यथा —

"वन्द्यः पितेव स भवान् नलकूबरस्य
रम्भा स्नुषा धनपतेरिव सा तवापि ।
यत्त्वन्यदत्र हृदयान्न तदेति कण्ठं
दोषस्तथापि यदि तत् स्मृत एष रुद्रः ॥"

अ(यं ? त्र) स्नुषायामरमथाः, ततस्त्वत्तोऽपि क्व पापीयानिति वाक्यशेषः ॥

विवक्षितार्थस्य बाधे वाक्यान्तरेण वाक्यस्य भेदो वाक्यच्छित्तिः ।

यथा —

"विद्युद् विद्युल्लता नेयं सा चेत् कथमचञ्चला ।
कथं जलधराभावे कथं वा पृथिवीतले ॥"

यद्वा — लक्ष्मणः — 'शैलः सोऽयं ककुभसुरभिरि'त्यादि । अस्मिन् द्वितीयोदाहरणे पूर्ववाक्यस्य बाधनाभावाद् न वाक्यविच्छित्तिः । वाक्यसमाप्तिर्नाम धर्मान्तरमौपनिषदा(?) ।

पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रस्तुतस्योत्तरत्राकर्षणमधिक्रिया । यथा —

"कर्ता मखानां बहुदक्षिणानां भर्ता भुवः सागरमेखलायाः ।
दयानिधिर्दानवतारके न ममार्ज दीनाश्रुजलानि वीरः ॥"

अत्र राम इत्यधिक्रियते ॥

वाक्यस्य न्यूनतायामाकाङ्क्षानिवृत्तये विशिष्टक्रियाकारकपदादेरुपादानमध्याहारः । (यथा)—

"यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।
यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥"

यद्वा —

"मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ! ॥"

पदार्थसमवायार्थविशेषस्य सर्वनाम्ना पृथक् प्रत्यवमर्श(न ? नात्) स्वशब्देनावस्थानमपोद्धारः । यथा—'पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेने'त्यादि । अनेनेति रञ्जयित्वापदार्थेन समवायिनो रागस्य पृथक् प्रत्यवमर्शनम् । यद्वा—

"नालिकेरफलषण्डताण्डवक्षुण्णतत्कुहरवारिवीचयः ।
यत्र यान्ति मरुतः स्मरास्रतां चूतपक्षकदलीसमृद्धयः ॥'

यत्रैकमनेकसिद्धये प्रयुज्यते, तत् तन्त्रम् । यथा —

"द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रक्षिप्तगण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्वैरिणां मन्दिरे
राजन्! सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥"

यत्र प्रतिवा(क्वमेव क ? क्यमेक)मावर्तते, सा आवृत्तिः । यथा —

"सीता सौधतलं निरीक्ष्य हरते दृष्टिं झटित्याकुला-
मन्योन्या(सि ? र्पि)तचञ्चुदत्तकबलैः पारावतैर्दूयते ।
इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं वाससः
(स्पष्टा ? प्रच्छा)द्याननमञ्चलेन च निशास्वस्तत्रपा रोदिति ॥"

यास्तानुशिष्यते कुत्रैकस्योपयोग एव विशिष्टः । (?)

"क्वचिद् भस्मापाण्डु क्वचन कुचकाश्मीरकपिशं
क्वचिद् व्यालासङ्गि क्वचन मणिकाञ्चीपरिचितम् ।
क्वचिद् व्याकीर्णास्थि क्वचन विलसद्रत्नवलयं
रहःसाक्षि श्रेयो दिशतु शिवयोः केलिशयनम् ॥"

सम(र्था ? र्थे)द्वयार्थलिङ्गवृत्तिवचनान्तराणां विमृश्योपादान(स ?)मूहः । यथा— 'चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमि'त्यादि । इत्युक्तमुत्तररामचरिते भवभूतिना लवमेकमुद्दिश्य ज(नं ? नक:) श्लोकमेनं पठितवान् । पश्चाद् महावीरचरिते धत्ते त्वचं रौरवीमित्यूहयित्वा (लक्षणो ? रामलक्ष्मणौ) द्वावुद्दिश्य तमेव श्लोकं कुशध्व-(ज वि ? जोऽपि) पठति ।

अन्यथोपात्तस्यापुनरुच्चारितस्यैवार्थान्तरानुरोधात् लिङ्गवचनविभक्त्यादिभिः अन्यथापि सम्बन्धो विपरिणामः । यथा —

"तस्मिन् जीवति जीवामः पञ्चेषुः पञ्चमध्वनिः ।
ते (चं चैत्रेषु प(कै ? क्कै)लातक्कोलीकेलयोऽनिलाः ॥"

शब्दान्तरोपलब्धवस्तुसामर्थ्यात् सामान्याक्षिप्तस्य विशेषेऽवस्थापनं लिङ्गोद्भेदः । य(द्वा ? था) — 'कश्चित् कान्ताविरहगुरुणे'त्यादि ।

ननु कः पुनरध्याहारवाक्यशेषयोर्विशेषः । शब्दाकाङ्क्षानिवर्तकोऽध्याहारः । अर्थाकाङ्क्षानिवर्तको वाक्यशेषः । तर्ह्यध्याहारसंवृत्योः किमन्तरम् ।

तत्र संवृतौ तात्पर्यमत्र(नेतित्युत्तरवाक्यार्थरूप....नीकत्रयैव पूर्ववाक्यार्थापस्थापनमिति भित्तेरपि स्पष्टो भेदः। अधिक्रियया पूर्ववाक्यार्थप्रस्तुताकर्षणनियमः स्यात् तत्रावृत्त्योरैक्यमिति । ननु नैकार्थशब्दसाध्यं ततं तत् तथावृत्तिरिति निश्लेषं तत्र योर्नान्तरं तत्र द्वयोरपि कथं न विवक्षितम् । तथाहि— द्वारं घटिभिरित्यनेन तथाविभवशालीकरिक्षितं च तद्रिपुराजमन्दिरमेवमवस्थां गमितीह विवक्ष्यते । न तथा तौ च दुर्जनवाणीत्यादिष्विति । यथा — यत्रोदाहरणमेतत्

प...साग अण वसत्तरा अतीळो अण्णाणं दअत्तवित्तसप्परिणह भूसण दिणव गुणदोदे ॥

इति । (नि) शि खण्डिता नायिका प्रातरादित्यमुपतिष्ठमानाया धृष्टमागतं दयितं चोद्दिश्य तद्वचनम् । एकत्र तात्पर्यातिशयाद् न वाक्यभेदः । दीपकावृत्त्योः का भिदास्य साम्यफलं दीपकं नेयमित्युक्तम्(?) ।

"आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमाधर्मा यत्र तद् दीपकं विदुः ॥"

इति सर्वमनाकुलम् ॥

एतत् सर्वं सु(सपदां? संपादं) कवेरुक्तिविशेष(तं)ः ।
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग् विदुः ॥
अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये का(र्य ? व्य)मेव तत् ॥
अतः शब्दार्थयोर्यस्मिन्नापाद्य गुणतां कविः ।
उक्तेः प्राधान्यमादध्यात् काव्यस्योच्छ्वसितं हि तत् ॥

इति ।

ध्वनिवर्णपदार्थेषु वाक्ये प्रकरणे तथा ।
प्रबन्धेऽप्याहुराचार्याः केचिद् वक्रत्वमाहितम् ॥

ध्वनिवक्रता यथा —

"तुह करकमळं कमळं चंदो चंदमुहि ! तुज्झ मुहचंदो ।
कमळा उण कमळच्चिअ चंदो चंदोच्चिअ वराओ ॥"

इति । वर्णवक्रता यथा —

"पतद्धाराः पारावतविरुद्धतारुतावाचालवलभि
कानिश्शङ्कास्फुरितरमणीकण्ठमणिता (?) ।

तटिल्लेखालोकक्षणगुणितदीपांशुकपिशै-
गंवाक्षैर्लक्ष्यन्ते निशि ध(र?)निकयूनामिह गृहाः ॥"
"नवाम्बुदकुटुम्बिनः कटुकदम्बकादम्बरी-
मदान्धमधुपायिनो बहलयन्ति कौतूहलम् ।
विशृङ्खलशिखावलक्षुभितभूरिभूरीहृदा-
स्तदुन्मिषसमुन्मदनवह्वयो वासराः (?) ॥"

पदपूर्वार्धवक्रता यथा—'रामोऽस्मि सर्वं सहे' । 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परामि'त्यादि ॥

प्रत्ययवक्रता यथा—'मैथिली तस्य दाराः ।' 'फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकरा' इत्यादि ॥

वाक्यवक्रता यथा—'उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीमि'त्यादि ।

यद्वा—

"एकेनाभ्यधिके जयाम्यहमथान्यूने चतुष्कोऽश्मना
न्यूने वाभ्यधिकेऽपि वा तव जयो द्वाभ्यां गिरीन् नन्दति ।
न न्यूनेऽधिके पुनः पण इति व्यामोह यथा छलै
द्वावायामधिगन्तुमद्रितनया द्यूते हरः पातु वः (?) ॥"

प्रकरणवक्रत्वं यथा—रामायणे माणिक्यमृगानुसारिणो रामस्य करुणाक्रन्दकातरया जनकराजपुत्र्या तत्प्राणपरित्राणाय स्वजीवितपरिरक्षानिरपेक्षया लक्ष्मणो निर्भर्त्स्य प्रेषितः । तदेतदत्यन्तमनौचित्ययुक्तम् । यस्मादनुचरसन्निधाने प्रधानस्य तथाविधव्यापारकरणमसम्भावनीयम् । तस्य च सर्वातिशायिचरितयुक्तत्वेन वर्ण्यमानस्य (परित्रातृलक्ष्मणस्य सीतया करुण?)तेन कनीयसा प्राणपरित्राणसम्भावनेत्येतदसमीचीनमिति पर्यालोच्य उदात्तराघवे कविना वैदग्ध्यवशेन मारीचमृगमारणाय प्रयातस्य परित्राणार्थं लक्ष्मणस्य सीतया करुणातुरया रामः प्रेरित इत्युपनिबद्धम् ।

एतान्युक्तप्रकारेषु सम्भवन्तीति बुध्यताम् ।

तथाहि—ध्वनिवक्रत्वं नाम सूच्योक्तिप्रकारः । अन्यथा,

"एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहि ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहि दिअहेहि ॥"

"वइ विवरणिग्गअदळो एरंडो साहइ व्व तरुणाणं ।
एत्थ घरे हळिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ ॥"

इत्याद्यर्थमभिनयवक्रत्वमपि पृथगङ्गीकरणीयं स्यात् । किञ्च वक्रो(क्ति)कारेणैत-त्रोद्दिष्टम् । तथाहि —

"कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः सम्भवन्ति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥
वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वार्धवक्रता ।
वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः ॥
वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा ।
यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ॥"

"जं वहजवरिअड्ढं मज्झसुओ एक्कवहरविणिईओ ।
कळदूसणिए सावत्थेध्धणाण तुहमत्थ ए (?) ॥"

"पळमवाणिअ अह ताकत्तो अम्हाएध्घक्कत्तिओ
हअ विलुळिआइ अमुहध्घरम्मिव परिचट्टए सोहा (?) ॥"

इत्यादयः ।

"वक्रभावप्रकरणे प्रबन्धेऽप्यस्ति यादृशः ।"

इत्येतावदेवोद्दिष्टम् । वर्णविन्यासवक्रत्वसोमा सः (?) एतदेव वर्णविन्यास-वक्रत्वं चिरन्तनेष्वनुप्रास इति प्रसिद्धमिति व्याख्यातम् । अन्यान्यपि सूच्य-समाध्यारोपाभासच्छलजात्युक्तिषु द्रष्टव्यानि । प्रकरणवक्रत्वसंविधानसूत्रताया नातिरिच्यते प्रबन्धवक्रत्वमपि । रीतिः गतिवृत्त्यादिनिर्वहणमेवेति मन्तव्य-मिति ।

+ + + व्यतिरेकेण षट्त्रिंशल्लक्षणान्यपि ।
ऊर्ध्वरेखादिवत् काव्ये केचिदाचक्षते बुधाः ॥
अन्तर्भवन्ति तेष्वेव तानि किं शब्दविस्तरैः ।

तथाहि —

विभूषणं चाक्षरसङ्गतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे(हियु?)निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशय(स्य?श्च)हेतुः ॥

सारूप्य(सिद्ध्य? मिथ्या)ध्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च।
(आख्यान)याच्ञाप्रतिषेधपृच्छा(दृष्टा)न्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥

आशीः प्रियोक्तिः कपटं क्षमा वा प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव ।
तथानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती कार्यानुनीतिः परिदेवनं च ॥

षट्त्रिंशदेतानि तु लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसम्मितानि ।
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥

यथा — 'लीनेव प्रतिबिम्बिते'त्यादि । अत्रोत्प्रेक्षापरम्परैव हीयं सातिशयकामामवे (द्विकयति स्थाने निवेशनं चैतद्भेदकं संविधानौचित्यशालिनि कविव्यापारे पतति । स एव चेल्लक्षणं काव्यशरीरं भवति ?।) तदेव चेल्लक्ष्यलक्षणयोर्द्वैतापत्तिः । तच्छोभाकरणं चेदुक्तं मार्गानुप्रवेशः ।

तत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥

यथा — 'अङ्गे न्यस्योत्तमाङ्गं प्लवगकुलपतेरि'त्यादि ।

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा (ह्यर्थे?) ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
यत्र (त्रि?)श्लिष्टविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

यथा — 'मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लक्ष्यते' इत्यादि लक्षणोदाहरणान्तर्भावाद् द्रष्टव्याः । अत्र दिङ्मात्रं (प्रपञ्चितं?) दर्शितम् । विस्तरभयान्न प्रपञ्चितम् ॥

इति षष्ठं प्रकरणम् ॥

अथ सप्तमं प्रकरणम् ।

अथ परिष्कृतिनिरूपणम् —

श्रुताभियोगप्रतिभाशक्तियुक्तः कविः स्मृतः

इति । उक्तं हि —

"नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥"

इति ।

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥"

इति च ।

अपिच,

श्रमो नियोगक्लेशौ च प्रतिभेति चतुष्टयी ।
कैश्चित् कविभिराख्याता कवितायाः परिष्क्रिया ॥
श्रमः स(र्व)कलावीक्षा नियोगस्तस्य शीलनम् ।
स क्लेशः करणोद्योगः प्रतिभा भास्वती मतिः ॥
प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभेति वा ।
एवंविधपरीवारः कविः कुर्वन् निगुम्फनम् ॥
वाक्यकार्मणसम्पत्त्या रसाब्धौ मज्जयेज्जगत् ।
नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या श्राव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ॥
अलौकिका(र्थानु? र्थयु)क्तिश्च रसमाहर्तुमीशते ॥
वाक्यसंवननायानं कवेरेष महान् भरः ।
तच्च संवननं प्राज्ञैर्वाक्यार्थादिभिरुद्भवेत् ॥
भूतपूर्वस्य मन्त्रस्य दर्शनाद् ऋषयो यथा ।
नवगुम्फार्थयोस्तद्वद् दर्शनात् कवयोऽभवन् ॥
आर्षं शब्दाद् भुतं यत्तददृष्टसुखसाधनम् ।
कवेः सातिशयो गुम्फः सद्यो निर्वृतिमावहेत् ॥
अस्मिन्नपारे संसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

इति ।

एवं स्वरूपमुक्त्वा तद्भेदलक्षणमाह । पूर्वमेवं भेदोद्देशः कृ ।:—

गुणप्रधानो यो रीतिं वैदर्भीं प्रतिपद्यते ।
विपर्श्चा।रवरसौभाग्यां सत्कविः प्रथमः स्मृतः ॥

यथा वाल्मीकिकालिदासादय ।

यो वक्रोक्तिप्रधानः स्यात् स विदग्ध इतीष्यते ॥

यथा व्यासबाणादयः ।

अर्थालङ्कारनिर्बन्धी ज्ञेयः कविररोचकी ।

यथा माघभारव्यादयः ।

यः श्लेषचित्रयमकनिर्बन्धस्तोमभूयसीम् ।
गौडीं च श्लाघते स स्यात् सतृणाभ्यवहारकः ॥

यथा शिवभद्रादयः ।

यथाक्रमं सत्कविविदग्धारोचकिसतृणाभ्यवहारिणामुक्तय उदाह्रियन्ते—

"स्फुरति बहुशो बाहुः सव्येतरः सरतालकं
तरलनयनं धौराधौतालिकन्दलितं मुखम् (?) ।
अलसललितैरङ्गैरालिङ्गितुं किमुपैति सा
मदनविवशा वर्षारात्रौ मतङ्गजगामिनी ॥"

"प्रबुध्यते नूपुरशिञ्जितैः पुरं
विशृङ्खलं क्रोशति मेखला खला ।
तवाभिसारव्रतवेषधारणे
स विस्मृतश्चण्डि! कथं नु डिण्डिमः ॥'

"पन्थाः स एष सखि! सङ्कुलमेघनाद-
निर्यन्त्रगुप्तमणिनूपुरकाञ्चिघोषः ।
वर्षानिशासु दयितस्य गृहं व्रजन्त्या
काक्षायितं चरणयोर्मम यत्र पङ्कैः ॥"

"गजकदम्बकमेच(क)मुच्चकै-
र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।
अभिससार न वल्लभमङ्गना
न चकमे च कमेकरसं रहः ॥"

इति ।

समयो नातिलङ्घ्यः स्यात् कविभिः सकलैरपि ।

समयस्य भेदाः प्रकटयति —

सतोऽप्युपेक्षणं ज्ञेयमसतश्च परिग्रहः ।
बाहुल्यान्नियमः क्वापि सतश्चैवोपवर्णनम् ॥
चतुर्धा समयो वाच्यः

इति ।

सतोऽप्युपेक्षा —

यथाशोकतरोः फलम् ।

इति । यथा —

"रमणी(य ?)चरणाम्भोजस्पर्शसम्भावितात्मनः ।
अ(न्योन्य ? नेन) किमशोकस्य फलेन सुमनोजुषः ॥"

फलपुष्पे चन्दनस्य

यथा —

"+ + + + + + + + कादाचित्कैः परे फलैः ।
पादपा नोपकुर्वन्ति स्वेन नित्यमचन्दनाः ॥"

"सेवन्ति तीरवड्ढं अकुसुमभरो अत्तचन्दणलआ ।
ळिद्द्धो मत्तणदं पवहे वणगिरिदाणळप्पवहो (?) ॥"

इत्यादि चिन्तनीयम् ।

त्याज्यम् —

नालिकेरस्य फुल्लकम् ।

यथा —

"मधुमन्ति सुगन्धीनि न सन्ति कुसुमानि चेत्
अलीनां नालिकेरस्य किं फलं कठिनैः फलैः ॥"

असतः परिग्रहस्था(ना)नि —

समुद्रे पङ्कजं वर्ण्यं

यथा — 'संखकुळमि'त्ति स (?)

हंसाः सर्वसरःस्वपि ।

यथा — 'सहंसलेखानि सरस्तटानि' । सर्वसरःस्वपीत्युपलक्षणं, तेन सरितोऽपि ग्राह्याः । यथा —

"सुनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ।"

(इति),

"परिसरपुलिनेषु निम्नगानां सपदि समागतराजहंसयूथाः ।"

इति च ।

गिरिषु स्वर्णरत्नानि

यथा रैवतकवर्णने —

"क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।"

इत्यादि ।

ज्योत्स्नापानं चकोरकैः ।

यथा —

"विततदलभृतां तले तरूणामिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्करोचिः ।
मदचपलचकोरचञ्चुकोटीकबलनतुच्छमिवान्तरान्तराभूत् ॥"

यशोहासगतं शौक्ल्यं

यथा —

"यशःस्तोमानुच्चैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-
रसज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमकरान् ॥"

इति ।

"जस्सविळक्कगं तिणहं पुणपडिसद्दानि सामुहपलिक्खलिआ ।
जोह्वाकल्लोळा विअ ससिधवळासु रअणीसु हसिहच्छेआ ॥"

कार्ष्ण्यं चेतरपापयोः ।

यथा — 'अयशोमलिनं मुखमि'ति । यथा शबरसैन्यवर्णने 'अशुभ-कर्मसमूहमिवैकत्र समागतमि'ति ।

प्रतापस्य च तीव्रत्वं स्वादुत्वं वचसामपि ।
स्वभावस्य च सौरभ्यं

इति । यथा—

"तीव्रः प्रतापो मधुरं वचस्ते यशोऽवदातं सुरभिः स्वभावः ।"

इति ॥

लौहित्यं रागकोपयोः ।

यथा—

"गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥"

"सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीडया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥"

प्रतापस्यापि लौहित्यं वक्तव्यम् ।

नीलश्यामलकृष्णानामैक्यं ज्ञेयं प्रयोगतः ।

यथा — "हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः" इति । "सान्द्राः श्यामरुचः पयोदाः" इति ।

नियमस्थानानि —

नियम्यं जातिपुष्पस्य वर्षास्वेवोपवर्णनम् ।

यथा —

"स्निग्धैर्मयूरवर्णैरुच्छ्वसिताभिश्च जातिशाखाभिः ।
शीतैः पुरो मरुद्भिर्वर्षारम्भस्य सूचिता लक्ष्मीः ॥"

कौमुदी शुक्लपक्षेषु

यथा — "बहुलपक्ष इव राजशून्य" इति ।

वसन्ते कोकिलध्वनिः ।

यथा —

"अप्रगल्भकलकण्ठपञ्चमाः किञ्चिदुच्छ्वसितचूतशाखिनः ।
जातिमात्रमलयाद्रिवायवः केऽपि चैत्रदिवसाः समाययुः ॥"

+ + + + + + + + मलये चन्दनद्रुमः ।

मलयजा इति चन्दनस्यैव नाम ।

सदृशेन पदार्थेन तत्का(र्योपादा ? र्यस्योपपाद)नम् ।

यथा—

"अविरतरतक्लान्ता कान्ता कदाचन काचन
क्वचन तिमिरावासे वासो विहाय सुखस्थिता ।
तदनुभवतः कीर्णे धूर्ते प्रवर्तयति क्षणात्
तरलतरयत्येकं पाणिं करोत्य(प)रं वपु. (?) ॥"

इत्याद्युन्नेयमन्यत्र प्रसिद्धं सन्निबन्धनम् ।
अन्ये सामयिका धर्मा ज्ञेयाः शब्दनिबन्धने ।
पदार्थावृत्तयः सह्या वृत्तिच्छादनतः क्वचित् ॥

यथा —

"एताः कूलकरञ्जकुञ्जकुहरव्यासक्तकालोरग-
ग्रस्तानेककपोतचीत्कृतरवोच्चण्डास्तटीभूमयः ।"

अत्र कूलपदार्थस्य कूलतटीशब्दाभ्यामावृत्तिः । यद्वा —

"मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सरोजसन्तानमिवाकरोदपाम् ॥"

इति । अत्र पद्मपदार्थस्य पद्मशब्दाभ्यां सरोजशब्देन चावृत्तिः । क्वचिद् रसातिशयादिष्ववृत्तिच्छादनेऽपि —

"कङ्कासिन्याः पृथुकुचतटे वक्षसोत्पीडयें(हं ? यं)
प्रेमास्विन्नं प्रचलनयनं वक्त्रमालोकयेयम् ।
लीलालोलां प्रणयमधुरां वाचमाकर्णयेयं
वाचं रुन्धन् वदनकमले वक्त्रमावर्जयेयम् ॥"

अन्यच्च,

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद् विवक्ष्यते ।
न दोषः पुनरुक्ते(ति ? पि) प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥

"हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥"

यद्वा —

"किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।
सुमन्त्र ! वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥"

सहन्ते परमावृत्तिं लाटानुप्रासरागिणः ।

"अनेन सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान् ।
सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन् ।
गिरीन् गिरिप्रस्रवणान् प्रवाहान् गिरिकाननान् ॥

ति,

"गिरिप्रसक्तानि गिरींश्च पश्यन् गिरीन् गिरीशप्रतिमो जगाम ।"

इत्यादयो निर्वाह्याः ।

कदाचिदपि नेष्यति सिद्धिरद्धान्तगोचराः (?) ।

यथा — "सौन्दर्यविभ्रमभुवो भुवनाधिपत्य" इत्यादि ॥

पादान्ते न क्वचित् सन्धिवाक्यं दृष्टेर्विलम्बनात् ।

"तडिल्लता किं न स्थैर्याद् वल्ली किन्नु हिरण्मयी ।
सौकुमार्यात् पुनर्नैषा आ ज्ञातं कापि कामिनी ॥"

लघोर्गुरुत्वं पादान्ते न सर्वत्रेष्यते बुधैः ।

अत इन्द्रमालावसन्ततिलकयोर्लघोर्गुरुत्वं न द्रष्टव्यम् । यथा —

"विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।"

इति । "अम्बास्तवेषु तव तावदकर्तृकाणी"त्यादि । शार्दूलविक्रीडितेऽपि क्वचित् । यथा —

"मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥"

इत्यादि निर्वाह्यम् ।

गुरोरपि लघुत्वं च पादान्ते क्वचिदिष्यते ।

यथा —

"तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दर ! ग्राम्यजनो मृष्टमश्नाति ॥"

वृत्तगन्धिषु गद्येषु ख्यातं वृत्तं सपूरणे (?) ।

दोष इत्यर्थः । यथा — "सुरभटनिनदभरिते"ति ।

पादस्यादौ न खलुचवतहन्तादयः स्मृताः ।
विशि(ष्टार्थ)विवक्षायां तेऽपि सह्याः क्वचित् क्वचित् ॥

यथा — 'खलूक्त्वा खलचेष्टितमि'त्यादि ।

एकशिष्टपदं वाक्यं वृत्ता(र्थे? र्धे) न प्रयुज्यते ।

यथा —

"जयन्ति ताण्डवे शम्भोर्भङ्गुराङ्गुलिकोटयः ।
कृष्णस्य च कराश्चक्रांशुकपिशत्विषः (?) ॥"

अनेन विशिष्टं पदं प्रयोज्यमिति गम्यते ।

अर्धपादेऽन्तयोर्नित्यं समासकृतपूरणम् ॥

अनेन समासस्यैकपद्यमैकस्वर्यं चैकविभक्तित्वं चेति प्रयोजनमिति समस्तानामैकपद्येऽपि प्रथमतृतीयपादयोरन्ते समासस्यापरिपूरणं सह्यमित्युक्तं भवति ।

यथा व्यलगनम् ।

"विशङ्कटकुटीरकस्थलीमुखरस्खलत्स्खलितमेखलाकुलाः (?) ।"

"भवनानि तुङ्गतपनीयसङ्क्रमक्रमणक्वणन्मुखरनूपुराः स्त्रियः ॥"

हस्तिमल्लप्रबन्धादिषु पादान्ते पदापूरणं विपुला(द्या ? र्या) लक्षणानुसारेण

यथा —

"अणिअदनुए उण पिए मुद्धा खु सि जेणदाणिए मेहे ।
सिविणअदस्सणदातस्स कदे सोअस्समुव्वहसि ॥"

यद्वा —

"हं तक्खो राआहं तव्वोराणअत्ति जंपेइ"

इत्यादि ।

अर्धान्ते समासापूरणं यथा —

"किञ्च बहुझल्लरीभेरीडिण्डिमपडवजअघण्टा ।
भंभा(मंदभ)मद्दळकाहळहुडुक्कडक्काविरावेण ॥"

यद्वा —

"एलालवङ्गलवलीखरबुसकच्छोरबालकक्कोली ।
कुङ्कुमकुसुम्भकन्दलकुरण्ड.......सम्बन्धम् ॥"

यद्वा —

"अरविन्दकरण्डालयगुहोदरोदारवाससङ्गमहा ।
कालहाडम्बरडीभारिलिवरवतुमिअं (?) ॥"

उक्तं च—

"यतिः सर्वत्र पादान्ते व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥"

इति।

क्वचित् पदस्य मध्येऽपि सर्वत्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

यथा—

"पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ" इति।

अत्र प्रत्युदाहरणं यथा—"एकैरया गण्डतलमलं गाहते चन्द्रकक्ष्याम्।" इति।

पूर्वं तावत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्।

यथा—"जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधत" इति।

क्वचित् परादिवद् यथा—"स्कन्धे विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महिषस्याहितोऽसूनहार्षीत्।" अज्ञानादेव यथा—"पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रताम्।" इति। अस्य हि स्वरस्य पदादिवद् भवत्येतत् प्रायेण विभक्तिसन्धौ द्रष्टव्यम्। अत्रापि पूर्वापरभागयोरेकवर्णत्वं दुष्यति "तस्या वक्त्राब्जमपजितपूर्णेन्दुशोभाविलासमि"ति।

सर्वत्र यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत्।

यथा—'स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानी'त्यादि।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयश्च पदान्तवत्।

इति। अपूर्वं यदि न का(व्य? र्य)मित्यर्थः। यथा—'स्वादुस्वच्छन्द++++सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यादि'ति। अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो मा भूत्। यथा—'मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः' इति।

परेण नित्यं सम्बद्धाः प्रादयश्च परादिवत्।

यथा—'दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्तद्वियोगः' इति। इदं चादीनां प्रादीनामेकाक्षरत्वे कार्यम्। अनेकाक्षरत्वे च चामीकरादिवत्। यथा—

"प्रत्यादेशादपिच मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।" यथा — "दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमासीत् सखीभिः ।"

पृथ्वीवृत्ते यतेर्भङ्गः कश्चित् प्रायेण सह्यते ।
यथाशोभं यतिः कार्येत्याहुः काव्यविदो यतः ॥

यथा — "लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्" इत्यादि ॥

न कर्मधारयः कार्यो बहुव्रीहिप्रतीतिदः ।
(य ? त)था विपर्ययस्त्याज्य इति सर्वत्र सम्मतम् ॥
झटित्यर्थप्रतीतौ स्यादित्याहुः कविपुङ्गवाः ।

यथा — "येनाकुम्भसीमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पिबन्तः (?)" इति । यद्वा — "अतीर्णशुक्तपुटमौक्तिकप्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः" इति । यद्वा — "बिम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्र" इत्यादि ।

(न) बहुव्रीहिनिर्वाहे भवन्ति मतुबादयः ।
इत्याप्तवचनं प्रायो लङ्घितं कविवर्त्मनि ॥

यथा — "कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।"

यद्वा —

"उपवसाते वसन्तस्यावसाने मधूक-
द्रवकुसुमकडारच्छायविश्रान्तकान्ताः ।
दद(ति) मुदमिदानीं भूमयः पामराणा-
मविर(त ?)लखलधानक्षोदकोलाहलिन्यः ॥"

इति ॥

समासान्ते च दृश्येते प्रायशः शतृशानचौ ॥

क्वचिद् दृश्यत इत्यर्थः । यथा —

"प्रासकार्मुकविभ्राद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ॥"

यथाच — "वात्याचक्रविवर्तिताम्बुजरजश्छत्रायमाणा" इति, "बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः" इति च ।

सम्भाव्यस्य निषेधे (च) द्वौ निषधावुदाहृतौ ।

यथा —

"विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैश्च्युताचिराभा गुणहेमदामभिः।
इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते॥"
"न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना।"

विशेषणेन संसिद्धौ विशेष्यं न क्वचित् कृतम्।

यथा —

"निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्।"

इति।

तथा सम्बन्धसम्बन्धे षष्ठी कमलकन्दवत्।

यथा — "विमलकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः।"

जातिमात्रविवक्षायां लिङ्गेषु स्यादनादरः।

यथा — 'मृगक्षीरमि'ति।

तथाच लिङ्गनियमः पदानां परिहीयते।

यथा — "वत्से! मा बहु निःश्वसीः कुरु सुरागण्डूषमेकं शनैः।" "गजाय गण्डूषजलं करेणुभिरि"त्यादि। गण्डूषशब्दो न स्त्रियां प्रयुक्त आम्नातोऽपि स्त्रीत्वे।

देश्यानामपि शब्दानामनुद्वेगं निवेशनम्।

यथा —

"यतो यतोऽङ्गादपयाति कञ्चु(की? क)-
(मि? स्त)तस्ततः स्वर्णमरीचिवीचयः।
यतो यतोऽस्या निपतन्ति दृष्टय-
स्ततस्ततः श्याममरीचिवृष्टयः॥"

इति। यद्वा —

"किरन्तः कावेरीलडहलहरीजर्जरकणान्" इति।

(विताविषिषष्ठेष्टा? द्वित्वाविष्टा च) जातिः स्यात् प्रयुक्ता [प्रायशो बुधैः।

"स्तनयोस्तरुणीजनस्ये"ति। प्रायश इति वचनात् क्वचित् न भवति। यथा — 'स्त्रीणां चक्षुरि'ति॥

जेतुरेवारिशब्दाद्यैर्नियता नामकल्पना ।
महाकविप्रयोगेषु निर्वाहः क्वचिदन्यथा ॥

"विहगविधुरमुक्तं लोकमुत्कम्पयन्ती
नवनिविडजडिम्ना हेमनीस्ताभिमानी (?) ।
जयति परमम(स्तं ? स्त्रं) जैत्रमेकं भवारे-
रधिरजनि जनीनां पूज्यकर्मा कुचोष्मा ॥"

पूर्वमध्योत्तरपदैः प्रकृतिप्रत्ययोभयैः ।
त्यज्यन्ते बहुशः स्वार्थाः समभिव्याहृतेर्बलात् ॥

पूर्वपदार्थत्यागो यथा — "शिशिरशीकरदन्तुरमातुरा" इति ।

प्रत्ययार्थत्यागो यथा — "नवशाड्वलराजिभिरि"ति ।

उभयत्यागो यथा — "ताभ्यां गताभ्यां गतमि"ति ।

भजन्त्यपरमर्थं च शब्दशक्तिस्वभावतः ।

यथा —

"गलितवयसामङ्गे पुंसां प्रसेदुषि मानसे
मदगजसमारोहक्रीडापि देहपरिश्रमः ।
अपि नरपतिप्रार्थ्यश्चूडामणिः शिरसो भरः
कुवलयदृशां कण्ठग्राहो(प्यहोनु)गलग्रहः ॥"

कार्मुकज्यादिशब्दानां प्रयोगोऽभ्युपगम्यते ।
महाकविप्रयुक्तत्वादर्थोत्कर्षोऽस्तु वा नवा ॥

यथा* —

यतः पुरस्तान्निर्देशे तदवश्यं निबध्यते ।

"देवि ! त्वदङ्घ्रिनखराग्रभुवो मयूखाः ॥"

इत्यादि ।

मूर्ध्नि(?) समस्तानां च शब्दानामर्थादाकर्षणं पुनः
क्रियादिषु क्रियादीनामारोपश्च यथोचितम् ॥
यथाप्रयोगं द्रष्टव्याः स्वीकर्तव्याश्च पण्डितैः ।

* अत्र किञ्चिल्लुप्तमिति प्रतिभाति ।

यथा—

"श्लाघ्यो दृष्टिर्दुहितरि गिरे(?)र्न्यस्तचाँपककोट्यां
कृत्वा बाहुं त्रिपुरविजयानन्तरं ते स्थितस्य।
मन्दाराणां मधुसुरभयो वृष्टयः पेतुरार्द्राः
स्वर्गोद्यानभ्रमरवनितादत्तदीर्घानुयात्राः॥"

असाधवोऽपि स्वीकार्याः शब्दाः शिष्टप्रयोगतः।
तेरचक्रोषपेचा(त्याः? द्याः) स्वीकार्याः साधवोऽपि ॥ ॥
ततो हि मुक्त्वा साधुत्वमप्रयुक्तं विनिन्द्यते।
रुद्रादीनामेकशेषः

असन्नपि प्रयोगवशात् स्वीकर्तव्य इति। 'रुद्रो भगवतामि'ति। अत्र 'पुमान् स्त्रिया' (१. २. ६७) इत्येकशेषे तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यधिक्रियते। तत्रैवकारेण स्त्रीपुंसकृत एव विशेषे भवति। रुद्रा(दि? णी)त्यत्र 'पुंयोगा-दाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति (वि)शेषान्तरमप्यस्तीत्येकशेषाभावः प्राप्तः। 'इन्द्र(वरुण)भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' (४. १. ४९) इत्यनेन सूत्रेणेन्द्रादीनां षण्णामानुगागममात्रं विधीयते। ङीप्प्रत्ययस्तु 'पुंयोगादाख्यायामि'त्यनेनैव भवति।

(तथा) मार्गात्मनेपदम्।

यथा—'मार्गन्ते देहभारा' इति। 'वनगहननिमग्नान्मार्गमाणा' इति च। अत्र 'आधृषाद् वा' (ग० ३. १. २५) इति विकल्पितणिच्को 'मार्ग अन्वेषणे' इति चौरादिको धातुः परस्मैपदी च। तथा शिष्टप्रयोगः—"कर-किसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी।" इति।

तिरोऽन्तर्धौ तिरस्कारः

'अश्रुभिर्यस्तिरस्कृतः'। 'तिरोऽन्तर्धौ' (१. ४. ७१), 'विभाषा कृञि' (१. ४. ७२) इति गतिसंज्ञा। तस्यां हि 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८. ३. ४२) इति सकारः। यथा—'लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखामि'ति। अत्र पुनः परिभवार्थे न प्राप्त इति।

क्यङ्क्यषौ त्रिरलादिगः।

यथा — 'विरलविरलायमानमलयमारुत' इति । अत्र 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः' (३. १. १२) इति क्यङ् न भवति, विरलशब्दस्य भृशादिष्वपाठात् । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (३. १. १३) इति क्यषा च न भाव्यं, लोहितादिष्वभावात् । आतित्वेपि प्रचुरयोरभावात् (?) प्रचुर-शब्दो न लोहितादिः । तस्य 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१. ३. १२) इति, 'वा क्यषः' (१. ३. ९०) इति वा आत्मनेपदं च न भवति (?) ।

बिम्बाधरादिशब्दानामुपमानस्य पूर्वता ।

यथा — 'बिम्बाधरः पीयते', 'बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम्' इति च । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२. १. ५६) इत्यनेनाधरबिम्बमिति भाव्यम् । तथाच शिष्टप्रयोगः —

"मदरक्तकपोलानि मधुगन्धीनि योषिताम् ।
विशदाधरबिम्बानि वदनानि पपौ नृपः ॥"

षष्ठीसमासो विन्यस्तः पक्ष्मापिङ्गलिमादिषु ।

यथा — 'पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः कणलवे'ति । अत्र 'पूरणगुण —' (२. २. ११) इत्यादिसूत्रेण षष्ठीसमासप्रतिषेधः प्राप्तः । *यथा — 'गुणाना-मिह विस्तरः' इति । 'प्रथने वावशब्दे' (३. ३. ३३) इति घञा भाव्यम् ।

विश्रामविपद्वर्णनं । (?)

यथा —

"तमृषिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।"

अत्र श्रमेरमन्तत्वात् 'मितां ह्रस्वः' (६. ४. ९२) प्राप्तः । एवं 'विरामः शर्वर्या' इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तृणकाष्ठं काष्ठतृणमित्याद्यौ नियमच्युतिः ।

यथा — 'सुलभतृणकाष्ठेषु पथिषु', 'अपि काष्ठतृणं हरेदि'ति च । अत्र लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति तृणकाष्ठमेव प्राप्तमिति ।

बहु(ल ?)त्वं कृमिकीटादौ

*अत्र किञ्चिल्लुप्तमिति प्रतिभाति ।

"कृमिकीटाश्च जीवन्ती'ति । अत्र 'क्षुद्रजन्तवः' (२. ४. ८) इत्येकवद्भावः प्राप्तः ।

अरिरित्यादिसिद्धयः ।

अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (३. २. ८७) इति नियतविषयत्वात् सर्वधातुभ्यः क्विप् इति क्विप् न प्राप्तः ।

अवतारावचययोर्दीर्घव्यत्यासकल्पनम् ।

यथा — 'मलयमारुतावतारतरङ्गध्वजांशुकेष्वि'ति । अत्र 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यनेनाबेव प्राप्तः । यथा — 'पुष्पावचयसमय' इति । 'हस्तादाने चेरस्तेये' (३. ३. ४०) इति घञ् प्राप्तः ।

तथा भूतविवक्षायां प्रयुक्तोऽनुकरोति च ।

यथा — 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्ये'ति । षष्ठ्यप्यत्र चिन्तनीया ।

न(दीप्विडिज ? ङीष् च श)बलादिभ्यः

यथा —

"उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिषगोवर्गशबलाः
स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः ।"

अत्र 'अन्यतो ङीष्' (४. १. ४०) इत्यनेन ङीषेव प्राप्तः ।

नीलेति प्राणिनि क्वचित् ।

यथा — 'कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते' । अत्र 'जानपदकुण्डगोण —' (४. १. ४२) इत्यादिसूत्रेण 'नीलादोषधौ', 'प्राणिनि चे'ति ङीषेव प्राप्तः ।

मनुष्यताविवक्षायामूङोऽपि नियमच्युतिः ।

अपिशब्दात् 'इतो मनुष्यजातेः' (४. १. ६५) इति ङीषोऽपि ग्रहणम् 'वरतनुरथवा ते नैव दृष्टा प्रिया मे' । मनुष्यताविवक्षा (मूमूर्जनः ? यामूङ् न कृतः ।

ङीषो यथा—

"मन्दरस्य मदिराक्षि ! पार्श्वतो
निम्ननाभि ! न भवन्ति निम्नगाः ।

वासु! वासुकिविकर्षणोद्धवा
भामिनीह पदवी विभाव्यते ॥"

विवक्षायाम(नु?)भावो यथा -- 'हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि(र्निमग्न-नाभेः)' इत्यादि ।

ठञोऽपि बाधः कुत्रापि

'एकदण्डी एकदेशी'ति । अत्र 'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्' (५. २. ११८) इति ठञ् प्राप्तः ।

शाश्वतादिर्भवोद्भवः ।

यथा — 'शाश्वतं ज्योतिरि'ति । अत्र 'कालाट्ठञ्' (४. ३. ११) इति ठञ् प्राप्तः ।

आदिशब्दाच्छार्वरादि । यथा — 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धय' इति ।

मुग्धिमादिष्विमनिच् सिद्धः

यथा — 'वैदग्ध्यादपि मु(क्ति? ग्धि)मा' इति । अत्रेमनिज् मृग्यः ।

समासो रा(त्र? त्रि) वृत्त(यः? योः) ।

यथा — 'रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यता' इति । अत्र 'क्तेनाहोरात्रावयवाः' (२. १. ४५) इति समासो न प्राप्तः । रात्रे रात्र्य(न)वयवत्वात् । तथाहि तत्रैतत् प्रत्युदाहरणम् —

"उलूखलैराभरणैः पिशाचीदमभाषत ।
एतत्तु मे दिवा नृत्तं रात्रौ नृत्तं + द्रक्ष्यसि ॥"

बहुव्रीहौ सरजसं

"मधु सरजसं मध्येपद्मं पिबन्ति मधुव्रताः" इति । अत्र 'अचतुर-विचतुर—' (५. ४. ७७) इत्यादिसूत्रेण सरजसमित्यव्ययीभाव एव निपातितत्वादत्र न प्राप्तम् ।

ग्रहिलेत्यादिसिद्धयः ।

यथा —

"इतश्चेतश्चाभ्रंलिहलहरिहेलाविलुलित-
क्षिती तीव्रग्रासैकग्रहिलमिति पोतः पतिरपाम् (?) ।"

इति । अत्र लश्चिन्त्यः । आदिशब्दान्मदावलादयः । किञ्च आदित्यदर्शनः, हिमवच्छ्रवः, कृष्णसर्पः, लोहितजालिः, प्रासादपतित इत्यादीनां शास्त्रानुमतौ सत्यामप्यप्रयोगादप्रयोगः ।

इति प्रयोगवशतः स्वीकर्तव्याः न भश्वद्धृद्वाभिः(?) ।

अनेन प्रपञ्चेन प्रयोगस्यैव प्राबल्यं प्रकटितम् । अत्र प्रकरणे यन्निषिद्धं, तदप्रयुक्तदोषस्थाने द्रष्टव्यम् । यत् (प्रसूतिप्रस्मृतं ? प्रतिप्रसूतं) तद्वैशेषिकगुण-स्थाने निक्षेप्तव्यामिति रहस्यम् । ननु साध्वप्यप्रयोगे हेयम् । असाध्वपि प्रयोगे सत्युपादेयमित्युक्तम् । किमिदं प्रयोगवृत्तेः साधुत्वं नाम । स्यादेतत् । प्रयोग एव चेत् साधुत्वं, म्लेच्छप्रयुक्तानां गव्यादीनामपि प्रसज्यते । म्लेच्छप्रयोगस्य विशिष्टकालावच्छिन्नत्वात् ततः प्रस्तरादप्रयुक्तानामेषामपभ्रष्टत्वं प्राचाम ।-शब्दस्त्ववाच(को न) सुशब्द इति साम्प्रतम । नहि नीलं किञ्चित् प्रत्यनील भवति । कालक्रमेण वर्णपदवदिदमवपद्यत इत्यपि न । अविकारिणो नित्यस्य विकुर्वाणं विरुद्धधर्मदर्शनप्रमितभेदं वस्तु न द(ष्टान्तः ? ष्टम्) । तत् कदाचित् क्वचिल्लालाद्युपहतैः पुरुषैरन्यथोच्चार्यन्ते, तेऽपभ्रंशाः ते पुनर्व्युत्पन्नानां स्वय-मवाचका अपि स्वप्रकृतिभूतसदृशसुशब्दस्मारणात् तदर्थमि(यं ? मे) जनयेयुः । ये बालास्तत्रैव प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते, तेषामेषु वाचकत्वाभिमानः । एवं तन्मूलानामपि । अत्रोक्तम् —

"अनिदम्प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।
त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥
अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा उदीरिताः ।
स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः ॥"

इति । अनादिरपभ्रष्टता साधुतेत्युक्तम् । उच्यते । अनादौ प्रभवति महति संसारे वषट्शब्दप्रयोगाणामप्यनादिकत्वादपभ्रंशानामिदम्प्रथमा सा निर्धार-यितुं न शक्यते । शास्त्रपरम्परानुशिष्टानामनादिः प्रयोगो निर्धार्यते, नान्येषा-मिति चेत्, तस्मिन् शास्त्रानुशिष्टत्वमेव साधुत्वमङ्गीकर्तव्यम् । किमन्येन । किञ्च, अयं हि प्रयोगस्य विषयः — चत्वारो वेदाः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणाः । तत्र ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः,

नवधा अथर्वणो वेदः, षडङ्गानि, मीमांसा, न्यायविस्तरः, अष्टादश पुराणानि, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उपस्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदः अर्थशास्त्रं कामशास्त्रं काव्यानि नाटकानि च। अत्र ये प्रयुज्यन्ते, न ते सर्वेऽपि साधवो व्यवहाराः। तथाहि — वेदे तावत् 'मध्ये अपसव्य तिष्ठन्ती'ति।

अङ्गेषु व्याकरणे — 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१.४.३०) 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (१.४.५५) इत्यादि।

वार्त्तिककारस्यापि — वदन् हेहलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति तथा तथास्य भाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति।

किञ्च भाष्यकारस्याविरविकन्याये स्त्येदि(?)।

ज्योतिषे — 'मकरे दशभागायाः सङ्गहं त्यजेदि'त्यादि।

निरुक्ते — 'ब्राह्मणवद् ब्राह्मणादि'त्यादि।

छन्दोविचितौ — 'स्वरार्थं चार्यार्थं प्रत्यूषे ब्रह्म चिन्तयेत्'।

कल्पसूत्रादिषु — 'अवसमानमितरज्योतिष्टोमेन समानमितरवैकाहिकेच बहिष्पवमाने सदसिस्तु वीरान् प्रत्यासित्वा प्रायश्चित्तं जुहुयात्। आज्येनाक्षिण्वी आज्यं मूर्धन्यादि एजिघ्राण'(?) इत्यादि।

मीमांसायां — 'गव्यस्य च तदादिषु' 'दावोस्तथेति (?) चे'त्यादि।

न्याये — 'प्रमाणानुग्राहकस्तर्कः', 'साधनाव्यापका, साध्यसमा व्याप्तिरुपाधि'रिति।

पुराणे — 'भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवेष्टितः'।

स्मृतौ — 'ज्ञाताः सन्ति मे न्याकेति।'

उपस्मृतौ — 'पितृणां नृत्यते गणः।'

इतिहासे —

'अस्मिन् क्षणे प्रियशतानि विसर्जयित्वा

पूर्णाः सकर्मफलगताः(?) प्रयन्ति' 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली'

"भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना।"

आयुर्वेदे —

"षड् द्रव्यान् षड्रसैर्युक्तान् पयसा सह योजयेत्।"

धनुर्वेदे —

"यस्मिन् प्रदेशिनीवर्जैश्चतुर्भिर्वातमङ्गुलैः।
तथा गुणेषु कर्तव्यो नीचैर्नीचैरथाविभा ॥" (?)

गान्धर्ववेदे— 'गात्रमुन्नाम्य रेचयेत् ॥'

अर्थशास्त्रे — 'राजानमनूत्तिष्ठन्ते प्रजाः प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति'। अपिच (युगपदुभाभ्यां ताभ्यां यो य प्रहर स उन्नाम्य इति सर्वैः प्रपालकाव्यररराजपुत्रादिभिः ?) प्रयुक्तम्।

कामशास्त्रे — 'न निर्गुणमपि चाकाङ्क्षेत' ।

काव्ये —

"+तायाः प्रचकारासौ काकुत्स्थादतिशङ्कितः।"
"चिन्ताकुड्मलित(स्य) कैटभरिपोर्जागर्तयः पान्तु वः ॥"

उक्तं हि —

"वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयांसोऽध्येतृसम्मताः।
सामान्यं छान्दसं वापि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

ये च व्याकरणस्यैव परे पारे व्यवस्थिताः।
सुतरां तेऽपि गाव्यादिशब्दानेव प्रयुञ्जते ॥

सूत्रवार्तिकभाष्येषु दृश्यते चापशब्दनम्।
अश्वारूढाः कथं चाश्वान् विस्मरेयुः सचेतसः ॥

येषामनुगमो नास्ति ते सिध्येयुर्निपातनैः।
अन्यथानुगतौ नानुप्रयोगं बाधते स्मृतिः ॥

स्मृत्याचारविरोधेऽपि स्मृतिरेव बलीयसी।
प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्च जनिकर्त्रन्यसाधुता ॥

प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते।
देशान्तरस्थितः शब्दो लक्ष्यभूतोऽन्यशब्दवत् ॥

कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसागृह्यकारिणः।
शिष्टा दृष्टाः प्रयुञ्जाना अपशब्दाननेकशः ॥

अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः।
ततो भाष्यादिशब्दानां हस्तिशिक्षादिकारिणाम् (?) ॥"

इति ।' अत्र छान्दसानि वेदस्वातन्त्र्येण, आर्षाणि 'छन्दोवदृषयः कुर्वन्ती'ति ऋषीणां तेजोविशेषेण, गान्धर्वाद्यनुबन्धनानि भरतादीनामनभिहितसंहितावाचकानामर्थप्रकाशमात्रतात्पर्येण, काव्योद्भवानि कवीनां निरङ्कुशानां रसैकताnतया च (पराजितानि? परश्शतानि) प्रयुक्तान्यप्यशिष्टसाधूनि व्यवहृतिषु दुष्यन्ति । तस्मात् प्रयोगादन्यत् साधुत्वमिति मन्तव्यम् । का तर्ह्यपरा साधुता नाम । शास्त्रव्यञ्जनीया कापि जातिरिति ब्रूमः । यथागस्त्यबुधपुटादिसंस्कारसहकृते चेतसि परीक्षकाणां रत्नतत्त्वं, तथा व्याक्रियाविदुषां हृदि शब्दानां साधुत्वं परिस्फुरति । उक्तं हि—

"यथा च पद्मरागादीन् काचस्फटिकमिश्रितान् ।
परीक्षका वि(मु? वि)ञ्चन्ति साधुत्वमपि मे तथा ॥"

केचिदेवमाहुः—अभ्युदयनिमित्तं साधुत्वम् । तदपि व्याकरणपरम्परया (स)मुन्नीयत इति । एतन्मतमपि शास्त्रश्रवणसापेक्षत्वादस्मद्राद्धान्तमनुसरति । तत्राहुः—

"अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदयहेतुता ।
व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥"

इति । ननु प्रयोगो न प्रयोगस्य कारणमिति प्रदर्शितम् । कथमुक्तमसाध्वपि प्रयोगे सत्युपादेयमिति । उच्यते । प्रयोगो नाम शिष्टप्रयोगो विवक्षितः । उक्तं हि—

"असाधवोऽपि स्वीकार्याः शब्दाः शिष्टप्रयोगतः ।"

इति । शिष्टप्रयोगः शिष्टानां प्रयोगः । अनेन क्वाचित्कः कविप्रयोगो न प्रमाणमिति यावत् । शिष्टा बाणकालिदासादयः । पराशरव्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां शिष्टत्वेऽपि स्वातन्त्र्यातिशयेन परमेश्वरस्य ब्रह्मशिरःकर्तनाद्याचारवत् न तत्प्रयोगोऽनुसरणीयः ।

"तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।"

इति । तस्मात् काव्येषु प्रयुक्ता एव निबन्धनीयाः । अन्यत्र क्रत्वर्थेषु व्यवहारेषु साधव एव प्रयोक्तव्याः । 'साधुभिरेव भाषितव्यमि'ति नियमात् । लौकिकेषूभयेऽप्यादरणीयाः, तेषां काव्यव्यवहारात्मकत्वादिति निर्णयः ।

किञ्च—

प्रबन्धेष्वुचिताञ्छब्दान् कुर्यादामन्त्रणादिषु ।

यथा—'भगवन्! अभूमिरेषा शापस्ये'ति ।

यद्वा — 'अय्य! आणवेहि' इति । उक्तं हि —

"भगवन्निति सम्बोध्यो देवस्तत्प्रतिमोऽपि वा ।
आर्येति वृद्धो विधिवन्महाराजेति पार्थिवः ॥
उपाध्यायेति विद्यादो गुरुराचार्य इत्यपि ।
नाट्ये भावेति विदुरः किञ्चिदूनस्तु मारिषः ॥
समानोऽथ वयस्येति हंहो हंहेति चाधमः ।
राज्ञा विदूषकोऽप्येवं वयस्येत्यभिभाष्यते ॥
आयुष्मन्निति सूताद्यैर्भूष्णुर्नित्यं तपस्विभिः ।
स्वामिनस्तनयः श्लाघ्यः कुमारो भर्तृदारकः ॥
सौम्यभद्रमुखाश्चैव देवानां प्रिय इत्यपि ।
सम्बोध्याः शाक्यनिर्ग्रन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ॥
देवेति नृपतिर्वाच्यो भट्टेति च महानृपः ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ॥
अन्यथा पुनरार्येति तद्वज्ज्येष्ठोऽनुजन्मना ।
छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैः क्षत्रिया अपि ॥
राजन्निति स्यादृषिभिः क्वचित् सम्बोधनं पुनः ।
कैश्चित् स्वपूज्यपादानां साक्षान्नाम न गृह्यते ॥
हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।
अज्जुकेति च वक्तव्या वेश्या परिजनैः स्वकैः ॥
अत्तेति तस्या धात्र्यादिररे रे इति नीचकः ।
बहुत्वसङ्ख्याप्याख्या स्यात् पूज्ये स्वात्मनि वा पुनः ॥
पादमिश्रादयः शब्दाः पूज्यनामान्ततः स्मृताः ।
पर्यायश्च प्रयोक्तव्यो यथास्वमुचितेष्वपि ॥
हृष्टाभिः पतयः स्त्रीभिर्भाष्याः शब्दैः प्रियादिभिः ।
दुश्शीलादिभिरन्यत्र कथ्यन्ते तु यथाक्रमम् ॥
प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाम्यथ जीवितम् ।
नन्दनश्चेत्यभिप्रीतौ वचनानि भवन्ति हि ॥

दुश्शीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विरूपकः ।
निर्लज्जो निष्ठुरप्रायः क्रोधे प्रायोऽभिधीयते ॥
द्विजस्य नाम शर्मान्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तान्तं वणिजः प्रायो दासान्तं वृषलस्य च ॥
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ।
नानाकुसुमनामानि प्रेष्यवर्गे चकासति ॥
मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ।
गम्भीरार्थानि नामानि योजयेदुत्तमेषु च ॥
एवं शब्दस्य सन्दर्भः काव्येष्वौचित्यमावहेत् ।"

इति ।

अर्थानुवर्णनं कार्यं देशवृत्ताद्यपेक्षया ।
मगधेषु स्तनौ पीनौ

यथा —

"कलशैरभिषिच्य काञ्चनैस्तं मगधीपीनपयोधरोपमानैः

कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे ॥

यथा — "कलिङ्गपुरकामिनीनयनकान्तिकर्णेजपैः ।"

बाहू प्रलम्बावङ्गेषु

यथा — "अङ्गाधिराजभुजदण्डसमैश्च सालैः ।"

वङ्गेषु चरणौ मृदू ।

यथा — "वङ्गाङ्गनाचरणपल्लवकोमलानि ।"

वर्ण्यन्ते केरलान्ध्रीणां चित्राश्चिकुरभङ्गयः ।

"केरलीचिकुरभाङ्गिभङ्गुरं सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते ।"

"स्नानस्निग्धान्ध्रनारीचिकुरविरचनामेचकैरम्बुवाहैः ।"

पञ्चालेष्वधरस्ताम्रः

"अश्वि अभितानिकधूसरेभ्यो
+ गर्भताम्बूलरसारुणेभ्यः ।
पश्यन् श्रियः कर्षति काञ्चनारं
पञ्चालनारीदशनच्छदेभ्यः ॥" (?)

नाभिर्लाटमृगीदृशाम् ।

"लाटीनाभिनिभं चकास्ति च पतद्वृन्ताग्रतः केसरः ।"

दाक्षिणात्यवधूनां तु मृष्टा दन्तेषु वर्ण्यताम्(?) ।

यथा — "सद्योमार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युतिः ।"

व्याधवल्लवनारीणां तथा हालिकयोषिताम् ।
अन्यासां पामरीणां च प्रायेण स्तनवर्णनम् ॥

"व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिरि"ति ।

"सबन्धनावल्गितपीवरस्तनीः
परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वल्ल(री ? वी)-
रभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥"

"परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्
कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः ।"

"यच्चेदं हलिनीकुचोष्मसु हिमम्"

"दिनपरिणतिमज्जत्पामरीपीनतुङ्ग-
स्तनतरलितबद्धासन्नतोयास्तटिन्यः ।"

द्रमिला मुरलास्तद्वद् बर्बराः काशिकोसलाः ।
पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण ह्यसिताः स्मृताः ॥

"इह हि वहति कामं कामकोदण्डयष्टि-
द्रमिडयुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ।"

"अथैष प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिन-
स्तरुच्छायाचक्रैः स्तबकित इव ध्वान्तनिचयः ।"

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । अत्र केचित् कथयन्ति —

पञ्चालाः शूरसेनाश्च सघ्रषा ओड्रमागधाः ।
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च श्यामाः प्रायेण वर्णिताः ॥
शकाङ्गना यवन्यश्च हूणनार्यश्च पाण्डुराः ।

"शकयुवतिकपोलापाण्डुने"ति ।

"मदनदूनयवनचिरण्टिकागण्डपाण्डराणि ताम्बूलीदलानि ।"

"उद्गमेद्गूणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तनविलासनिभं हिमांशोः।"

इति। अत्र कैश्चित् केरलाश्च कथ्यन्ते। यथा—

"गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदैस्ताम्बूलीपटलैः।" इति।

बाल्हीकाश्च महाराष्ट्रा मालवाः पल्लवादयः।
प्रायेण पाटला वर्णा ये श्रिता दिशमुत्तराम्॥

"बाल्हीकीरदनच्छदारुणदलैः फुल्लैरशोकोऽञ्चितः।"

"हठारितं महाराष्ट्रे दशनच्छदपाटलाः।"

"अथ मधुमदवल्लरीकपोलतलकोमलातप।" इति।

अन्यच्च द्रष्टव्यम्।

नीचानामथ नीलत्वमुत्तमानां च गौरता।

सर्वत्र व्यापकमेतत्। गौर(ते)त्यनेन सितपीतरक्तास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते। यथामरसिंहः—'गौरोऽरुणे सिते पीत' इति। तथाच प्रयोगाः—'मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिन' इति। "कर्णिकारगौरेण विद्धकञ्चुकच्छन्नवपुषा"। 'यस्मिन् मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरमि'ति। एवमन्यदपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्यम्।

ग्राम्योपनागरिकयोस्तद्वन्नागरिकस्य (च)। (कीर्तनम्।?)
विदग्ध्याद् वर्णनं प्राज्ञो वेषभाषादिचेष्टितैः॥
कन्थाभिः कम्बलैः स्थूलैर्वस्त्रैः पुष्पैस्तथाविधैः।
बालकोशीरकर्चोरहरिद्राकन्दरोचनैः॥
वेषः स्यात् प्रकृतिस्थैस्तु वचोभिर्भाषणं भवेत्।
भवन्ति हासयोग्याश्च चेष्टा ग्राम्येषु भूयशः॥
वस्त्रं सूक्ष्मं मनोज्ञानि माल्यानि हरिचन्दनम्।
कोमलं भाषितं च स्याच्चेष्टाश्च निपुणक्रमाः॥
उन्नेयाः प्रायशो ह्येवमुपनागरिके जनाः।
श्लक्ष्णं वासोऽमलं क्षौमं कौशेयं राङ्कवं मृदु॥
कार्पासं वा भवेन्माल्यं मालतीचम्पकादिभिः।
कुङ्कुमागरुकस्तूरीघनसारादिलेपनम्॥
वक्रोक्तिसुन्दरं वाक्यं चमत्कारि च चेष्टितम्।
भावहार्यमिदं सर्वं भवेन्नागरिके जने॥

तत्तद्योग्यं भवेद् वर्ण्यं कविभिर्भूषणादिकम्।
यथा सहृदयाह्लादो भवेद् विच्छित्तिभेदतः॥

तत्र वस्त्रमाल्याभरणादिजनितो वेषः। प्रकृतिस्थकोमलकठोराणि भाषितानि। हास्यनिपुणचमत्कारीणि चेष्टितानि। ग्राम्यस्य वर्णने त्वक्फलकृमिरोमजेषु वस्त्रेषु स्थूलानि। यथा —

"कन्थाकम्बलखण्डकल्पितशिरस्त्राणद्वयः कर्पटी-
च्छन्नाङ्गः सकृदाशितंभवरुचित्यक्तप्रभाताशनः।
हेमन्ते हिमधूसरेऽप्यनुदिनं वैपादिकोदुम्बर-
क्षीराभ्यासनितान्तकर्कशपदः पान्थः सुखं गच्छति॥"

बालकोशीरकच्चोलहरिद्राभिः स्थूलकन्दैरनुलेपः। यथा —

"क्रीडन्तीनां हलिकसुदृशामर्पितोशीरलेपै-
रङ्गैरन्तर्नवदमनकोद्ग्रन्थिभिः केशबन्धैः।
वक्त्रैश्चार्द्रक्रमुकसुभगैः शालिखण्डावघात-
स्फारोन्मेषे भवति भवने सम्भृतः कोऽपि गन्धः॥"

यद्वा —

"व्रीहिः स्तम्बकरिः प्रभूतपयसः प्रत्यागता धेनवः
प्रत्युज्जीवितमिक्षुणा भृशमिति ध्यायन्नपेतान्यधीः।
सान्द्रोशीरकुटुम्बिनीस्तनभरव्यासक्तघर्मक्लमो
देवे तीरमुदारमुज्झति सुखं शेते हलिग्रामणीः॥"

प्रकृतिस्थानि भाषितानि (स्वभावो)क्तय इत्यर्थः।

"भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्तिस्तवोद्घुष्यते
स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः।
इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः
पान्थेनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः॥"

हास्यं चेष्टितं यथा —

"धावति तरुमारोहति शकटमुद्वहति सौधणेति।
गायति कुविटः परयोषितं दृष्ट्वा॥" (?)

इति। यथा —

"गलनिहितकुसुममालश्चन्दनचर्चार्चितः सनिद्रावः।
भट्टः प्रविशति हृष्टः कुटीरकं भ्रष्टकुट्टन्याः॥"

उपनागरिकवर्णने सूक्ष्माणि वासांसि । यथा —

"आ अं बले अणाणय्योळ्ळस्सु अपअडो रुजघणाणं ।
ओअंसुअपा अडो रुजहा हणोणंअ अप इह मंजरी ॥
कणं कण्णकामो घणुव्वहइ............... ।" (?)

शोभाप्र(दा)नि माल्यानि । यथा —

"शुचौ तप्ताङ्गीनां बहलमकरन्दद्रवमुचः
कदम्बप्रालम्बाः स्तनपरिसरे पक्ष्मलदृशाम् ।
हठाल्लूनोष्माणः कमपि महिमानं विदधते
जलक्रीडोत्तीर्णप्रियतमभुजाबन्धशिशिराः ॥"

चन्दनप्रभृतिभिः कण्डैरनुलेपो यथा —

"एतस्मिन् घनचन्दनार्द्रवपुषो निद्राकषायेक्षणा
लीलालोलमृ(दुर्ल ? दूल्ल)सद्भुजलता व्याजृम्भमाणा मुहुः
निर्गच्छन्ति शनैरहःपरिणतौ सुप्ता लतामन्दिरात्
स्वेदाम्भःकणदन्तुरस्तनतटाभोगाः कुरङ्गीदृशः ॥"

कोमलानि भाषितानि अलङ्कारोक्तय इति यावत् । यथा —

"अनञ्जितासिता दृष्टिः (क्रूरता ? भ्रूरना)वार्जितानता ।
अरञ्जितारुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥"

निपुणं चेष्टितं 'कश्चित् कराभ्यामि'त्यादि ।

नागरिकवर्णने सूक्ष्माणि वासांसि । यथा —

"अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-
मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहार्यांशुकमाससाद
घर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥"

विचित्राणि च सुरभीणि कुसुमानि । यथा —

"माला मूर्ध्नि विनिर्मिता कुवलयैः कर्णे कृतं कैरवं
सीमन्ते नवबन्धुजीवकुसुमं राजीवदामोरसि ।
वक्त्रे चन्दनबिन्दुरिन्दुधवलं वालं मृणालाङ्कुरे
वेषः पक्ष्मलचक्षुषामयमहो यूनां मनः कर्षति ॥"

कस्तूरीकुङ्कुमादिभिः स्निग्धद्रवैरनुलेपः । यथा —

"डोलायन्तः कपोलेषु कस्तूरीपत्रबन्धुषु ।
अलकानलकास्त्रीणां पपुः कैलासमारुताः ॥"

यद्वा —

"घर्माम्भोविसरविवर्तनैरिदानीं
मुग्धाक्ष्याः परिजनवारसुन्दरीणाम् ।
तत् प्रातर्विहितविचित्रपत्रलेखा-
वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥"

कठोराणि (?) भाषितानि वक्रोक्तय इति यावत् ।

"मुग्धेऽस्मिन् परिणाहिनि स्तनतटे मुक्ताकलापो वसन्
दिष्ट्या न स्मरति स्वजन्मवसतिं कुम्भस्थलीं दन्तिनः ।
इत्थं केलिभुजङ्गनर्मवचसा (ज्यो? द्यो)ति स्मितज्योत्स्नया
सव्रीलं मुखमातनोति सुतनुश्छन्नांशुकं स्वेच्छया ॥"

यद्वा —

"यदियदेव विलग्नं वक्षश्चैतावदेतावत् ।
वपुरीदृशी (मृगदृस्यावदरुचरुचकोयमारम्भः ?) ॥"

चमत्कारि चेष्टितं यथा — "विलासिनीविभ्रगदन्तपत्रमि"त्यादि । यद्वा, "चक्रवाकमिथुनं निरष्ठीवमि"त्यादि ।

आवन्त्या दाक्षिणात्या च पौरस्त्या चोड्रमागधी ।
एताः प्रवृत्तयः स्थाप्या यथान्यायं यथोचितम् ॥

आवन्त्या यथा —

"पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः ।
वन्दामहे वन्द्यतमं पुनस्तमन्योन्यसम्भिन्नमवन्तिदेशे ॥"

दाक्षिणात्या यथा —

"केशाः सपुष्पगण्डूषा जघने मणिमेखला ।
हारो रक्तांशुकं भद्रं वेषः स्यादान्ध्रयोषिताम् ॥"

"मुखं पातुं फालस्थलनिहितकर्पूरतिलकं
ग्रहीतुं वा केशान् नवकुसुमगण्डूषसुभगान् ।
स्थनायं विन्यस्तप्रचलितजलार्द्रापरिचितौ
न च स्पष्टं शक्यं सुकृतरहितैरान्ध्रसुदृशाम् (?) ॥"

यद्वा,

"यन्नीला(ल)क्रमञ्जनं भ्रमरक! स्कन्धस्य यद् बन्धनं
वैचित्री रचना कचेषु कुसुमैर्यच्चोलवामभ्रुवाम् ।
रोचन्ते न च तानि कुन्तलवधूसीमन्तसीमान्तर-
स्फायत्कुङ्कुमकेसरप्रणयिने पुण्याय तच्चक्षुषे ॥"

पौरस्त्या यथा—

"ताटङ्कवाल्गततराङ्गतगण्डलेख-
मानाभिलम्बिदरतोलिततारहारम् ।
आश्रोणिगुल्फपरिमण्डलितोत्तरीयं
वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥"

उड्रमागधी यथा—

"आर्द्रार्द्रचन्दनकुचार्पितसूत्रहारः
सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः ।
दूर्वाप्रवालरुचिरास्वगुरूपभोगाद्
गौडाङ्गनासु चिरमेष चकास्ति वेषः ॥"

क्रीडामहिम्न्यो देश्याश्च निवेश्यन्तां यथोचितम् ।
द्यूतान्दोलनकौमुद्यो यक्षरात्रिस्मरोत्सवौ ॥

सुवसन्तकमुख्याश्च महिम्न्यः परिकीर्तिताः ।
द्यूतं दुरोदराद्या स्याच्चुम्बनादिपणा क्रिया ॥

आलिङ्गनादिग्लहं दुरोदरादि क्रीडा । द्यूते यथा—

"गाढालिङ्गनकेलिपूर्वममुना द्यूते जितं चुम्बनं
दत्तं तत् परिरभ्य किञ्चिदनया प्रत्यर्पितं चामुना ।
नैतत् तादृगिदं च तादृशमिति प्रत्यर्पणप्रक्रमै-
र्यूनोश्चुम्बनमेकमेव शतधा रात्रिर्गता गृह्णतोः ॥"

यद्वा,

"कोऽयं भामिनि! भूषणं कितव! ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रियेऽपि नियमः पश्यापरं क्वास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्र(पुलको) मृलन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवताद् द्यूते हसन् (यो ? वो) हरः ॥"

डोलामारुह्य मार्गादौ विहारो डोलनं भवेत् ।

मार्गशीर्षाद्यादिषु डोलामारुह्य विहार आन्देलानक्रीडा । आदिशब्देन चतुर्थ्यादयोऽपि (न लभ्यते ? गृह्यन्ते) ।

यथा—

"अन्दोळनळंघिअवअसिहाए दिट्ठे तुमंमि मुद्धाए ।
आसंघिज्जइ काउं करपेळ्ळवणिचळा डोळा ॥"

क्रीडाश्वयुक्पौर्णमास्यां रात्रौ स्यात् कौमुदीति च ।

यथा—

"अह तइ महत्थदिण्णो कह कहवि खळंतमत्तजणमज्झे
तिण्णाअणेसु जाओ विळेवर्ण केमुईवासो ॥"

यद्वा,

"घेत्तूण चुण्णमुट्ठी हरिसूससिहाए वेवमाणाए ।
मित्ति मसिणे पिअअमं हत्थे गन्धोदअं जाअम् ॥"

"अणेण पिआत्थणए कोमुइवासेण कद्दमिज्ज एत ।
ओहसइ परिसिसुण्णं उच्चिअमुहो अळिअइत्तो ॥"

दीपावल्युत्सवो यक्षरात्रिर्दीपादिहेतुकः ।

"अण्णेविहि होन्ति चणणाण उणो दिवाळिआ सरिच्छोदो ।
जत्थ जहि छंगमह पिअवसदीदो अवमिसेण ॥"

"षहिअअगुणिअं हरन्ति वेडाळत्थणभरं ळीओ ।
मअआसवं मि कोसुम्भकचूआमभरणमेत्तओ ॥"

त्रयोदश्यां भवेत् कामदेवपूजामहोत्सवः ।

"कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥"

"प्रत्यग्रमज्जनविशेषविमुक्तमूर्ती"त्यादि ।

भवेद् वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तकः ।

"परपुप्फच्छणणंदो सक्केण वि कद्दमपहासण दिण्णं ।
थणअळसमुसहवळेट्टत्तसे असो अं कं वहसि ॥"

"छणपिट्ठधूसरत्थणि! महुमअतंबच्छि! वकुळआभरणे! ।
कण्णकअचूअमञ्जरि! पुत्ति! तुए मण्डिओ गामो ॥"

क्वचित् क्वचिद् भवेच्चूतभञ्जिकाभ्यूषखादिका ।
यत्रानङ्गायोपहृत्यावतंस्याच्चूतमञ्जरीम् ॥
सा चूतभञ्जिका पक्वशूकधान्यादिखादनम् ।
अभ्यूषखादिका चैवं माहिम्न्यः परिकीर्तिताः ॥

यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवरुज्यानङ्गायोपहृत्यावतंस्यन्ते, सा चूतभञ्जिका । यथा—

"तुंसे मए चूदंकुर! दिण्णो कामस्स गहिअधणुअस्स ।
पहिअजणजुइवळक्खो पंचब्भहिओ सरो होहि ॥"

"रूपाप्पिताण्ण सोहइरुइजोक्कामिणीणणेणव्वं ।
कण्णेजं णव्वळिज्जइ कपोळे घेळं कपन्थवं सहआरं ॥"

शिम्बिधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्यूषखादिका ।

"वाअणग्गिणाकरोमेदद्धोत्ति पुणो पुणोच्चिअकएइ ।
हेळिअसुआमळिऔ सहदोहळिओषमरजआणो ॥"

अत्रेक्षुभक्षिका च द्रष्टव्या ।

"दिअरस्ससरअमहुरं सूमइळेण देई इहत्थेण ।
पळमं हिअअं वहुआ पच्चा गंडं सदं तवणं ॥"

अथ देश्याः—

उदकक्ष्वेलिका मध्यदेश्यानां भूनमातृका ।
विदेहानां विदर्भाणां स्मृता स्यादेकशाल्मली ॥
कदम्बयुद्धं पुण्ड्राणां वने स्यान्नवपात्रिका ।
प्रायेणानूपदेशेषु प्रथते बिसखादिका ॥

उदकपूर्णा क्ष्वेला वंशनाली यस्यां क्रीडायां सा उदकक्ष्वेलिका । यथा—

"शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः
कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गि वासः ।
मार्द्वीकं प्रियतमसन्निधानमासन्
नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥"

पाञ्चालविहिता भिन्नभाषावेषोपचेष्टितैः ।
क्रीडा पाञ्चालानुयानं प्रहासाद्यनुरञ्जितम् ॥
तत्रैव मुख्या ख्यातानुकरणी भूतमातृका ।
केचित् पाञ्चालानुयानं पाञ्चाल्युद्वाहमूचिरे ॥

पाञ्चालमुनिप्रवर्तिता भिन्नभाषावेषचेष्टितैः प्रहासक्रीडा पाञ्चालानुयानम् । यस्यानुकरणिका भूतमातृकेति च प्रसिद्धिः ।

"हद्धे हिमं सन्धमिऊण बाळा हुङ्कारवक्कारवेहिलुद्दाणि ।
स अरं णीपाटि सीसणहिं महामसाणाभिणअ (?) क्कुणंति ॥"

"इमा मसीकज्जलकालकाळका आ मिअंडवाचाअ विळासिणीओ ।
पुलिद्दरूवेण जणस्सहासस्समोविप्पिचाभरणा कुणंति ॥"

"कोदुक्क अजणग्गमवेसा वेणुवादणपरा अपारा (?) ।
वेणुतालरवताडिदलोअं ओसरंतिपणमंति हसन्ति ॥"

कापिधारिटकरालङ्कुके"त्यादि ।

यद्वा,

"विहलइसेणवच्छन्तममान्तींगा अङ्गमण्डणङ्गइ खलइ ।
भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअमाणं पुलो एसु ॥"

पाञ्चालीपरिणयादिप्रवर्तनं पाञ्चालानुयानमिति केचित् । "अनाकूतैरेव प्रियसहचरीणां शिशुतया वचोभिरि"त्यादि ।

पुष्पितं शाल्मलीवृक्षमाश्रितैः स्थगितेक्षणैः ।
स्त्रीजनैरस्य चेष्टैवा क्रीडा स्यादेकशाल्मली ॥

एकमेव कुसुमनिर्भरं शाल्मलीवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकादिभिः क्रीडतां क्रीडा एकशाल्मली ।

"को एसोत्ति पऊतेसामलीं ध्वणि अव्विपरिमुसइ ।
अळिअसुअम्मुद्धबहू सेअजळोळेण हत्थेण ॥"

पुच्छरतस्सविकहेर भग्गाइतेणवाळि जारअं हउज्ज आन आसा मह-वपि ओसेह आसवरारय्ये (?) ।

कादम्बनीपहारिद्रकुसुमैः प्रावृडागमे ।
क्रीडा कदम्बयुद्धं स्याद् वधूनां वल्लभैः सह ॥

वर्षासु कदम्बनीपहरिद्राकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधा बलं विभज्य कामिनां क्रीडा कदम्बयुद्धम् । यथा —

"बहिआविहिअसविसज्जिअकळव्वरअहरिअणीणरुओसि ।
ओदी सळकळव्वत्थ बओव्वत्थणभरोहाळि असो ह्णए ॥"

"छम्मइ पिआए दइओ कळंबवच्छेण मुच्छएंदिअरो ।
हम्मइ एपि एणपि अपीडा उणसे सवत्तीण ॥

धण्णोसि रेहळिद्दहहळि अस आपिणथण भरुच्चं ।
गेवच्चतस्सविवइणो जन्तुहकुसुमइणिवणड्डात्ति ॥"

आद्यवर्षोदिततृणे वर्षासु नवशाद्वले ।
या कृत्रिमविवाहादिक्रीडा सा नवपत्रिका ॥

प्रथमवर्षप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाड्वलमभ्यर्च्य भूभुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र वरणविधानादावेवंविधाः परिहासा भवन्ति ।

"आसण्णकुडुग्गजण्णदेदिउले बहुजु आणसक्कि एण धेरोपलत्तिदारुच-सुपुत्तिदिण्णासि सुग्गामेतारुणह कालभरणं कुरन्तं मिविवेरे विवाहस्स जावश अणहप आ रहहेंति कुमारी ए अज्जाइकूइआजा आकळआणसिच्च णणच्चखि आ मादुआवि अकुमारं तं तं जाणइ सव्वं जं महिळा ओ जाणन्ति त्थबहोन्ति सहिओपुत्थि अमारुव सजत्थदिदिण्णासि तत्थविगिणिज्जलीका तत्थविगिरि अवाहिणीगोलो ।"

अभ्येत्य या भवेत् क्रीडा सरो नूतनबिसाङ्कुरम् ।
तत्खादनादिका नानारूपा सा बिसखादिका ॥

अभिनवबिसाङ्कुरोद्भेदसमये सरः समाश्रित्य नानाक्रीडा बिसखादिका । **यथा —**

"गह्वंति पिअअमापि अ अमाअवअणा हि विसळअद्धाइं ।
हिअआइं वि कुसुमाउहसाणकआणेअरद्धाइं ॥"

द्रष्टव्यानि प्रकीर्णानि चेष्टितानि मनीषिभिः ।
अष्टमीचन्द्रिका कुन्दचतुर्थी च तथाविधा ॥
पुष्पावचायिकेत्यन्या तथा दौहदिकेति च ।
ज्ञेया तथान्या च नवलतिका तत्प्रवर्तिका ॥
शक्रार्चा च तथा तोयक्रीडा च प्रेक्ष्यदर्शनम् ।
मधुपानादिकमिति प्रयोज्यानि यथाविधि ॥
अन्यच्च क्रीडितं तत्तत्स्थानेषु विनियोजयेत् ।

आदिशब्दादुदीयमानादिर्गृह्यते । अष्टमीचन्द्रिकाकुन्दचतुर्थीपुष्पावचायिकादौहदिकानवलतिकाशक्रार्चातोयक्रीडाप्रेक्ष्यदर्शनमधुपानादिप्रकीर्णकान्यपि द्रष्टव्यानीत्यर्थः ।

स्पृहयन्ति मनोभूतमष्टमीशशिनो यया ।
क्रिया चैत्रचतुर्थी सा अष्टमीचन्द्रिका भवेत् ॥

"जहितुमं सच्च विआ वीणिस्सळोदिजू आणेहि तेहिं चिअच्चत्तेम अमळउग्गे स अंजाआगहवअळधू आदिण्णं वपळज्जवेहिस्सविसे स एहि अणिवारिअमेवगोहणच्च अउउच्चेमि ।"

नानाविधाना या यूनां हिमतौ यवसंस्तरे ।
अबलालोकनी कुन्दचतुर्थी सा प्रकीर्तिता ॥
पुष्पावचयकर्म स्याद् यूनां पुष्पावचायिका ।

उपवनेषु कामिमिथुनानां पुष्पावचयः पुष्पावचायिका ।

"विलम्बमानाकुलकेशपाशया कदाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।
तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं (मनोधिना स्य ?) मनः समाददे ॥"

चरणाघातगण्डूषालिङ्गनाद्यैस्तु दोहदैः ।
कुसुमोत्पादिका कङ्केल्यादौ दौहादिका मता ॥

इत्यादि । (?) यत्र युवतयो वारुणीगण्डूषचरणप्रहारपरिरम्भविभ्रमेक्षणादिभिर्वकुलकङ्केलिकुरवकतिलकादीन् पुष्पयन्ति, सा दौहदिका ।

"चिणत्थणाएसुके सदाण्णं मुहीणगिवडत्तुग्गासिहरग्गपडबस्सज्ज फळं तं तु एपम्म उत्तासि ऊढदूहं देळनि आविआसि आसो अमिंदुवअणाए विहिणोणिप्फळकं केळकरणदोसो सुमुप्पिसिओ ।"

दोहळअमप्पणेकिण्णमग्गसै इत्यादे ।

तरून् नवलतायुक्तान् भावयन्ति यथाङ्गनाः ।
क्रिया मनोज्ञा तु नवलतिकाख्या भवेत् तु सा ॥

यत्र कस्ते प्रिय इति पृच्छाद्भिः पलाशादिनवलतादिभिः प्रियजनो हन्यते, सा नवलतिका ।

"णवळअपअरं अंगे जाहिं जाहिं महइ देवरो दाउं ।
रोमंचदण्डराई तहिं तहिं दीसइ वहूए ॥"

"भणतेणइरणवत्तु आए दिण्णे वहरोइदी एत्थणपट्टे ।
गामतरुणिए अज्ज वि दिअहं बहुमाणिआ भमइ ॥"

"इवणदळअपहजजद्धदाणतक्कअं किंविहळिअसुहुए ।
अज्जज्जविंदुवइजणो घरे घरे सिक्खउम्महइ ॥"

इन्द्रोत्सवस्य दिवसः शक्रार्चेति प्रकीर्त्यते ।

"सच्चं चिअकट्ठमओ सुरणाओ जेण हळिअधीआए ।
हत्थेहिं कमळदळकोमळेहिं चित्तोण पळ्ळविओ ॥"

जलावगाहो ग्रीष्मादौ जलक्रीडेति कथ्यते ॥

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा ।

"पिसुणत्ति कामिणीणं जळलुक्कपिअवऊहणसुहेल्लिं ।
कंटइअकवोळोळं मउळत्तच्छाइ वअणाइं ॥"

यत् प्रियावेक्षणं रागात् स्वतो व्याजेन वा भवेत् ।
तत् प्रेक्ष्यदर्शनं चित्तचमत्कारैरभिधीयते ॥

प्रेक्ष्यदर्शनम् ।

"णच्चिहिइ णडो पेच्छिहिइ जणअओ होइ ओविद्रूसिहिइ ।
जइ रंगावि उढणअरी गहवइ धूआ णपेच्चिहिइ ॥"

यद्वा,

"तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो
नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।
दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां
व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥"

इत्यादि प्रकरणम् । यद्वा,

"दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेत्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः
कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥"

"तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम् ।
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥"

मदाय मदिरापानं मधुपानं तदुच्यते ।

माध्वीकादिसेवा मधुपानम् । यथा —

"ओआरूढमहुमआखणप्पम्मुट्ठावराहदिण्णुल्लावा ।
हसिऊण सच्चविज्जइ पिएण सळ्ळविअ ळज्जिआ कावि वहू ॥"

महाचतुर्थ्यां कामिन्या दभिन्याया कलिता भवेत् ।
उदीयमानानाक्रीडा प्रयोज्याः सम्प्रदायतः ॥ (?)

अत्र वयोवस्थानुरूपाणि गोळक्रीडागूढाभिव्याहारघुटीप्रवर्तनपट्टिकायष्टिकालेखनमुष्टिक्षुल्लकद्यूतमध्यमाङ्गुलिग्रहणाक्षपरिवर्तनषट्पाषाणकळूरन्धिकागोधूमपुञ्जकालवणवीथिकानिलताडितिकावस्त्रग्रन्थिकासौभानिकामण्डलिन्यादीनि देश्यान्यन्यान्यपि निवेशयेयुः ।

कुट्टिमादौ पतितोत्पतितसूत्रमयकन्दुकास्फालनादिभिर्गोलक्रीडा ।
यथा —

"आवणइ परिअत्तिद अडेवेणं दीडताडिअ पयोहरंबुरुहं
असमं जसवाळउद्धुणवळणक्कणव्वहावळअंजं

रमणि रणक्कारं चारचारुसंचाररहसरमणं जरअ वळए
विसउब्बव्ळसिचअदरविवडोरुजुअक्खणगहिअसह
अणंसुअपळ्ळवमरिपट्टसिज्जिरणिन्धाळं ककणअताटं
ककाटिपरिहट्टि अकवोळंइ असुंदरीण सोहइकद्दुअ
कीळा शो..........................."

साङ्केतिकोक्तिर्गूढाभिव्याहारः । यथा —

"ताम्रपर्णीतटेष्वासीत् तस्य सैन्यं मृगीदृशाम् ।
द्यूतं मौक्तिकपुञ्जेषु विद्रुमाङ्कुरगोपनैः ॥

एवं यथालोकमन्यान्यपि प्रयोगेष्वनुसन्धेयानि ।

अथ समयस्य प्राबल्यमाह —

अत्यन्तं रक्षणीयं स्यादौचित्यं काव्यजीवितम् ।

तदेव द्रढयति —

षट्प्रमाणविरोधेऽपि समयं नातिलङ्घयेत् ।
समयेनाविरुद्धानि प्रमाणानि न लङ्घयेत् ॥

तथापि —

प्रमाणषट्कमप्युक्तमर्थालङ्काररूपतः ।

इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावाः प्रमाणानि ।

तत्र प्रत्यक्षज्ञानं यथा —

"क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे
भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते
निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥"

लिङ्गाद् यल्लिङ्गिनो ज्ञानं, तदनुमानम् । यथा—

"सानुज्ञमागमिष्यन् नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥"

सदृशात सदृशज्ञानं यथा —

"तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
समूहस्तारकाणां (यत्कटाक्षा ? यः शकटा)कारमाश्रित. ॥"

यदाप्तवचनं, स शब्दः । यथा —

"कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥
गाथामेतामवष्टभ्य स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
त्वया पाणौ कृता वीर ! सीरिणीह कुटुम्बिनी ॥"

प्रत्यक्षादिप्रतीतार्थो योऽन्यथा नोपपद्यते ।
अर्थान्तरं च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥

"निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥"

अभावोऽपि प्रमाणाभावः । यथा — "सग्गं अपारिजाअं —" इत्यादि ।

उत्पत्तिविधिसाहाय्यदानभे(देनो ? दो)पपादने ।
द्वैतीयानि प्रमाणानि शब्दान्तरमुखानि षट् ॥
विनियोगविधीष्टानि तादर्थ्यप्रतिपादने ।
तार्तीयानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गमुखानि च ॥
प्रयोगविध्यपेक्षाणि क्रमस्य प्रतिपादने ।
पञ्चमोक्तप्रमाणानि श्रुत्यर्थप्रभृतीनि च ॥
शाब्दान्येतानि मानानि प्रतिस्थानं न च त्यजेत् ।

उत्पत्तिविध्यपेक्षितरूपभेदप्रतिपादकानि षट् प्रमाणानि शब्दान्तराभ्यासंसंज्ञासंख्यागुणप्रकरणानीति । स्वरूपपरो हि विधिर्भिनत्ति तत् । तत्र शब्दान्तरभेदो यथा —

"संदीक्षीराणणेहेवहि आणच्छेत्तमिहकळमशोपि
चोक्कारवरं हि अणं च पळइ पआम्मि ।" (?)

अभ्यासाद् यथा — "अद्दंसणेण पेम्मं अवेइ —" इत्यादि । संज्ञातो यथा — "मैथिलीमुदवहद् रघूत्तमः —" इत्यादि । संख्यातो यथा — "द्वयं मतं सम्प्रति शोचनीयताम् —" इत्यादि । यद्वा —

"रक्तपाटलसमानसौरभमस्य पातुमभवत् प्रियं द्वयम् ।
मादनं च मधुमत्तषट्पदं पेशलं च विमलं प्रियामुखम् ॥"

गुणाद् यथा — "पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहार —" इत्यादि। प्रकरणाद् यथा — "शशिनमुपगतेयं कौमुदी —"।

एवमेतद्भेदकं प्रमाणषट्कम्। परस्परविवेकहेतुर्भेदः। स तु क्रियार्थोऽप-(पद)भेदात् कारकभेदाद् वा भवति। नात्र तनीयानपि विशेषः। येषां न कार्येऽर्थे पदस्य प्रामाण्यं, तेषां मते षामतान्तरादयः कर्मैव भिन्दन्तीति (?) सिद्धे च भेदे प्रधानाङ्गभावविवक्षा। तत्र विनियोगविध्यपेक्षितशेषभावप्रतिपादकानि श्रुतिलिङ्गादीनि षट्प्रमाणानि। श्रुतिलिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्येति।

परोपकारे भावो हि शेषः। स श्रुतौ यथा — "अनेन यूना सह पार्थिवेन —" इत्यादौ। अनेनेति तृतीयाश्रुत्या पार्थिवस्याङ्गभावः प्रतिपाद्यते। तृतीया हि षष्ठीवदप्रधाना। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२-३-१९) इति स्मृतेः। लिङ्गतो यथा—

"असौ विद्याशाभिः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः।
यदालोके स्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव॥"

अत्र सौभाग्यस्मृतिकाभिगामिकसमस्तवरगुणाभिधायिपदप्रायोलिङ्गाद-(साविरयन्वाभिप्रायो लिङ्गाद ?)सावित्यन्वाभिप्रायनिवर्तने नियोगः। सर्वभावानां शक्तिर्लिङ्गम्। शक्तिर्नाम सामर्थ्यम्।

वाक्यतो यथा — "कुलेन कान्त्या वय(सा) नवेन —"। अत्र आत्मकुलतुल्य किन्तु गुणेन संगच्छस्व त्वमिति वाक्यार्थदमिमुदितरयाभिप्रायनिवर्तनविधियोगः (?)। साकाङ्क्षासन्निधियोग्यार्थपदकदम्बकं वाक्यम्।

प्रकरणतो यथा — "अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि —" इत्यादि। अत्र कलापिनृत्तदर्शनं किमन्योपकारकम्, उतेन्दुमतीयौवनश्रीनिर्वेशोपकारकमिति सन्देहे प्रकरणादुत्तरः पक्षः। इदं हि "सम्भाव्य भर्तारममुं युवानम्" इत्यादिप्रकरणे पठ्यते। परमैकार्थपरवाक्यसमूहः प्रकरणम्।

स्थानतो यथा — "असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः —" इति। अत्र राज्यधुरोद्वहनादीनि सादृश्यात् पितृसन्निधौ श्रूयमाणस्य स्थानतस्तद्गौरवादभ्युपपत्तिः। समुद्देशः स्थानमिति।

समाख्यातो यथा —

"सहृदधण्णणो जतइ आकेसवेण गिरिधरणे ।
गुरुभाव पावडेन विअण्णज्जि अच्चंरदिं पट्टा ॥"(?)

अत्र धन्येति समाख्याबलात् सदैव तस्मात् प्रियप्रसादपात्रत्व एव नियोगः। यौगिकं नाम समाख्या ।

एवमेतत् प्रधानविशेषभावाद् विनियोजकप्रमाणषट्कम् । एतेषां समवाये पूर्वं गरीयः । अत्रापि कर्मणः कारकस्य वा शेषभाव इति समानं पूर्वेण । अवगते च प्रधानाङ्गभावे क्रमापेक्षा । अत्र योगविध्यपेक्षितक्रमप्रतिपादकानि श्रुत्यर्था(दी)नि षट् प्रमाणानि । श्रुतिरर्थः पाठः स्थानं मुख्यं प्रवृत्तिरिति ।

पौर्वापर्येणानुष्ठानं क्रमः । स श्रौतो यथा — "सम्भाव्य भर्तारममुं युवानम् —" इति । अत्र सम्भाव्येति 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (३-४-२१) क्त्वाश्रुतेः (श्रोत्र ? श्रौत)क्रमः ।

आर्थो यथा —

"रसं जण्णंत्तिम्पण्डंतिपंमहं पिप्पिअसहावेत्तित्ति ।
विरहेण दंमरिउ हेगुगुणातस्सबहुभग्गा ॥" (?)

अत्र पूर्वं पूर्वं मन्मथवृद्धिः । ततमीर्ष्या प्राङ्मरणाभावः । ततो विप्रियसहिष्णुत्वमिति । अर्थक्रमो यथा -- अग्निहोत्रं जुहोति । यवागूं पचतीति । पाठक्रमो यथा — "अनेन कल्याणि! करे गृहीते—" इति । अनेन पृथिवी सामान्या दक्षिणाशायाः साधर्म्याच्च पूर्वपतित्वं पश्चात् करग्रहणमित्यर्थप्राप्ते वां सामर्थ्यं पूर्वकरग्रहणम् । ततः पतित्वमिति क्रमः (?) ।

स्थानक्रमो यथा —

"सातुग्धज्झणबाळअणिच्चंघरदारतोरणिणाओ ।
सूसरवंदणमालिणव्वदिअहं मिक्किल्लाहिच्चिरं अवारारं(?) ॥"

अत्र गृहद्वारतोरणनिषण्णणणाकेन(?) वन्दनमालासन्निधेर्दिनेऽपि सा विशुष्यति कृशायते चेति क्रमः ।

मुख्यक्रमो यथा —

"वेविरसिण्णकरंगुळिपरिग्गहक्खळिअळेहिणीमग्गे ।
सोत्थिव्विअ ण समप्पइ पिअसहि! ळेहंमि किं ळिहिमो ॥"

अत्र स्वस्तिकशब्दस्य माङ्गलिकत्वेन मुख्यत्वादाङ्निवेशः । ततोऽस्य हितस्थानप्रयोग इत्यादिक्रमः ।

प्रवृत्तिक्रमो यथा —

"पुढमं वामणविहिणा पच्चाइ कओ विअंभमाणेण ।
थणजुअळेण इमाए महुमहणे व्व वळिबन्धो ॥"

अत्र विक्रमप्रवृत्ताविव स्तनप्रवृत्तावपि प्राग् वामनः पश्चाद् बलिर्बद्ध इति क्रमः । सिद्धेषु भेदाङ्गाङ्गिभावक्रमेषु शब्दानामनेकार्थत्ववशदाविद्यागवद्यौ नार्थानामनुष्ठेयत्वा । इति प्राप्तौ वा(?) तदर्थनिर्धारणापेक्षा तत्राधिकारविध्यपेक्षितानि समस्तानेकार्थशब्दसाधारणानि प्रकरणादीनि षट् प्रकरणप्रमाणानि — अर्थः प्रकरणं लिङ्गमौचित्यं देशः काल इति । निर्धारणं विभागतः पृथक्करणम् ।

तदर्थतो यथा —

"गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया ।
पाणी प्रवालैरोष्ठौ च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥"

प्रकरणाद् यथा —

"ळच्छीए कुवळअदुळुक्काजळहिमएविरमत्ति दिशी ।
जअशुबअंवरमाळेव्वरहिणमणिव्वइत्ती ॥"

लिङ्गतो यथा —

"कळहोउज्जळगौ असि आसुरअरारस्सुवं बंति ।
अणिमिसच्चं विहंडजुवरं सुहुद्धणणा ॥" (?)

औचित्यतो यथा — "सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य —" इत्यादि ।

देशतो यथा —

"अमरावत्यां हरिरि"ति ।

काले — "त्रेतायामर्जुनः ।"

इति । एवमेतद्विभागतोऽर्थविशेषनिर्धारकं प्रमाणषट्कम् । उक्तं च —

"अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद् देशकालतः ।
शब्दार्थाः प्रविभज्यन्ते न शब्दादेव केवलात् ॥"

इति । एवं देशकालादिभिश्चार्थनिर्णयः । तात्पर्यनिर्णये लिङ्गान्यतानि—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति सप्तमं प्रकरणम् ॥

अथाष्टमं प्रकरणम् ।

एवं सपरिष्कारं साहित्यं निर्णीय तद्भावकस्य सामाजिकाख्यस्य रसिकस्य रूपमुपवर्णयन् फलभूतां तस्य (परमसुखप्राप्तिं) प्रदर्शयति—

ईदृशं भावयन् काव्यं रसिकः परमं सुखम् ।
प्राप्नोति कालवैषम्याद् गुणतस्त्रिविधोऽपि सन् ॥

अत्र सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः । तद्योगात् सात्त्विको राजसस्तामस इति त्रिविधो रसिकः । यथाक्रममुत्तमो मध्यमोऽधमश्च । सत्त्वं नाम चित्तस्यैकतानत्वहेतुः, रजोऽस्याक्षेपकं, तम आवरकम् । तस्माद् यथाक्रममचिरचिरचिरतरकालं प्रतिष्ठया काव्यार्थभावनया सर्वस्यापि परमसुखप्राप्तिरित्युक्तं भवति । तदेव प्रकटयति—

काव्यार्थप्रतिसन्धानधारावाहनरूपया ।
किञ्चिद्भावनया ज्ञानं सुखदं सुखमेव वा ॥
तत्स्वरूपमसन्देहमतीन्द्रियमबाधितम् ।
तदिदं युष्मदस्मत्ताभेदप्रलयकारणम् ॥
तेन प्रकाशमानेन सर्वो नित्यसुखी भवेत् ।

तथाहि— श्रूयमाणमभिनीयमानं (वा) काव्यार्थमनुसन्दधानस्य सामाजिकस्य रामो वा नवायमिति प्रायेण रामोऽयमिति वा रामो नायमिति राम एवायमिति वा अपि च रामोऽहमिति वा स रामोऽहमिति वा राममिममनुसन्दधामीति वा ज्ञानेन न रसोत्पत्तिः । किन्तु एतद्विशिष्ट(मा ? म)दृष्टालम्बमात्मानन्दरूपं काव्यार्थानुसन्धानभावनाभिव्यक्तं वेदनावित्तं यज्ज्ञानं तत् प्रकाशमानेन पराक्प्राप्तिरिति । ननु,

"साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम् ।
भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते ॥"

इत्युक्तम् । तत्र रसान्वयोऽपि परिष्कारः । तेन रसोऽपि तत्सामग्रीमध्यमनुप्राविक्षत् । तेन रसेन रसो भवतीत्युक्तम् । एवं चात्माश्रयदोषः प्रसज्येत । तन्न । रसान्वयो नाम साहित्यस्य (न) फलान्वयः, किन्तु वाक्येषु तद्विभावादिसमर्पकत्वमित्यदोषः । यद्वा, तत्तद्विभावादिसामग्र्याभिव्यक्तशृङ्गाराद्यभिधानवानवान्तरो रसोऽन्यः । स एव काव्यार्थः । तद्भावनया परमरसस्य व्यक्तिर्भवति । सैव प्राप्तिर्भण्यत इति न किञ्चिदाकुलम् । स्यादेतत् । अलमवान्तररसेन । परमरस एव काव्यार्थो भवत्विति । न वा कल्पनागौरवभयम् । सर्वदृश्यमिदमस्माभिरपि द्रष्टुं शक्यते । न हि काव्यस्वरूपसामग्रीसमनन्तरमात्मस्वरूपस्य निरतिशयस्यानन्दस्याभिव्यक्तिः । अभिव्यज्यन्ते च तस्य मात्रास्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाः शृङ्गारादयः । प्रमीयते च तद्द्वारा परमरसप्राप्तिः । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती"ति । अभिव्यङ्ग्ये काव्योत्पाद्यादिशब्दा गौणा मन्तव्याः । भावनापि रस इष्यते । प्राप्तिरपीयं प्रकाशतो नातिरिच्यत इति सकलं सङ्गतम् ।

ननु संविदः संवेद्यत्वे का हानिः । किमिति स्वयंप्रकाशतानिर्बन्धः । उच्यते । संविदः संवेद्यत्वे युगपदनन्तसंवित्प्रसङ्गः । अनवस्थापातात् । स्वसत्तामात्रेण संवित्सिद्धिरिति प्रकाशयति । किन्तु प्रकाशमानो यथाग्न्यालोकः । सोऽपि सन्मात्र इति चेत् । न । चक्षुर्गृहीतस्य पटस्य तदानीं तदालोकसद्भावप्रश्ने नियमेन तदस्तित्वाभ्युपपत्तेः । एवं ज्ञानपदार्थस्य तत्कालस्य तत्कालतज्ज्ञानसद्भावप्रश्ने सत्वाभ्युपगमात् । इदानीं तदनुमिनोतीति चेत्, तथाविधविलम्बाभावात् । अपि ज्ञानं हि ज्ञेयाकारम् । अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतयाधिक्रियतामिति । तस्माद् ग्राहके ज्ञाने ग्राह्यं ज्ञानं तद्विषयश्चेति द्वयं परिस्फुरेत् । अनेन न्यायेन पूर्वपूर्वेषां ग्राहकाणां बह्वाकारता स्यात् । नैवंविधं ज्ञानं सर्वस्यापि युज्येतेति । यदि बह्वाकारतां कश्चिन्नानुमन्येत, प्रथमग्राहकस्याप्याकारद्वयवत्ताभ्युपगम्यताम् । ओमिति चेत्, कस्तर्हि तस्याकारः । स एव ग्राहकज्ञाने चेद्, ग्राह्यग्राहकसंविदोः किमन्तरम् । किञ्च संवित्तिः संवेद्येति वदतः संवित्तिशब्देन सर्वसंविद्ग्रहणाद् ग्राहिकाया अप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् स्वयंप्रकाशत्वमेवापतति । प्राकट्यलिङ्गानुमेयं ज्ञानं कश्चिद् व्यपदिशति । तज्जायमानं प्राकट्यं लिङ्गं भवितुमर्हति । तस्य तस्य ज्ञाने प्राकट्यान्तरमप्यपेक्ष्यं, (.......... । अतीतमाह —

अतीते बाराणसीयं दाशरथमहाराजा नाम अनुगतिर्गमनमपहाय ।

धम्मेन रज्जं काले सितत्तथसोइ सत्तसत्थि सहत्तोनं

जेभिकाअं किपुत्ते एकं च धीतरं विजाइ ओजं तो

रामपणिते नाम अहोसिदुति अलीकक्खणकुमारो नाम धीता

सीतादेवी नाम अपरभागेऽङ्गवाक्यम् ।(?) तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । न संवेद्यसमकालं स्पष्टायां संवित्तावनुमेयत्वारोपणमिति (भूपेणमगमसमध्वजस्यैव ज्ञानस्यावज्ञेयमतमहहासमिति ?) कृतमतिप्रसङ्गेन । एवं चेत् कूटस्थ आनन्दो रस एक एवोपाधिभेदत इति घट्टकुट्ट्यां प्रभातम् । साधीयान् भवतः शृङ्गाराद्वैतपरिहारः । नन्दामि च पिबामि चेत्ययं न्यायः । विशिष्टादृष्टजन्मन आत्मगुणोद्भूतिहेतोरनादिवासनारूपस्याहङ्कारस्य च रसत्वमैक्यं च निषिद्धमस्माभिः । ननु कूटस्थात्मस्वरूपस्यानन्दस्यैकरूपस्य भेदो वक्तुं न शक्यत इत्यादि । भेद औपाधिक एवाङ्गीकृतः । वराङ्गनालिङ्गनादिजनितरसभावनया न परमरसप्राप्तिः । एतद्भावनया तत्प्राप्तिरिति कोऽयं नियम इति चेत् । न । तस्याशक्तेः । शब्दार्थभावनाया एव शक्तत्वात् । न हि स्वभावः पर्यनुयोज्यः । श्रूयते हि साहित्यज्ञानादभिमतलक्ष्म्यभिधानपरमसुखलाभः —

"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥"

इति । अत एवोक्तम् —

"आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषिक्ता नैते वाचं विप्लुतां धारयेयुः ॥"

इति । तदेवं काव्यार्थभावनया रसेन स्वनिरतिशयानन्दलाभस्य कविवचनेषु भद्राया लक्ष्म्या निधानस्य च श्रवणात् कविकाव्ययोर्महत्त्वं रसिकस्य च प्रयोजनं श्रुतिसिद्धमेवेति सर्वं समञ्जसम् ॥

इत्यष्टमं प्रकरणम् ॥

इति साहित्यमीमांसा सम्पूर्णा ॥

शुभं भूयात् ।

उदाहृतानुक्रमणिका ।

श्लोकाः.	पार्श्वम्.	श्लोकाः.	पार्श्वम्.
अकटमकुटीचन्द्र	९३	अनेन कल्याणि करे	१५७
अखण्डमण्डलः श्रीमान्	४६	अनेन यूना सह	१५६
अग्रे स्त्रीनखपाटलं	२७	अनेन सागरानूपान्	१२४
अङ्कलेखामकाश्मीर	४७	अन्दोळणळंघिअ	१४७
अङ्गाधिराजभुज	१४०	अन्यासु तावदति	५७
अङ्गानि चन्दनरसैः	११२	अन्योन्यकण्ठाश्लेषे	६६
अङ्गुलीभिरिव केश	६३	अपाङ्गनिष्यन्दभराश्रु	६७
अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन्	४४	अपीतक्षीबकादम्ब	४६
अङ्गेनाङ्गं तनु च	९	अपेतव्याहारं धुत	९७
अङ्के न्यस्योत्तमाङ्गं	११८	अप्रगल्भकलकण्ठ	१२३
अच्चासणोर्मिकर	६४	अमृतममृतमास्ता	३३
अजित्वा सार्णवामुर्वी	७१	अम्बास्तवेषु तव	१२५
अणिअदणुए	१२६	अयमुदयति मुद्रा	२७
अणेण पिआत्थणए	१४७	अयशोमलिनं सुखम	१३२
अण्णे वि हि होन्ति	,,	अयि पान्थ विलम्बसे	३
अतीर्णशुक्तपुट	१२८	अयं देशो देशो न न न	१०६
अत्ता तह रमणिज्जइ	६	अरत्नालोकसंहार्य	४६
अथ यन्तारमादिश्य	४०	अरे कटाक्षलहरी	९३
अथास्य रत्नग्रथि	१४४	अरविन्दकरण्डालय	१२६
अथैष गुणवान् राजा	१०३	अर्थिनां कृपणा दृष्टिः	२९
अथैष प्राचीनः सरति	१४१	अविअण्णपेच्छ	६१
अदर्प इव कन्दर्प	३३	अविरतरतक्लान्ता	१२३
अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा	६०	अशोकनिर्भर्त्सित	११
अद्दंसणेण पेम्मं	१५५	अश्वि अभितानिक	१४०
अद्धक्खरुसणक्ख	६१	असकलहसितत्वात्	९
अद्यैवावां रणमुपगतौ	१०४	असम्भृतं मण्डनमङ्ग	४६
अधिदिनावधि जीवा	५	असारं संसारं	१४
अध्यासामासु	१०	असावनुपनीतोऽपि	०८
अध्यास्य चाम्भः	१५६	असौ कुमारस्तमजो	१५६
अनञ्जितासिता दृष्टिः	१४४	असौ विद्याशाभिः	,,
अनणुरणन्माणि	१८	अस्ति विशेषः सुमहा	६
अनाकूतैरेव प्रियसह	१४९	अस्मान् साधु विचिन्त्य	५७
अनातुरोत्कण्ठितयो	६५	अस्मिन् देव लतागृहे	६२

श्लोकाः.	पार्श्वम्.	श्लोकाः.	पार्श्वम्.
अह तइ महत्थदिण्णो	१४७	उद्धतैर्निभृतमेक	७५
अहमरुहुकुडे को	९३	उन्नमितैकभ्रूलत	९२
अळअं जणं त्ति	९६	उपवसति वसन्तस्यावसाने	१२८
अंशुकानि प्रवालानि	७१	उपस्थितां पूर्वमपास्य	११६
आअंबळेअणाण	१४४	उपस्नोतः स्वस्थस्थित	१३३
आदिअं अणएण	५	उभौ यदि व्योम्नि	२०
आन्त्रप्रोतबृहत्कपाल	७८	उलूखलैराभरणै	१३४
आन्त्रैः कल्पितमङ्गल	७५, ९७	उव णिच्चळणिप्फन्दा	५
आम बहुला वनाळी	१०२	एकत्तो रुअइ पिआ	९६
आयाते दयिते	७०	एक सावण अण्णहि	१०५
आर्द्रं नागाजिन	७८	एकस्मिन् शयने	६०
आर्द्रार्द्रचन्दन	१४६	एकस्या गण्डतलमलं	१२७
आवणइ परिअत्ति	१५३	एकेनाभ्यधिके	११६
आवर्जितजटा	५७	एकेनालिङ्गन्तं	९६
आविर्भूतज्योतिषां	१६१	एतस्मिन् घनचन्दना	१४३
आशाबन्धः कुसुम	६०	एतानि निस्सहतनो	८८
आसण्णकुडुग	१५०	एताः कूलकरञ्ज	१२४
इक्षुदण्डस्य मण्डस्य	१०	एसो वि ण सच्चविओ	१०१
इतश्चेतश्चाभ्रंलिह	१३४	एत्थ णिसज्जइ अत्ता	५
इति देहविमुक्तये	६७	एद्दहमेत्तत्थणिआ	११६
इदमम्लानमानाया	७०	एलालवङ्गलवली	१२६
इदं मघोनः कुलिशं	७२	एष राजा यदा राज्यं	३२
इदं वामाय भागाय	३५	एष वन्यागतो याति	१८
इन्दुर्यत्र न निन्द्यते	६१	एष वृक्षशिखरे	४४
इमा मसीकज्जळ	१४९	कङ्कासिन्याः पृथुकुच	१२४
इमिणा सरएण ससी	१०५	कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ	५३
इयं गेहे लक्ष्मीः	३	कथय किमिति बाले	८८
इवणदळअपहज	१०२	कदा कटाक्ष एणाक्ष्या	९३
इह हि वहात कामं	१४१	कदा नौ सङ्गमो भावी	१०१
उच्चिणसुपडिअ	६	कनककलशस्वच्छ	६२
उच्छ्वसत्कमलगन्धये	४२	कन्थाकम्बलखण्ड	१६३
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं	५५	कपाले मार्जारः पय	६२
उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते	९०	कपोले जानक्या	९६
उत्तुङ्गाः परितः	२९	कपोले पत्राली कर	६९
उद्गर्भहूणरमणी	१४२	कमलमनम्भसि	९६
उद्दामोत्कलिका	३९, १०७	कमले कमलोत्पत्ति	७९

श्लोकाः.	पार्श्वम्.
करकिसलयं धूत्वा	१३१
कर्ता मखानां बहु	११३
कलशैरभिषिच्य	१४०
कलिङ्गपुरकामिनी	,,
कल्याणदायि भवतो	९७
कल्याणी बत गाथेयं	१५५
कल्लोलवेल्लित	१६
कश्चित् कराभ्यामुप	५७, १४४
कश्चित् कान्ताविरह	११४
कस्तूरीतिलकः	२४
कस्स व ण होइ	५१
कळहो उज्जळगौ	१५८
का नाम रम्यता वक्त्रे	७६
कालिन्दि! ब्रूहि कुम्भो	१०८
किञ्च बहुझल्लरी	१२६
किमुवाच वचो रामः	१२४
कियद्भिरपि सोऽध्वान	६६
कियन्मात्रं जलं विप्र	४०
किरन्तः कावेरीलडह	१२९
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि	६३
कुतः कुवलयं कर्णे	१०३
कुलेन कान्त्या वयसा	१५६
कुवलयदलनीला	१३३
कुसुमसुकुमारमूर्ति	१४७
कुसुमायुधपत्नि	६७
कृष्टा येन विलोल	७१
कृष्णेनाद्य गतेन	,,
केचिद् वस्तुनि	१०४
केरलीचिकुरभङ्गि	१४०
केवलं बत बन्धार्थ	३८
केशाः सपुष्पगण्डू	१४५
को एसोत्ति पऊतै	१४९
कोकप्रीतिचकोर	१२८
कोकिलालापवाचालो	२२
कोदुक्कअजणगम	१४९
कोपमाहारयत् तीव्र	७३
कोऽयं भामिनि! भूषणं	१४७
कान्तकान्तवदनप्रति	१५४
कान्तं रुचा काञ्चन	१२२
क्रीडन्तोनां हलिक	१४३
क्रोधो यत्र भ्रुकुटि	६९
क्लिष्टचन्द्रमदयैः	७५
क्वचिद् भस्मापाण्डु	११४
क्व युवतिमार्दवं क्व	१०७
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	९८
खात्मेन्दुवह्निमरुदर्के	४
खेटके भक्तसूपस्य	१८
गङ्गे! देवि! दृशा पुनीहि	३८
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त	१०३
गजकदम्बकमेचक	११०
गजाय गण्डूषजलं	१२९
गतिर्वेणी च नागेन	१५८
गलनिहितकुसुम	१४३
गलितवयसामङ्गे	१३०
गह्णन्ति पिअअमापि	१५१
गाढालिङ्गनकेलि	१४६
गाढोत्कण्ठकठोर	१४२
गिरिप्रसक्तानि	१२५
गिह्मद्वग्गिमसीम	६२
गुणानुरागमिश्रेण	१२३
गृहिणी सचिवः सखी	६६
घराणिए महाणस	९६
घरिणिघणत्थण	५७
घर्माम्भोविसर	१४५
घेत्तूण चुण्णमुट्ठी	१४६
घ्रात तालफलाशया	६३
चक्रवाकमिथुनं	१४५
चन्दनासक्तभुजगा	५०
चन्द्रज्योत्स्नाविशद	१६२
चन्द्रितो येन माभि	९४
चयस्त्विषाभित्यव	३८
चरन्ति चतुरम्भोधि	३५

श्लोकाः.	पार्श्वम्.
चलति कथञ्चित् पृष्टा	५७
चारुता वपुरभूषयदासां	१४
चिणत्थणाए सुके	१५२
चित्रं हरिणशाबाक्ष्याः	४६
चिन्ताणिअदइअ	७८
चूडाचुम्बितकङ्कपत्र	११४
च्युतसुमनसः कुन्दाः	२७
च्युतामिन्दोर्लेखां	,,
च्युतो राज्याद्	३८
छणपिट्ठधूसरत्थणि	१४८
छत्राकारशिराः	१८
छम्मइ पिआए दइओ	१५०
जजौ जो जाजिजिज्जाजी	३६
जनकस्तादृशोऽस्माभिः	६६
जम्भारातीभकुम्भ	१२७
जयति जनताभि	९३
जयति भुजगरज्जु	२५
जयत्यमलकौस्तुभ	४०
जयन्ति ताण्डवे	१२६
जस्स विळक्कगं	१२२
जहि तुमं सच्चविआ	१५१
जं वहजवरिअं	११७
जिजीपुढएमिदिस	१०४
जितमिह भुवने	७२
जीवग्राहं विरमतु	५८
जो जस्स हिअअदइओ	१०४
डोलायन्तः कपोलेषु	१४५
ण कओ बाहविमक्खो	५६
णच्चिहिइ णडो	१५२
णमह अवड्ढिअ	४७
णवळअपअरं अंगे	१५२
णिअए वि कुगअंणे	९६
णिअदइदंसण	६
णिभुअं खुणंससि	६८
तडिल्लता किं न स्थैर्यात्	१२५
ततोऽरुणपरिस्पन्द	११
तत्कालप्रियजन	६०
तत्क्रूरदन्तकरपत्र	७९
तत्र काञ्चनशिला	१५३
तत्र तोयाशयाशेष	३३
तदाभ्यति (?)	४०
तनुत्वरमणीयस्य	३८
तन्वा श्यामा शिखरि	११
तमृषिं मनुष्यलोक	१३२
तरुणं सर्षपशाकं	१२५
तस्मिन् जीवति जीवामः	४०, १२४
तस्य राज्ञः प्रभावेन	३१
तस्याः प्रवृद्धलीला	३४
तस्याभिषेके मदना	३६
तस्या लग्नं भवेद्	२३
तस्या वक्त्राब्ज	१२७
तह णिमिअच्चिअ	५६
तं वीक्ष्य वेपथुमती	५८
ताटङ्कवल्गित	१४६
ताभ्यां गताभ्यां गत	१३०
तामभ्यगच्छद्रुदेता	१६
ताम्रपर्णीतटेष्वासीत्	१५४
तां रोहिणीं विजानीहि	,,
तिमिरनिरुद्धभीम	९६
तीर्थे तोयव्यतिकरभवे	६८
तीव्रः प्रतापो मधुरं	१२२
तुज्झ ण आणे हिअअं	९२
तुह करकमळं कमळं	११५
तुंसि मए चूअंकुर	९२, १४८
तेनेऽद्रिबन्धो ववृधे	४०
ते विरळा सप्पुरुसा	१०४
तौ सन्धिषु व्यञ्जित	१५३
त्वदाननमधीराक्ष	४१
त्वमेवंसौन्दर्या स च	२९
त्वं जीवितं त्वमसि	७२, १०६
थोआरूढमहुमआ	१५३
दन्तप्रभासुमनसं	११०

श्लोकाः.	पार्श्वम्.	श्लोकाः.	पार्श्वम्.
दर्पणे च परिभोग	१५३	नवशाड्वलराजि	१३
दर्भाङ्कुरेण चरणः	३०	नवाम्बुदकुटुम्बिनः	११५
दंष्ट्रापृष्ठेषु सद्यः	१६	न स्पृष्टोऽपि	७०
दिअरस्स सरअमहुरं	१४८	नादस्तावद् विकल	५९
दिग्वासा यदि तत्	१०७	नालिकेरफलषण्ड	११३
दिङ्मातङ्गघटा	७१	निगृह्य केशेष्वाकृष्टा	७१
दिनपरिणतिमज्जत्	१४१	निधानगर्भामिव	१२९
दीर्घापाङ्गं नयन	३१	निपुणं द्रुहिणेनास्या	४५
दुःखं मे प्रक्षिपति	१२७	निरानन्दः कौन्दे	२५
दूरपडिवद्धराए	१०९	निर्णेतुं शक्यमस्तीति	१५५
दूरारूढप्रमोदं	१२८	निर्मग्नेन मयाम्भसि	६४
दूरे दारुवनानि	१९	निर्माल्यं नयनश्रियः	३४
दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि	१०२	निर्मोकमुक्तमिव	४४
दृष्टिः सालसतां	९९	निश्शेषच्युतचन्दनं	१११
	२६	नीलेन्दीवरमिन्दुकान्ति	१०२
देआ पहिअणिअत्त	५	नीलेन्दीवरशङ्कया	६२
देवव्रते वाञ्छति	२८	नैतच्चित्रं यदयमुदधि	७९
देवि! त्वदङ्घ्रिनखरा	११०	नौश्च दुर्जनवाणी च	३४
देशे देशे कलत्राणि	७२	पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः	१३२
देशैरन्तरिता शतैश्च	६४	परगुप्पच्छणणन्दो	१४८
द्यूते छद्मपरः कामं	६१	पणमथ पणअपकु	९२
द्रव्यं गतं सम्प्रति	१६, १५५	पणमाणहमाण	६९
द्वारं खड्गिभिरावृतं	३९, ११४	पतद्धाराः पारावत	११५
धण्णोसि रेहलिद्द	१५०	पत्युः शिरश्चन्द्रकला	११३
धात्राभिघातदयिता	८८	पद्मातपत्ररसिके	६
धावति तरुमारोहति	१४३	पद्भ्यामूरुयुगं विभज्य	९७
धीरास्त एव धवला	८८	पन्थाः स एष सखि	१२०
धीरेण समं जामा	१०	पयोमुचः परीतापं	५२
न केतकीनां विकसन्ति	६२	परिपुच्छआ ण जप्पइ	६१
न नर्मसाचिव्यमकारि	१२९	परिम्लानं पीनस्तन	२१
न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य	५१	परिसरपुलिनेषु	१२२
नमः पतनशीलाय	३४	परिहरति सुषुप्तं	१४१
नमामि नित्यं ललितं	३५	पर्याप्तं तप्तचामीकर	१२७
न मालतीदाम विमर्द	६३	पल्लवेन पवनातु	२३
नराः शीलभ्रष्टा	२६	पश्य पार्वति पयोद	११२
नलिन्या इव तन्वङ्गया	४१	पश्यानभ्यङ्गजनाज्जन्म	२०
नवदिशः पृथ्वीं	४४	पश्यामि तां तत इतः	१०४

श्लोकाः	पार्श्वम्.	श्लोकाः	पार्श्वम्.
पळमवाणिअअह्व	११०	प्रासकार्मुकबिभ्रद्भि	१२८
प...... सागअणवस	११५	प्रियां भयव्याकुल	९७
पाअडिअणेहसब्भा	५१	प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि	१०३
पाञ्चालनेपथ्यविधि	१८५	प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२८
पाणउडीअवि	५२	फुल्लेन्दीवरकाननानि	११६
पाणसमेोत्ति भणन्तो	९६	बहिआविहिअसवि	१५०
पाणिपद्मानि भूपानां	४४	बाला नूतनयौवन	१२८
पाणिपीडनविधे	७०	बाह्लीकीरदनच्छदा	१४२
पाण्ड्योऽयमंसार्पित	१५०	बिम्बाधरासन्न	१३२
पादन्यासं कृतवति	६१	बिम्बोष्ठं बहुमनुते	१२८
पादाग्रस्थितया	१२७	भण तरुणि रमण	१४
पादावष्टम्भनम्री	९५	भण तेण इरणत्तु	१३२
पायं पायं तवारीणां	७२	भद्रं ते सदृशं यदध्व	१४३
पिअदंसणसुह	६, १०१	भयात् समालिङ्गय	९७
पिपिप्रिय ससस्वयं	३१	भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे	१६
पिबन् मधु यथाकामं	१०९	भवति विततश्वासो	७०
पिसुणन्ति कामिणीणं	१५२	भानुमानपर	१०३
पुच्छरतस्स विकहे	१५०	भीष्मप्रोक्तानि	९३
पुढमं वामणविहिणा	१५८	भूनिर्विशेषं देव	२१
पृच्छामः किमिव क्षमा	१११	भृङ्गेण कलिकाकोश	१८
पृष्ठेषु शङ्खशकल	७८	भ्रूभेदे सहसोद्गते	२८
पोत्री भिनत्तु दुरितं	६४	भ्रेमुर्ववल्गुर्ननृतु	४०
पौलस्त्यपीनभुज	७०	मत्स्यमत्स्यन्दिको	३३
प्रकाशस्वाभाव्यं	१४	मथ्नामि कौरवशतं	१०६
प्रतियोजयितव्य	६८	मदरक्तकपोलानि	१३२
प्रतीच्छत्याशोकीं	७६	मदिराक्षि मदानना	६६
प्रत्यग्रमज्जनविशेष	१४८	मधुमन्ति सुगन्धीनि	१२१
प्रत्यादेशा + पिच म	१२८	मधुर्मधूनि गान्धर्वे	३२
प्रथममरुणच्छाय	३७	मधु सरजसं मध्ये	१३४
प्रथममलसैः पर्यस्ता	२९	मध्यन्दिनार्कसन्तप्त	४४
प्रबुध्यते नूपुर	१२०	मनीषिताः सन्ति गृहेषु	२२
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमा	६८	मनोरोगस्तीव्रो	५७
प्रविवेश पुरीं तया	६६	मन्दरस्य मदिराक्षि	१३३
प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो	२	मन्दं निधेहि चरणे	७
प्राप्य मन्मथरसादति	५८	मन्दायन्ते न खलु	१२७

श्लोकाः.	पार्श्वम्.
मरतकतटे मन्दाकिन्या	१११
मलयमरुतां त्राता	१०७
मल्लिकामालभारिण्यः	१०१
मह एहि किं व	६
मळिणवसणाण क	५५
मा गर्वमुद्वह कपोल	३०
माघमासे रटन्त्यापः	१०८
मा भवन्तमनलः	११३
मार्गन्ते देहभारा	१३१
माला मूर्ध्नि विनिर्मिता	१४४
मुखं पातु फालस्थल	१४६
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना	१२४
मुग्धेऽस्मिन् परिणाहिनि	१४५
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिन	१४२
मूले कण्टकसन्तति	९
मूले नन्दनशाखिनां	२१
मूले मूले हि पश्यामि	७२
मूले लोलकरीर	३७
मृगं शशाङ्कः सकलं	५२
मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं	९८
मृद्वीषु पादाहतिषु	६९
मेदश्छेदकृशोदरं	११८
मैथिलीमुदवहद्	१५५
मैनाकः किमयं रुणद्धि	१२५
यः कौमारहरः स	२०
यच्चन्द्रकोटिकर	२२
यच्चेदं हलिनीकुचो	१४१
यतो यतोऽङ्गादप	१२९
यत्नालीदलपाक	२
यदि भवति वचश्च्युतं	३१
यदि मे वल्लभा दूती	१०५
यदियदेव विलग्नं	१४५
यदेव रोचते मह्यं	४०
यद्यत् कृत्तं दशमुख	७३
यन्नीलालकमञ्जनं	१४६

श्लोकाः	पार्श्वम्.
यशःस्तोमानुच्चै	१२२
यश्च निम्बं परशुना	११५
यस्मिन्ननश्वर्यकृत	७९
यस्मिन्मनागपि न	१४२
यस्यार्थस्तस्य मित्राणि	१०
यस्यावस्कन्दलीला	८९
यस्याः कुसुमशय्या	६४
यातोऽस्मि पद्मनयने	३९
यान्त्या मुहुर्वलित	५८
यावज्जीवमहं मौनी	१८
या सृष्टिः स्रष्टुराद्या	४
येनाकुम्भसीमग्न	१२८
यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति	९०
यो हि दीर्घासिताक्षस्य	१०६
रक्खामि सुणअमेणं	५
रक्तपाटलसमान	३९,१५५
रमणीचरणाम्भोज	१२१
रसं जण्णं तिम्प	१५७
राजकन्यानुरक्तं	५१
राजीवराजीवश	३६
राज्याद् भ्रंशो वने	९८
राज्ये सारं वसुधा	१०७
रात्रिवृत्तमनुयोक्तु	१३४
रामबहुला वनाली	३९
राममन्मथशरेण	९७
रामोऽसौ भुवनेषु	११५
राहोश्चन्द्रकलामिवा	९५
रूपं तदोजस्वि तदेव	४
रूवाप्पिताणसोहइ	१४८
लङ्घयन्ते रघुवीर	२५
लभेत सिकतासु तैल	१२८
लाटीनाभिनिभं	१४१
लावण्यप्रसर	१३१
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	४४
लीनेव प्रतिबिम्बितेव	५५,११८

श्लोकाः	पार्श्वम्	श्लोकाः	पार्श्वम्
लोचने निमीलयित्वा	१०६	व्यर्थं यत्र कपीन्द्र	६६
लोलल्लाङ्गूलवल्ली	८९	व्याधः पापधियस्तथापि	१०२
वइ विवरणिग्गअ	११७	व्यामग्राह्यस्तनीभिः	१४१
वज्राङ्गनाचरण	१४०	व्रीहिः स्तम्बकरिः	१४३
वत्से! मा बहु निःश्वसीः	१२१	शक्रयुवतिकपोला	१४१
वनगहननिमग्ना	१३१	शदनाणुशमंश	९२
वन्यः शिवेव स भवान्	११३	शयितमसकृद् गर्भा	३५
वन्यौ द्वावपि तावनार्य	९०	शशिनमुपगतेयं	१५६
वरतनुरथवा ते	१३३	शशिरुचिषु दलेषु	९०
वर्तन्ते चिरशर्तं	२७	शान्त्यै वोऽस्तु कपाल	१११
वर्धते सह पान्थानां	१०३	शापान्तो मे भुजग	६०
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति	३८	शार्वरस्य तमसो	१३४
वाअणिग्गणाकरो	१४८	शिखरिणि क्व नु नाम	१०३
वागर्थाविव सम्पृक्तौ	२४	शिरसि सुषिरे सुप्त	७२
वात्याचक्रविवर्ति	१२८	शिशिरशीकरदन्तुर	१३०
विकसन्ति कदम्बानि	४०	शुचौ तमाङ्गीनां	१४४
विततदलभृतां	१२२	शुभे कोऽयं वृद्धो	१०२
विद्युद् विद्युल्लता	११३	शून्यग्रामटिकोप	७६
विन्ध्यवर्त्मसु करेणु	४२	शृङ्गाणि द्रुतकनको	१४९
विपाण्डुभिर्म्लानतया	१२५	शृङ्गारी गिरिजानने	८६
विमलकमलकन्द	,,	शैलः सोऽयं ककुभ	११३
विमलिअरसाअलेण	१००	शैलाधिराजतनया	३५
विरामः शर्वर्या	१३२	श्रियःपतिः श्रीमति	४०
विलम्बमानाकुल	१५१	श्रुतिमधुरया वाचा	११०
विलासमसृणो	८७	श्रुत्वा यं सहसागतं	२८
विलासिनीविभ्रम	१४५	श्लाघ्यो दृष्टिर्द्दिष्टेनारि	१३१
विवृण्वती शैलसुता	१२५	षहिअअगुणिअ	१४७
विशङ्कटकुटीरक	१२६	स एष भुवनत्रय	७१
विहगविधुरमुक्तं	१३०	स करः करिविक्रमस्य	३६
विहलइ से णेवच्छं	१४९	सकुण्डलं सकवचं	१०६
विहाय वेश्मानि शुचीनि	८७	सग्गं अपारिजाअं	१५५
वृत्तं कुङ्कुमपङ्क	३९	सङ्कुब्जमिति	१२५
वेत्रासि अणिमिस	१११	सङ्ग्रामाङ्गणसङ्गतेन	१०५
वेविरसिण्णकरङ्गुलि	१५०	सच्चं चिअ अहम	१५२
वैदग्ध्यादपि मुग्धिमा	१३४	सच्चं बोलन्ति जणा	१०४

श्लोकाः	पार्श्वम्.
सणिअं वञ्चकिसोर	६
सत्त्वभ्रंशविषादिभिः	७८
सद्यः पुरीपरिसरे	१७,२८
सद्योद्रावितकेतको	७६
सद्योमार्जितदाक्षिणात्य	१४१
सन्दीक्षीराणणेहे	१५५
स पल्वलोत्तीर्ण	१२७
स पातु वः पुष्पवन्तौ	४
स बन्धनावल्गित	१४१
समाक्रम्यापि मूर्धानं	३८
सम्प्रत्येव हि गोग्रहे	७८
सम्भाव्य भर्तारममुं	१५६
सरसिजमनुविद्धं	२०
सरळे साहसरागं	९३
सरागया स्रुतघन	१२३
सरोजपत्रे परिलीन	६३
सहकारयुवा समीप	१०३
सहदधणणोज	१५७
सह दीर्घा मम श्वासै	५२
सहभृत्यगणं	३६
सहंसलेखानि	१२१
संरम्भः करिकीट	१६
सा चूर्णगौरं रघु	१५८
सा तुग्घज्झण	१५७
सानुझमागमिष्यन्	१५४
सान्द्रारविन्दबृन्दो	३२
सान्द्राः श्यामरुचः	१२३
साभ्रेऽह्नीव स्थलकम	३५
साळोअ चिअ सूरे	१०१
सीकरिअमणिअ	५
सीता सौधतलं निरीक्ष्य	११४
सुधाबद्धग्रासैरुप	११०
सुनूपुरक्षोभ	१२२
सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्त	१०५
सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी	१८
सेवन्ति तीरवङ्कं	१२१
सौन्दर्यविभ्रमभुवो	१२५
स्कन्धे विन्ध्याद्रि	१२७
स्खलयति वचनानि	५७
स्तनयोस्तरुणी	१२९
स्त्रीणां तथा पल्लव	६९
स्त्रीपुंसमनघं नित्य	३५
स्थितमुरसि विशालं	५६
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु	२२
स्नानस्निग्धान्ध्रनारी	४०
स्निग्धैर्मयूरवर्णै	१२३
स्फुरति बहुशो बाहुः	१२०
स्मितं किञ्चिद् वक्त्रे	१०९
स्मितं किञ्चिन्मुग्धं	१००
स्वचरणविनिविष्टै	२४
स्वपिति यावदयं	२९
स्वादुस्वच्छन्द	१२७
हठारितं महाराष्ट्रे	१४२
हत्थिपुहैणहि सुद्धं	१०१
हृद्धे हिमं सन्धमिऊण	१४९
हन्यते सा वरारोहा	१२४
हरति हलकयोषित्	७६
हरतीव तरूरचै(?)	४५
हरस्तु किञ्चित् परि	५५,८०
हलधरपरिधान	१२३
हस्तालम्बितमक्ष	७८
हं तक्खो राआह	१२६
हा तातेति क्रन्दित	३१
हारोऽपि नार्पितः कण्ठे	६७
हृतोष्ठरागैर्नयनोद	१३४
हृदयान्नापयातोऽसि	७१
ळच्छीए कुवळअ	१५८
ळीळाए कुवळअं	१३
+ + पमलमुत्पाद्य	३४
+ + ++कादाचित्कैः	१२१

श्रीः ॥

पाठपरिशिष्टी ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
३	२४	कृताभिधा	तत्राभिधा
,,	३०	वृत्तिः परत्र	परतः पर
४	२५	बहुधा वात्र	बहुधाप्यत्र
५	२	अथ वाक्यार्थतात्पर्य	वाच्यार्थप्रतिशेषत्वं तात्पर्य
९	१०	समुच्चया ....ऊह	समुच्चये। कृत्याभिधानिकीत्यादि प्रथमा परिकीर्तिता । ऊहोऽपि हि द्वितीया स्यात् तृतीया वचनादिभिः ॥ ऊह
,,	१८	नैयायिकी । यथा .... सामर्थ्य	नैयायिकी । वचनासम्भवविरोधकृतार्थत्वपरिसंख्यावधारणादिभिः निपीड्यमाना नैषधिकी । सामर्थ्य
१०	२	यदा राजभृत्य इत्यादौ .... बुद्धिस्थानां	राज्ञो भृत्य इत्यत्र भृत्योत्तरभेदः राज्ञः पुरुष इत्यत्र पुरुषस्य राजसम्बन्धमात्रं नीलोत्पलमित्यत्र नीलेतरभेदो नैल्यसम्बन्धश्च प्रतीयते । एवं च सम्बन्धिरूपतः इत्यत्र रूपपदं सामर्थ्यपरं ततः सम्बन्धिसामर्थ्यात् भेदसंसर्गोभयसिद्धिरित्यर्थः । सामर्थ्यं योग्यतेत्येवं पर्यायेणाभिधीयते । बुद्धिस्थानां
,,	१७	परस्परस्य	परस्परेण
,,	१८	शक्तो	शाक्तो
,,	२९	भावनं	भवनं
११	४	क्वापि ++++++धित	क्वापि स्फुरन्त्यर्थाविरोधितः
,,	१९	शरीरानुप्र	शरीरासंप्र

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
११	२९	रष्टानां	रर्थानां
,,	३०	सरूपेण	स्वरूपेण
१२	५	(तै ? तेः)	तिः
,,	९	मार्गैः	वर्गैः
,,	१७	सशक्तिरेव	शक्तिरेव हि
,,	२१	विवक्षावत्	विवक्षा च
,,	२३	तैस्त्रिधा	तैर्मिथः
,,	२४	ऐकार्थ्यं	विवाद्य
,,	२५	चतुष्टयं + + स्वादीत्थ	चतुष्टयं स्वार्थ
,,	२७	शक्तिनिष्कर्ष.......... .... बहिर्भावं स	वृत्तिविवक्षादेः साहित्यान्तर्भावं दोषभावगुणालङ्काररससम्बन्धस्य बहिर्भावं च स
,,	२९	याजि तत्	यार्जितं
,,	३०	यत्	तत्
,,	,,	वीथिका	पीठिका
१३	२	कथ(न ? नं) तद्गुणैतद्गुणादि	कथमतद्गुणैर्गुणादि
,,	३	सम्बन्धिनी षष्ठसम्बन्धं त	सम्बन्धिषु च सम्बन्धस्त
,,	४–६	साधकाः .... एतदेव निदर्शनपुरस्सरं विश	सादकाः शब्दार्थनिष्ठगुणादेस्तत्सम्बन्धभूतसाहित्यपरिष्कारकत्वमैकाधिकरण्यावित्यर्थः । एतत् सनिदर्शनं विश
,,	१०	परिष्कार इति चाव्यभि	परिष्कारस्तदैते व्यभि
,,	११	न सम्बन्ध	सम्बन्ध
,,	१२	अ(त्रै ? त्र) .... दर्शयति	वैचित्र्यान्तरमपि दर्शयते
,,	१३	उक्तितादर्थ्य .... स्ततः	उक्तिप्रधानं तादर्थ्या बलान्नाप्येवपोर्यया

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
१३	१७	(विदुः)	जगुः
,,	१८	(तथा)	श्रिया
,,	,,	संस्थितिं	संज्ञितं
१४	२३	शयान्वितः	शयान्विता
१५	३	यत्किमप्यु(क्त ? त्क)यत्यन्तः	युक्तिमप्यनयत्यन्तः
,,	४	जीवितेनैव जीवितं कविना विना	जीवितेनेव जीवितं परमन्तरं
,,	५	विना निर्जीवतां	विनान्तर्जीवतां
,,	६	यस्मात्	यत् स्यात्
,,	९	मस्माक	मास्माक
,,	११	परिष्कारः साहित्य	सपरिष्कारं साहित्य
,,	१२	सम्मेलनमात्रमुक्ति	सम्मेलनमात्रार्थयोर्मेलनमात्रमुक्ति
,,	१३	अन्यत् परिष्कार	अन्यद् यत्परिष्कार
,,	१४	शब्दार्थौ........शालिनि	शब्दार्थौ दोषरहितौ कविव्यापारशालिनौ
,,	१५	कारिणि	कारिणौ
,,	१८	मिति पक्ष	मिति च पक्ष
,,	२१	मन्योन्यः सन्धिनाविव	मन्योन्यस्पर्धिनाविव
१६	२६	अत्रोत्तरार्धार्थो मुनेः परमकारुणिकत्वे नितान्तमुपयुक्तः	अत्र शोक एव श्लोकत्वमागत इत्ययमर्थो मुनेः परमकारुणिकत्वे नितरामुपयुज्यते ।
१७	१३	एवं .... शब्दमात्रे	अथ दोषस्य सामान्यलक्षणमाह
,,	२४	वदन्ति	वचन्ति

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
१७	२५	धाम + (मगो?) शुध्यतामिति	धाम मम शोशुभ्यतां। हृदि अत्र वचन्ति शोशुभ्यतामिति पदद्वयमप्रयुक्तं सुश्रूवरिवर्त्यादिशब्दानामसाधुत्वकष्टत्वयोरपि प्रयोगेणाङ्गीकाराद् वचत्यादिशब्दानां साधुत्वसुश्रवत्वयोरपि अप्रयोगेण परिहारादसाधुत्वकष्टत्वादि न पृथम् दूषणमतः प्रयोग एव प्रयोजनः वेश्याप्रतितचत्रिवान्तर्भूतमार्षत्वहेतोरप्रमेयस्यापि कारणप्रयोग एव। तद् ग्राम्यमश्लीलघृणामङ्गलार्थप्रकाशकं यथा—यः खण्डेन्दुकिरीटकैटभजितोः काटश्रियं कर्षते। अत्र काटशब्दोऽश्लीलार्थः। पर्दते दहति स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः। मुहुरुत्कौति निष्ठीवत्यात्तगर्भा पुनर्नवाधूः। अत्र पर्दत इत्यादिपदं घृणार्थम्। मरिष्यतीत्यादिपदममङ्गलार्थकम्। अवाचकं पदं यत् स्यादसमर्थं तदुच्यते। यथा — जलं जलक्षारा, मयां वर्षति वारिधिः इदं बृंहितमश्वानां ककुद्मानेष हेषते॥ अत्र जलधरवारिधिबृंहितादिशब्दानां समुद्रमेघाश्ववृषविषयतया प्रयुज्यमानत्वात् अवाचकमिति असमर्थम्। अत्रोग्याः र्थापुष्पधाध्यन्तर्भावः। यन्निष्प्रयोजनं प्राज्ञैस्तदनर्थकमीरितम्। यथा—बिभर्ति यश्च
१८	,,	दोषो नास्ति स्वरूपेण	

पृष्ठम्	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्चापुरीयपाठः.
			देहार्धे स्त्रियमिन्दुं हि मूर्धनि । स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥ अत्र चहिवैखलुत्वादिशब्दानां पादपूरणप्रयोजने सत्यपि स्वार्थेनानुपयुक्तत्वादनर्थकमप्रयोजकमुच्यते । न यत्पदं निश्चयकृत्साधारणमिहोच्यते । नीललोहितमूर्तिर्यो दहत्यन्ते जगन्त्यपि । स एव हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥ अत्र नीललोहितादीनि पदानि रुद्राग्न्योः साधारणानि । इदमेव विरुद्धमपि । यद् गूढार्थप्रयोगं तदप्रसिद्धार्थमीरितम् । सहस्रगोरिवानिरं भवतो दुस्सहं वैरे । हरेरिव नभा भान्ति नान्यतेजांसि तेजनि ॥ अत्र सहस्रगुशब्दादयः सहस्राक्षादिष्वप्रसिद्धाः । अविज्ञातार्थाक्लिष्टनेयार्थाद्या अत्रैवान्तर्भवन्ति । एतत्सकलमपि दोषजातं सूक्ष्ममीक्ष्यमाणं रोगराजयक्ष्माणमिव काव्यास्यप्रयुक्तानामानामाद्यं दोषमनुसन्तते । अथ वाक्यदोषः । असाधुभिन्नवचनं भिन्नलिङ्गं विसन्धिकम् । भग्नच्छन्दो यतिच्छन्दो वाक्यानां दूषणानि षट् ॥ तदसाध्विति निर्दिष्टं वाक्यं यदपशब्दवत् । यथा —'नीरन्ध्रे गमितवति क्षयं पृषत्कैर्भूताना-

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
			मधिपतिना शिलावितानेऽ, 'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' अत्र गमितवतीति क्तवतेरकर्मणि आजघ्न इति हन्तेरस्वाङ्गे प्रयोगादपशब्दावेतौ। एतयोः शिलावितानत्र्यक्षवक्षःसम्बन्धाद् वाक्य एव दुष्टता न त्वप्रयोगात् । तद्भिन्नवचनं यत्र यद्भिन्नवचनोपमम्। यथा — 'सरांसीवामलं व्योम' इति। अत्र वचनशब्देन उक्तिरूपा रीतिरपीष्यते । अतो रीतिभङ्गोऽपि सङ्गृहीतः । यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते। हंसीव धवलः शशीति । विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धि तत् । यथा — मेघानिले स अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने । मञ्जर्युद्गमगर्भासौ तवाम्यवि विधीयते॥ अत्र पूर्वार्धे विसन्ध्युदाहरणम्। उत्तरार्धे विरूपसन्धानम् । प्रत्यक्षं सन्धिरिति शब्दसंश्लेषमात्रं केचिद्वर्णयन्ति । ततो वाक्यगतं शैथिल्यकष्टत्वादिकमपि अत्रान्तर्भूतम्। भग्नच्छन्द इति प्राहुर्यच्छन्दो भग्नवद्वचः । "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च। प्रतिष्ठितः ॥" इति । अत्र पञ्चमव-

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
			र्णस्य लघुत्वाभावात् छन्दोभङ्गः । अस्थाना विरतिर्यत्र स भिन्नयतिरिष्यते । 'भक्तानां भूयः श्रियै चन्द्रमौलिः ।' गुणानां कथ्यते यत्र श्लेषादनीं विपर्ययः । अरीतिमदिति प्राहुः केऽप्यस्मिन् दूषणान्तरम् । अथ वाक्यार्थदोषाः । अपार्थं विगतार्थं च पुनरुक्तमपक्रमम् । अतिमात्रं विरुद्धं च प्राहुर्वाक्यार्थदूषणम् । समुदायैकदेशार्थशून्यं वाक्यमपार्थकम् । जायेत रञ्जनाद्राजा सिञ्चन् सकलमग्नि .... गद्गवः । इति । विगतार्थं प्रस्तुतार्थे यत्र स्यान्निष्प्रयोजनम् । कदम्बपुष्पं नवसौरभाढ्यं वहन्ति वाता वननिम्नगाश्च । भवन्ति पेयाः प्रथमे भुजङ्गैरजङ्गमानां हि गिरः प्रथन्ते ॥ ज्ञातस्य शब्दादर्थाद्वा साधनं पुनरुक्तिमत् । स्फुटम् । अपक्रमः प्रसिद्धार्थपौर्वापर्यविपर्ययः । स्फुटम् । व्याकीर्णादेरप्यत्रैवान्तर्भावः । उच्यतेऽतीतमर्यादमतिमात्रमितीर्यते । पुष्परसेन जगदेकार्णवमिति । प्रत्यक्षादिविरुद्धं यद् विरुद्धमभिधीयते । मम माता वन्ध्येत्यादि । व्याहतमप्यत्रैव । परोक्त

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
			नामपि दोषाणामत्रान्तर्भावमाह — अन्येषामपि दोषाणामन्तर्भावोऽत्र दृश्यते । तदार्थे दोषाः कुतो न कथितास्तत्राह — दोषो नास्ति स्वरूपेण
१९	१७	गुणाः	अथ गुणसामान्यलक्षणमाह—गुणाः
,,	१७, १८	समवायिनः । बाह्यान्	समवायिनः । समवायिन इत्यलङ्कारव्यावृत्तिः । ते चापि बहुधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बाह्यान्
,,	२२	ग्राम्यरूपा (रीतिमदूषण ?)	ग्राम्यारीतिमद्भूषण
,,	२४	त्रापेक्षणीयाः ।	त्रापेक्षिताः । अन्यथा एतद्दूषणोपनिबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः ।
,,	२६, २७	स्मृतम् । स्वलङ्कृतमपि	स्मृतम् । एतद्विपर्ययाद् रीतिभङ्गो नाम दोषः । एवमेकत्र विषये गुणाष्टकं सम्पन्नम् । तथाप्युदाहरणप्यदर्शन अरायामुद्भूतेन व्यवहारः । अलङ्काराद् गुणस्य प्राधान्यमाह — स्वलङ्कृतमपि
,,	२८	मात्रतः ।	माहृतम् ।
२०	२	सुन्दरं सविभूषणम् ।	वपुः प्रकृतिसुन्दरं
,,	५,६	योगयोः । निरलङ्कारमपि ग्राह्यम् ।	योगयोः । निरलङ्कारमपि गुणवत्तया परिगृह्यते । यथा
,,	१८	विभिन्नानां	विभक्तानां
,,	१९, २०	विभिन्नानां .... इत्युक्तम् ।	विभक्तानामविभक्तानां च पदानामैकरूप्यहेतुर्बन्धः श्लेषः । उक्तं चैतद् विशेषेण
२१	८	इति ।	इति । अथ प्रसादः ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
२२	९	गुणः।	गुणः। अथ माधुर्यम्।
,,	१३	शक्य+ + +शालिभिः।	वृत्त्यनुप्रासशालिभिः
,,	१४	मधु।	मधु। उक्तं हि
२३	७	इति।	इति। अथ सुकुमारता
,,	९	उक्तं हि	अन्ये तु
२४	१४	श्रुत्वा	दृष्ट्वा
२५	४	पदानां	पदार्थानां
,,	१८	बालानां	बन्धानां
२६	२	स्मृतः .... आरोहन्त्यवरोहन्ति	स्मृतः। सचेतनाचेतनादेः स्वेतरधर्मालम्बनं तदर्थ.। ततोऽर्थगुणोऽयम्। यथा — आकृष्टे युधि कार्मुके समगमद्ग्रामः करोऽग्रेसरः' इत्यादि। अन्ये तु आरोहन्त्यवरोहन्ति।
,,	२०	+ +	पुनः
,,	२२	प्रोक्ता एत एवार्थगुणाः	एते शब्दगुणाः प्रोक्ता एत एवार्थतो गुणाः।
,,	२३	एतल्लक्षणवाक्यानि योज्यन्तामत्र सूरिभिः। श्लेषो यथा — दृष्ट्वैकासन	एष लक्षणवाक्यौघो योज्यतामत्र सूरिभिः। अतोऽर्थेष्वप्येते गुणाः सम्भवन्ति। दृष्ट्वैकासन
३२	७	काव्ये	काव्य
,,	९	महानिर्जसुरादिवत् (?)	न हानिर्नूपुरादिवत्
११९	३०	सत्कविः	स कविः
१२०	३	तीष्यते	तिर्यते
,,	५	निर्बन्धी	निष्ठो यो
१२१	२४	असतः परिग्रहस्था(ना)नि	असत्परिग्रहः
१२२	,,	प्रतापस्य च	प्रतापेऽरुण

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः.	तञ्चापुरीयपाठः.
१२७	५	पदस्य	पादस्य
१२८	७	विपर्ययस्त्याज्यः	विपर्ययः कार्यः
,,	८	प्रतीतौ	प्रतीत्या
,,	२४	नूतन	शैशव
१३७	१५	सामान्यं छान्दसं	सामान्याश्छान्दसाः
,,	२१	बाधते	बोधते
,,	२३	कर्त्रन्यसाधुता	कर्तुरसाधुता
,,	२९	शिक्षाधिकारिणां(?)	शिक्षाधिकारिता
१३८	५	पराजितानि	परिहृदयानि
,,	६	तस्मात् प्रयोगा	तस्मादेतादृशप्रयोगा
,,	११	परीक्षका वि(मु? वि)-ञ्चन्ति	परीक्षणे विजानाति
,,	,,	मे	तत्
,,	१७	कथमुक्तमसाध्वपि	कथमेतत् साध्वसाध्विति
,,	२३	कर्तना	कृन्तना
१३९	६	विदुरः	विदुषः
,,	१२	भदन्तेति	भट्टारेति
,,	१४	सर्व	स्वस्व
१४०	८	चेटानां	देवानां
१४१	४	मृष्टा दन्तेषु वर्ण्यतां (?)	ख्याता दन्तेषु वर्ण्यता
,,	२६	वर्णिताः ।	वर्णिताः । अस्य श्लोकस्य नोदाहरणलेखनम् ।
१४८	२९	उदकपूर्णा क्ष्वेला वंशनाली यस्यां क्रीडायां सा उदकक्ष्वेलिका ।	सच्छिद्रोदकसम्पूर्णा स्याद् यस्या वंशनालिका ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्जापुरीयपाठः.
१५५	१२	विधिसाहाय्यदानभे(देनो? दो)पपादने ।	विध्यपेक्षाणि साहाय्ये रूपभेदने ।
,,	१५	च ॥	षट् ॥
,,	१९	उत्पत्तिविध्यपेक्षितरूपभेद प्रतिपादकानि षट्प्रमाणानि	द्वैतीयानि भेदकप्रमाणानि
१५६	७, ८	तत्र विनियोगविध्यपेक्षितशेषभावप्रतिपादकानि श्रुतिलिङ्गादीनि षट् प्रमाणानि । श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्येति ।	तार्तीयानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि ।
१५७	९	अत्र योगविध्यपेक्षित-	पञ्चमलक्षणप्रमाणानि श्रुत्यर्थक्रमपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपाणि । विधिना
१५८	२६	उक्तं च —	कर्मसिद्धौ शब्दान्तरादिभिस्तद्भेदसिद्धिः । भिन्नानां कर्मणां तार्तीयैः श्रुतिलिङ्गादिभिरङ्गाङ्गिभावः । अङ्गाङ्गिभावे च सिद्धे कृत्य.... .... पाञ्चमैरनुष्ठानक्रमः । तदेवमेभिः प्रमाणैरर्थालङ्काराश्च सिध्यन्ति । शब्दार्थाश्च निर्णीयन्ते । उक्तं च —
,,	२७	देशकालतः	अर्थनिर्णयः
१५९	२	तात्पर्यनिर्णये लिङ्गान्येतानि	एवं तात्पर्यनिर्णये लिङ्गान्युक्तानि

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपाठः.	तञ्चापुरीयपाठः.
१५९	७,८	एवं सपरिष्कारं........ ......प्रदर्शयति	भावकस्य सामाजिकस्य फलमाह
,,	११	तद्योगात् सात्त्विको... ....ऽधमश्च	रसिक उत्तममध्यमाधमभेदः स्यात्
,,	१४	कालं प्रतिष्ठया ... .प्रकटयति	कालभेदाद् रसानन्दमनुभवतीत्युक्तं प्रकटयति
,,	१७	काव्यार्थप्रतिसन्धान	काव्यार्थं स्वधिया ध्यायन्
,,	१८	भावनया	भावयतो
,,	१९	तत्स्वरूपमसन्दे	यत्स्वरूपादसन्दे
,,	२२	(वा) काव्यार्थं	वाक्यार्थं
,,	२३	रामो वा नवायमिति	किमयं रामो नेति वा
,,	२५	रसोत्पत्तिः। किन्तु एतद्विशिष्ट(मा? म)दृष्टालम्बमात्मा	रसोद्भेदः। एतदधिष्ठानात्मा
१६०	३	प्रसज्येत	इति चेत्
,,	१०	अभिव्यज्यन्ते	अत्र विभज्यन्ते
,,	१३	इति	इत्येतत्
,,	२०	चेत् तथा	चेन्न तथा
,,	२२	तयाधिक्रियतामिति	तया धिया
,,	२५	स एव	ग्राह्यज्ञानाकारः स एव
,,	२७	कर्तव्यत्वात्	कृतत्वात्
,,	२९	तज्जायमानं	तज्ज्ञायमानं

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणी।

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
३	...	...	जैमिनिः
४	...	...	,,
,,	...	...	अक्षपादः
७	'संहत्यार्थमभिदधति—'	...	भाष्यकारः
८	'स्वार्थमभिधाय शब्दो—'	...	...
,,	'भावो यथा तथाभाव—'	...	...
,,	...	...	आचार्याः
९	...	...	कालिदासः
,,	...	...	कुन्तलेश्वरः
,,	...	...	विक्रमादित्यः
११	'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्—'	...	जैमिनिः
१२	...	...	भोजराजादयः
१३	'शब्दार्थौ सहितावेव—'	...	...
१४	'साहित्यमनयोः शोभा—'	...	..
१५	'शब्दार्थौ सहितौ—'	...	...
,,	'शब्दार्थौ दोषरहितौ—'	...	...
१९	'एको हि दोषो गुण—'	...	....
,,	'तं पातयां प्रथममास—'	...	...
,,	'प्रभ्रंशयां यो नहुषं—'	...	...
२०	'भिन्नानामपि पदानां—'	...	...
२१	'यत्रैकपदवद्भावः—'	...	आचार्यः
,,	'श्रुतिमात्रेण शब्दानां—'	...	...
,,	'श्लथत्वमोजःसम्मिश्रं—'	...	आचार्यः
२२	'प्रतिपादं प्रतिश्लोकं—'	...	,,
२३	'बन्धे पृथक्पदत्वं—'	...	,,
,,	'अनिष्ठुराक्षरप्रायं—'	...	...
,,	'बन्धस्याजरठत्वं—'	...	आचार्यः
,,	'केचिदन्तर्भवन्त्येषु—'	...	..
२४	'पृथक्पदत्वादिव गतिर्वाचः—'	...	आचार्यः
,,	'विकटत्वं च बन्धस्य—'	...	...
२५	'पदन्यासस्य गाढत्वं—'	...	...

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२५	...	...	आचार्याः
२६	'आरोहन्त्यवरोहन्ति—'	...	...
२७	'सचेतनचमत्कार—'	...	...
२९	'उत्कर्षवान् गुणः—'	...	...
३२	'काव्यशोभायाः कर्तारो—'	...	वामनः
३३	'श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः—'	...	...
३७	'देशकालशब्दप्रतीति—'	...	औपनिषदाः
,,	'परेषां फलमुत्पाद्य —'	...	...
३८	....	...	आचार्याः
३९	'पुनरुक्तवदाभासः—'	...	,,
,,	'अत्रालङ्कारा अष्टावुद्दिष्टाः—'	...	...
४१	'यच्चेतोहारि साधर्म्यं—'	....	...
,,	'केतकीगन्धसदृशः—'	...	...
,,	'एवं जातिगुणद्रव्य—'	...	....
४३	'केतकीगन्धसदृशः—'	...	...
,,	...	...	विन्ध्यवासिनः
,,	...	...	अनुमानकाराः
४४	'निर्मोकमुक्तमिव—'	...	...
४५	'केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तिः—'	...	...
,,	'उपमानोपमेयत्वम्'	...	...
,,	'यदि लेपनमेवेष्टम्'	...	...
,,	'कर्ता यद्युपमानं स्यात्'	...	...
,,	'यो लिम्पत्यमुना—'	...	...
,,	'यथेन्दुरिव ते वक्त्रम्'	...	...
,,	'तदुपश्लेषणार्थोऽयम्'	...	...
,,	'मन्ये शङ्के ध्रुवं—'	...	...
४६	'प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या'	...	...
४७	'क्रियायाः प्रतिषेधे—'	...	...
५०	'साम्यरूपविवक्षायां—'	...	...
,,	'आरोपाद्योतने—'	...	औपनिषदाः
,,	'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा—'	...	...
५१	'उपमेयमात्रवचनात्—'	...	स्मृतिः
,,	'अपह्नुतिरपह्नुत्य—'	...	भोजराजः
५४	...	...	भवभूतिः

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
५५	'मम हि सम्प्रति—'	...	...
५९	'चत्वारो रूपा—'	...	आचार्याः
६५	'आवेदयामि ते—'	कादम्बरी	...
,,	'देव ! श्रूयताम्—'	...	...
,,	'नाथ ! जीवितनिबन्धन—'	...	...
,,	...	मालतीमाधवम्	भवभूतिः
६७	'इति देहविमुक्तये—'	कुमारसम्भवम्	...
६८	...	रघुवंशम्	...
,,	'वत्से ! महाश्वेते !—'	कादम्बरी	...
७२	'माधवः (सस्पृहम्)—'	मालतीमाधवम्	...
,,	'युधिष्ठिरः— भवतु, मुने !—'	वेणीसंहारम्	...
,,	'शिरसि सुरेश्वरे—'	भगवदज्जुकम्	...
७३	'यद्यत् कृतं दशमुख '	अनर्घराघवम्	...
७४	...	त्रिपुरदाहः	...
,,	'शृङ्गारहास्यवर्जित—'	...	आचार्याः
७५	'कारुण्यरससम्पूर्णोऽङ्कः'	...	,,
,,	'करुणरसप्रायकृतो—'	...	भोजराजः
८२	...	...	आचार्याः
८३	'आकाङ्क्षासान्निधि—'	...	...
८४	'पदानि हि स्वं स्वमर्थं—'	...	भाष्यकारः
८५	'आकाङ्क्षासन्निधि—'	...	...
,,	'तत्तल्लक्ष्याविभेदेऽपि—'	...	आचार्याः
८६	'दर्शनस्य परार्थत्वात्'	...	जैमिनिः
,,	'उच्चारणतादर्थ्यादर्थ—'	...	परितो (वि?)षा-[दयः
,,	'वाच्या प्रकरणादिभ्यो—'	...	आचार्याः
८८	'यद्येकान्तरूपाणि—'	...	...
,,	'अद्यानामाद्या—'	...	...
८९	...	...	भामहादयः
९१	'तद्वदर्थानुसन्धिन्यो—'	...	...
,,	'एसो एसो वज्जणिद्दारुण—'	...	...
,,	'यस्य च मदकलकरि—'	...	...
९२	'बीबाहरितणरअण—'	...	...
,,	'कश्चिद् गद्येन पद्येन—'	...	...

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
९२	'द्विविदग्गअकगुरु—'	...	...
९३	'सदसदखफण—'	...	...
९४	'अनल्पार्थः सुखोच्चारः—'	...	...
,,	'संस्कृतेनैव केऽप्याहुः—'	...	आचार्याः
,,	'ब्रह्मन् ! विज्ञापयामि—'	...	धनदत्तः
,,	'संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः —'	...	...
९५	'नात्यन्तं संस्कृतेनैव —'	...	...
९८	'हा प्रिये ! क्वासि —'	मालतीमाधवम्	....
,,	'कुतोनुखलु निर्जने —'	विक्रमोर्वशीयम्	...
१०८	उपमानवर्ज्यं लोपः'	...	...
१०९	'अलङ्कारान्तराणाम —'	...	...
११०	'प्रकृतार्थेन वाक्येन —'	...	...
११२	'उपर्युपरि कव्युक्तिः —'	...	...
११४	'चूडाचुम्बित —'	उत्तररामचरितम्	भवभूतिः
,,	...	महावीरचरितम्	...
११५	'आदिमध्यान्तविषयाः —'	...	...
११६	'रामोऽस्मि सर्वं सहे—'	...	...
,,	'मैथिली तस्य दाराः'	...	...
,,	...	रामायणम्	...
,,	...	उदात्तराघवम्	...
११७	'कवि व्यापारवक्रत्व—	...	...
,,	'वक्रभावप्रकरणे —'	....	...
११९	'नैसर्गिकी च प्रतिभा —'	...	...
,,	'शक्तिर्निपुणता लोक —'	....	...
१२०	...	...	वाल्मीकिकालिदासादयः
,,	...	...	व्यासबाणादयः
,,	...	...	माघभारव्यादयः
,,	...	...	शिवभद्रादयः
१२२	'अशुभकर्मसमूह —'	...	...
१२३	'बहुलपक्ष इव राज —'	...	...
१२५	'सुरभटनिनदभरिता'	...	...

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१२५	'खलूक्त्वा चकचेष्टितं —'	...	...
१२७	'यतिः सर्वत्र पादान्ते —'	...	...
१३१	'हद्रौ भगवताम्'	...	...
,,	'अश्रुभिर्यैस्तिरस्कृतः —'	...	...
१३२	'विरलविरलायमान —'	...	...
,,	'बिम्बाधरः पीयते'	...	...
,,	'गुणानामिह विस्तरः'	...	...
,,	'सुलभतृणकाष्ठेषु—'	...	...
,,	'अपि काष्ठतृणं हरेत्'	...	...
१३३	'कृमिकीटाश्च जीवन्ति'	...	...
,,	'मलयमारुतावतार —'	...	...
,,	'पुष्पावचयसमये'	...	...
,,	'अनुकरोति भगवतो —'	...	...
१३४	'एकदण्डी एकदेशी'	...	...
,,	'शाश्वतं ज्योतिः'	...	...
१३५	'अनिदम्प्रथमाः शब्दाः —'	...	...
१३६	'मध्ये अपसव्य तिष्ठन्ति'	वेदः	...
,,	'वदन् हेहलग्रहणस्य —'	...	वार्तिककारः
,,	...	...	भाष्यकारः
,,	'मकरे दशभागायाः—'	ज्योतिषम्	...
,,	'ब्राह्मणवद् ब्राह्मणात्'	निरुक्तम्	...
,,	'स्वरार्थं चार्थं —'	छन्दोविचितिः	...
,,	'अवसमानमितर —'	कल्पसूत्रादिः	...
,,	'गव्यस्य च तदादिषु'	मीमांसा	...
,,	'प्रमाणानुग्राहक —'	न्यायः	...
,,	'भूतादिना नभः सोऽपि —'	पुराणम्	...
,,	'ज्ञाताः सन्ति मे —'	स्मृतिः	...
,,	'पितॄणां नृत्यते गणः'	उपस्मृतिः	...
,,	'अस्मिन् क्षणे प्रिय —'	इतिहासः	...
,,	'प्रदीयतां दाशरथाय —'	,,	...
,,	'भविष्यति पुरी लङ्का —'	,,	...
,,	'षड्द्रव्यान् षड्रसेषूकान् —'	आयुर्वेदः	...

पृष्ठम्	वाक्यम्	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३७	'यस्मिन् प्रदेशिनी —'	धनुर्वेदः	...
,,	'गात्रमुन्नाम्य रेचयेत्'	गान्धर्ववेदः	...
,,	'राजानमनूत्तिष्ठन्ते —'	अर्थशास्त्रम्	...
,,	'न निर्गुणमपि चाकाङ्क्षेत'	कामशास्त्रम्	...
,,	'+ तायाः प्रचकारासौ —'	काव्यम्	...
,,	'चिन्ताकुड्मलितस्य—'	,,	...
,,	'वेदेष्वपि प्रयोगास्ते —'	...	...
१३८	'छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति'	...	...
,,	'यथा च पद्मरागादीन् —'	...	...
,,	अनपभ्रष्टतानादि —'	...	...
,,	'असाधवोऽपि स्वीकार्याः —'	...	...
,,	...	...	[illegible]किरा- [illegible]:
,,	...	...	[illegible]वा- [illegible]:
,,	'तेषां तेजोविशेषेण —'	...	...
,,	'साधुभिरेव भाषितव्यम्'	...	...
,,	'भगवन्! अभूमिरेषा —'	...	...
१३९	'[illegible]! आणवेहि —'	...	...
,,	'भगवन्निति सम्बोध्यो —'	...	...
१४१	'मदनदूनयवन[illegible] —'	...	...
१४२	'अथ मधुमदवल्लरी —'	...	..
,,	'कर्णिकारगौरेण —'	...	.
१५७	'अग्निहोत्रं जुहोति —'	...	...
१५८	'अमराख्यां हरिः'	...	...
,,	'त्रेतायामर्जुनः'	...	...
,,	'र्थात् प्रकरणाद्धि —'	...	..
१५९	' पक्रमोपसंहारा —'	...	..
१६०	शब्दब्रह्मणि निष्णातः—'	...	.
१६१	'सक्तुमिव तितउना —'	श्रुतिः	
,,	'आविर्भूतज्योतिषां —'	...	...